

BUTLLETÍ
DE LA
SOCIETAT CATALANA
D'ESTUDIS HISTÒRICS

Filial de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

VIII, 1997

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BARCELONA

BUTLLETÍ
DE LA
SOCIETAT CATALANA
D'ESTUDIS HISTÒRICS

BUTLLETÍ
DE LA
S O C I E T A T C A T A L A N A
D ' E S T U D I S H I S T Ò R I C S

Filial de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

VIII, 1997

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BARCELONA

© 1997: els autors dels treballs
Editat per la Societat Catalana d'Estudis Històrics
(filial de l'Institut d'Estudis Catalans)
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Compost per APG, SA
Carrer d'Entença, 218-234, entl. local 5. 08029 Barcelona

Imprès per Limpergraf, SL
Carrer del Riu, 17. 08291 Ripollet

ISSN: 0213-6791
Dipòsit Legal: L. 934-1994

ÍNDIX

LLIÇÓ INAUGURAL

Darrers estudis entorn de les bibles de Ripoll, <i>per Anscari M. Mundó</i>	9
---	---

ARTICLES

Societat medieval i organització de l'espai. El cas de Castella del segle VIII al XII, <i>per José Ángel García de Cortázar</i>	19
La reforma religiosa del patriarca Sopera a finals de l'edat mitjana. L'exemple de les visites pastorals a les parròquies del Baix Llobregat, <i>per Lluís Monjas Manso</i>	69
L'associacionisme obrer: de la resistència al sindicalisme. El cas de Sant Feliu de Llobregat (1861-1914), <i>per Agustí García i Larios</i>	89
Ramon d'Abadal i l'intent de <i>normalitzar</i> l'IEC els anys seixanta, <i>per Francesc Vilanova i Vila-Abadal</i>	97

TESIS DOCTORALS

Economia i societat a la Catalunya interior als inicis de la baixa edat mitjana. Vic 1230-1233, <i>per Rafel Ginebra i Molins</i>	119
Colonització feudal i resistència andalusina al regne de València. La frontera meridional (1238-1277), <i>per Josep Torró</i>	133
Olor i malaltia. Les topografies mèdiques com a font històrica per a l'estudi social dels miasmes, <i>per Cristina Larrea Killinger</i>	143
L'especialització vitícola a la Catalunya del segle XIX. La comarca del Penedès, <i>per Josep Colomé i Ferrer</i>	153

CRÒNICA

I Curs d'Estiu de la Càtedra d'Estudis Medievals Comtat d'Urgell, <i>per Gener Gonzalvo i Bou</i>	165
Notícia de llibres	173
Recensions	185
Normes per a la presentació d'originals	203

CONSELL DE REDACCIÓ

DIRECTOR:	Gaspar Feliu i Montfort
SECRETÀRIA DE REDACCIÓ:	Mònica González Fernández
VOCALS:	Coral Cuadrada i Majó
	Armand de Fluvià i Escorsa
	Gener Gonzalvo i Bou
	Pere Molas i Ribalta
	Carme Molinero i Ruiz
	Oriol Oleart i Piquet
	Mercè Renom i Pulit
	Manuel Rovira i Solà

L L I Ç Ó I N A U G U R A L

Si, com a lliçó inaugural del curs present i de l'any del cinquantenari de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, he triat el tema de les bíblies de Ripoll ha estat perquè la primera conferència que hi vaig donar, l'1 de desembre de 1971, ara fa vint-i-cinc anys, va ésser precisament sobre aquest tema d'estudi. Aleshores intentava respondre a la pregunta: *com les bíblies de Ripoll esdevingueren de Rodes i de Farfa*, a fi de desfer definitivament l'embolic sobre l'origen de la segona, causat per l'atribució totalment errònia, inventada al segle XVII, del nom de Farfa, una abadia del centre de la península Itàlica, al nord de Roma. El 31 de gener de 1979 exposava als Amics de l'Art Romànic la *Història de les Bíblies de Ripoll*. Aquella segona conferència era més constructiva, ja que intentava refer-ne les vicissituds històriques des del segle XI al XX.

Una mica d'història de les meves recerques sobre aquestes bíblies potser ajudarà a comprendre per què avui en torno a parlar. Durant el curs 1950-1951, tot fent estudis complementaris a París, vaig tenir el primer contacte material amb l'anomenada Bíblia de Rodes, o dels mariscals de Noailles, que al segle passat entrà a la Bibliothèque Nationale de París, amb la signatura de ms. lat. 6; a la Biblioteca Règia, on estigué abans, l'havien dividit artificialment en quatre volums, dels quals, en rellegir-los, retallaren els marges dels fulls, ara reduïts a 48 per 32 centímetres; mides molt grans, però que, a l'origen, devien assemblar-se encara més a les de les altres dues bíblies de què parlaré aviat. He tornat a revisar aquesta Bíblia ripollesa de Rodes en altres ocasions. Algú dels de més edat aquí presents recordarà que el primer volum d'aquesta Bíblia va figurar en la gran exposició d'art romànic europeu, celebrada a Barcelona el 1961.

Entre el 1947 i el 1950, amb el pare Anselm Albareda com a prefecte de la Biblioteca Apostòlica Vaticana, havia pogut contemplar més d'una vegada el còdex *Vaticanus latinus* 5729; però, ocupat en la preparació del doctorat en història, no vaig posar-me encara a estudiar-lo. Va ser a partir del 1952, instal·lat ja com a professor a Sant'Anselmo sull'Aventino di Roma, que el mateix pare Albareda, abat titular de Ripoll, em va convèncer d'endinsar-me de ple en l'anàlisi d'aquella enorme Bíblia ripollesa i de redactar-ne la descripció codicològica, paleogràfica, iconogràfica i textual. Albareda volia deixar un record perenne de la seva prefectura a la Vaticana, i res no li semblà millor que fer-ne una edició facsímil; de fet, a la fi del 1958, ja em va ensenyar la prova d'una miniatura gravada en color. L'intent, però, aleshores no va reeixir. No obstant això, he continuat tre-

1. Inauguració del curs 1996-1997, l'11 de novembre de 1996, amb motiu de la celebració dels cinquanta anys de la fundació de la Societat Catalana d'Estudis Històrics.

ballant-hi gairebé constantment; quasi a cada visita que he fet a la Vaticana, especialment les darres del 1991 al 1993, he intentat precisar algun detall del còdex llatí 5729 que encara no semblava prou esclarit.

Abans d'acabar el 1992, el rector de Santa Maria de Ripoll, mossèn Ramon Tuneu i Vila, exegeta biblista i entusiasta de les bíblies que el temps i els homes havien fet allunyar del monestir, va projectar-ne una edició facsímil. Coincidí amb la intenció dels bisbes catalans de fer-ne el monument commemoratiu dels nou-cents anys de la restauració de la seu metropolitana de Tarragona. L'encarregat de fer possible el projecte era el bisbe de Vic, monsenyor Josep M. Guix, el qual em comissionà per dur-lo a bon terme; el que he fet, ajudat sempre generosament per mossèn Tuneu des del 1994. El 1995 i el 1996 han estat els de l'obtenció dels clixés *ectachrome*, perfectes de color, tant de la Biblioteca Vaticana com de la Nationale de París. Han pogut ésser resoltes unes petites incomprendions hagudes amb l'editorial alemanya Belser Verlag de Stuttgart, que pretenia tenir l'exclusiva de les edicions de manuscrits en color de la Vaticana i que, a més, volia que ens sotmetéssim a Ediciones Encuentro de Madrid. L'amistat personal amb l'actual prefecte de la Vaticana, el pare Leonard Boyle, ha permès reduir a simbòlics els drets de reproducció que la seva biblioteca, com d'altres també grans, exigeixen per a les edicions comercialitzables. Actualment, amb mossèn Ramon Tuneu, dediquem uns quants caps de setmana i ponts festius a posar en ordre definitiu tot el material acumulat. S'està, a més, a l'aguait de possibles patrocinadors per a la costosa edició.

Aquesta reproduirà, només i naturalment, totes les pàgines amb il·lustracions, les decorades i les caplletres il·luminades dels dos còdexs, junt amb les restes i mostres d'alguns altres còdexs ripollesos que s'hi compararan; el què farà un total de dues-centes pàgines. Seria inútil reproduir tot el text bíblic llatí, en general de la Vulgata, no sols perquè entre tots dos sumen mil trenta-un folis, que, és clar, suposarien dues mil seixanta-dues pàgines, sinó perquè les lliçons variants del seu text bíblic ja han estat incloses en l'edició crítica de la Vulgata començada a Roma per ordre de Pius XI i encara no acabada.

Una altra remarca important i necessària és que es reduiran al mínim els comentaris sobre l'art i l'estil dels esplèndids dibuixos acolorits que contenen. Els estudis sobre l'art d'aquestes dues bíblies són nombrosíssims, els més coneguts dels quals, entre els anys 1910 i 1995 —Pijoan, Neuss, Bohigas, Klein, Avril i col·legues del catàleg de París, Rosa Alcoy i Pedrós, i algunes coses meves en alguns volums de la *Catalunya Romànica*, al costat de molts altres estudiosos—, constaran en una bibliografia elemental. Però, com que aquests dos tresors de la miniatura catalana no han estat mai reproduïts sencers, és precisament als historiadors de l'art que va adreçada l'edició facsímil que preparem, com també als historiadors de la literatura cristiana antiga i alt medieval, encara que l'altre objectiu evident serà la delectació de qualsevol que, amb una mica de sensibilitat, passi els seus ulls encuriosits per damunt d'aquells fulls facsimilats.

Serà una novetat, sens dubte, la inclusió dels fragments d'una tercera Bíblia ripollesa que he batejat amb el nom de Bíblia de Fluvià; m'he permès denominar-la així perquè els primers trossos, amb els pròlegs de sant Jeroni a tota la Bíblia i en el Pentateuc i uns retallets del Levític i del Deuteronomi, aparegueren com a relligadura d'un quadern provinent del monestir de Sant Miquel de Fluvià, conservats ara a l'Arxiu Reial de Barcelona (altrament dit Arxiu de la Corona d'Aragó), còd.

frag. 322. Ja parlaré després dels arguments per a creure en l'existència d'aquesta tercera Bíblia també ripollesa. El més emocionant, però, ha estat anar-ne descobrint nous fragments. A l'Arxiu Museu de Banyoles hi vaig identificar un full gairebé sencer, procedent de Cornellà de Terri, que conté les epístoles pastorals de sant Pau i a la Biblioteca de Montserrat, ms. 821-IV, un full trossejat de Josuè, donat pel senyor Joan Ainaud, provinent d'un imprès rellogat a Barcelona. El full de Banyoles conserva les mides originals en infòlio major de 53 per 37 centímetres.

Estic esperançat en vista de la possibilitat ben seriosa de retrobar encara més fragments de la Bíblia de Fluvià. L'argument sil·lògic és bastant entenedor. La Confraria de Llibreters de Barcelona obligava els qui volien entrar-hi a presentar sis llibres de diversa importància rellogats amb posts de fusta i/o pergamí;² aquests nous llibreters, junt amb els ja consagrats, havien de rellogar no sols la producció d'impresos nacionals, que començava a augmentar, sinó també la dels de procedència estrangera;³ conseqüentment, la demanda de pergamí per a l'enquadernació de llibres i quaderns d'arxiu era molt més elevada que la producció de pells preparades finalment per a escriure-hi, ja que aleshores la impremta usava gairebé només el paper; d'aquí que el pergamí per a rellogar el fornien sovint els vells còdexs, ara ja inútils i menyspreats; i com més grans eren millor se n'aprofitaven els fulls per als nous usos llibreters.

Ara bé: fet el càlcul dels folis que havia de tenir la Bíblia de Fluvià —cap a cinc-cents cinquanta dels grans— i ja que he tingut la sort de retrobar-ne fragments de cinc fulls en rellogadures ben diverses, no podem perdre l'esperança de retrobar-ne algun dia uns quants més. Estic segur que alguns dels aquí presents tindreu l'ull paleogràfic i la sort de descobrir-ne d'altres encara.

Per associació d'idees, ja que no puc deixar de pensar-hi, em ve al cap l'horror que suposaria haver de recompondre full a full el *Beatus* de la Seu d'Urgell, si als malfactors se'ls ocorregués d'esquarterar-lo. Encara que, si això s'escaigué al segle XVI amb la Bíblia de Fluvià, ara podria esdevenir quelcom semblant amb el *Beatus* recentment desaparegut.

Punt i a part i tornem a les bíblies de Ripoll.⁴

De primer, considerem el que les uneix. Les mides de les tres són significatives. Que el Vat. lat. 5729 és enorme ho confirma no sols el fet que l'han de portar a la sala de consulta amb un carretó, sinó també l'estudi comparatiu, fet per J. Peter Gumpert,⁵ de les mides dels còdexs medievals: el Vaticà llatí 5729 té encara ara (perquè no sembla retallat de marges des que va sortir de l'escriptori originari) 55 per 37 centímetres; del segle XI només es coneix el Vaticà, Urbinat, grec, 82, un Ptolomeu de procedència italogrega, que en té 58 per 35, un de menys, doncs, que el Vaticà 5729. Acabo de dir

2. I. BAIGÈS I JARDÍ, «Els exàmens d'accés a la Confraria dels Llibreters de Barcelona (1553-1584)», *Estudis castellanencs*, núm. 6 (1994-1995), p. 153-164.

3. Es recorda aquesta norma a A. M. MUNDÓ, «Nouveaux fragment de saint Jérôme en onciale», *Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France* (1980-1981), p. 232 i 233.

4. Bastants coses de les que diré aquí les he explicades a A. M. MUNDÓ, «La cultura artística escrita», a *Introducció a l'estudi de l'art romànic català*, vol. I, dins de *Catalunya romànica*, Gran Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1994, p. 154-157 i notes corresponents.

5. J. Peter GUMPERT, «Sizes and Formats», *Ancient and Medieval Books and Techniques, Studi e Testi*, 1993, p. 357 i 358; I, p. 227-263; Gumpert, malgrat citar una colla de manuscrits de la Vaticana, no menciona el lat. 5729.

que la Bíblia de Fluvià mesura 53 per 37 centímetres i, per tant, segueix la seva germana coneguda de fa temps. També s'ha dit que la de Rodes, tot i haver sofert una bona retallada de marges, en té encara 48 per 32. Doncs, totes tres bibles són de la categoria de les anomenades *atlants* o *gegants*.

Tots els altres detalls codicològics coincideixen: ordenació de la pàgina, amplada de les columnes, puntejat i ratllat, les inicials de frase sortides al mig de l'intercolumni, així com el traçat dels títols amb alternança de colors i la forma de moltes caplletres menors.

Totes tres són escrites a tres columnes; en això segueixen la tradició de les més antigues bibles gregues des del segle iv almenys; tradició recollida per algunes bibles visigòtiques, però gairebé per cap de continental.

Les bibles de Rodes i de Fluvià tenen cinquanta línies per columna, amb el mateix ratllat en sec preparatori dels folis. Si la de Rodes té encara cinc-cents seixanta-sis folis, la de Fluvià, per contenir els mateixos textos i ser transcrita per la mateixa mà principal, com diré aviat, en devia tenir un nombre molt semblant, és a dir, almenys cinc-cents cinquanta. La del Vaticà, en canvi, d'una mà de mòdul quelcom més petit i amb cinquanta-nou o seixanta línies per columna, només té quatre-cents seixanta-cinc folis.

Els editors crítics de la Vulgata han establert de fa molts anys que ambdues grans bibles eren les úniques representants d'una tradició textual de la Vulgata entre visigòtica i teodulfiana, exclusiva de la regió pirinenca catalana.

La riquesa de textos establerts que acompanyen els llibres canònics d'aquestes bibles és un bon argument per dir que les tres foren concebudes i preparades en un mateix escriptori. La que en té més de totes és la del Vaticà 5729; la qual cosa indica una transcripció amb enriquiments posteriors. Quant als textos d'aquella mena comparables, les cartes de Jeroni a Paulí sobre tota la Bíblia i l'adreçada a Desideri per la qual li dedica la nova versió llatina del Pentaute, les capitulacions o índex del llibre del Levític i els de les dues cartes de Pau a Timoteu, amb els seus pròlegs, són idèntics en les tres bibles.

La identificació de les mans, d'escriptura carolina pura, que intervingueren en la còpia de cadascuna ha donat força bons resultats. En primer lloc, els copistes de totes tres usen dos mòduls d'escriptura: un de normal per al text bíblic bàsic i un de més petit per a les capitulacions que precedeixen cada llibre canònic.

Comencem per les mans de la Bíblia de Rodes, ara, però, només comparant la seva mà A', és a dir, el segon copista que hi intervingué. L'anàlisi meticulosa ha demostrat que és la mateixa mà del copista que transcrigué sencera la Bíblia de Fluvià. Aquests dos còdexs procedeixen, doncs, del mateix escriptori. Encara conec un altre fragment de còdex de la mateixa mà; un comentari de Luculenci a les epístoles i als evangelis litúrgics, ara a Montserrat, 793-V, que servia de coberta a un imprès de Lió del 1523 relligat a Barcelona el mateix segle xvi. És veritat que la sola identitat de la mà no diu res de l'escriptori on treballava el copista. Aquest escriptori, però, el deduirem no sols de les similituds tan estretes dels elements codicològics i textuals en part ja esmentats, sinó també de la identitat d'algun dels principals artistes que han intervingut tant en les de Rodes i Fluvià com en la Vaticana.

Quant a aquesta Bíblia vaticana 5729, aparentment està escrita tota amb una única mà carolina, no gaire disciplinada però molt personal i de regularitat incansable al llarg de tots els seus quatre-cents seixanta-cinc folis; la qual cosa permet d'identificar altres mostres de l'activitat del seu copista entre els dos còdexs transcrits a Ripoll durant l'abadiat d'Oliba (1008-1046), concretament durant el primer quart del segle xi. Els esmentaré dins d'una cronologia relativa, un cop constatada, segons el meu parer, l'evolució de l'escriptura i de les abreviatures usades. El més arcaic seria el ms. Ripoll 52 del fons de l'Arxiu Reial de Barcelona, un comentari de sant Gregori a Ezequiel, que per gran sort porta una nota autògrafa del seu copista, el monjo Guifred de Ripoll; aquest hi treballà bastant abans del 1022, ja que, a sota mateix de la nota de Guifred, una altra mà hi transcrivé poc després una carta de l'abat Oliba de l'any esmentat.⁶ Guifred és, doncs, el copista responsable de tota la Bíblia vaticana 5729; l'hauria transcrita en quatre o cinc anys entorn del 1020. La mà de Guifred hauria treballat abans en un fragment de gran Passionari, Montserrat 1104-IV, procedent de la Portella, ja que aquest monestir va ser fundat per Oliba el 1018,⁷ que és quan l'hi devia donar. És la mateixa mà que escrigué els cinc folis inicials del manuscrit Ripoll 74, unes *honorationes psalmorum* amb notació musical catalana; i encara, un fragment de Missal plenari, ara també a Montserrat 1254-IV, amb neumes musicals totalment del mateix traçat que les del susdit Ripoll 74. El darrer dels còdexs copiats per Guifred seria un Amalari, *De officiis*, ara a Tarragona, Biblioteca Provincial 85, procedent de Santes Creus, però certament d'origen ripollès, que presenta indicis d'una major evolució, potser de cap al 1025. Tot això com a conjectura meva apuntada en les dates *ante quem* del 1018 i el 1022. Tots aquests, inclosa la Bíblia, com s'ha dit, mostren dos mòduls d'escriptura, un de gran per al text principal, l'altre, més petit, per als índexs i textos musicats.

La unitat d'origen o d'escriptori entre les bíblies de Rodes i Fluvià amb la del Vaticà, que ara ja sabem que fou escrita pel monjo Guifred de Ripoll, es demostra encara i sens dubte per la presència d'un mateix gran artista principal responsable de la major part de dibuixos d'ambdues bíblies senceres. Les seves figures són d'un dibuix ràpid, destre, enèrgic, de vegades sintetitzador, en tot cas, molt personal; les figures, més aviat petites, tenen una gràcia i un moviment d'expressivitat notables. Les escenes d'aquest artista han estat acolorides per dos pintors; el primer, de tocs impressionistes, l'altre, detallista, que omple tots els buits i les figures. Atès que es tracta de molts folis seguits de les dues bíblies, aquest artista havia de treballar al monestir de Ripoll, on fou escrita amb seguretat la Bíblia vaticana. Un segon artista de força mèrit, que a Ripoll dibuixava caplletres grans amb figures humanes nues en el sant Gregori del ms. ACA 52, també intervingué en la Bíblia dita de Rodes.

A la mateixa conclusió s'arribaria si hom considera que el monestir de Sant Miquel de Fluvià era una fundació d'Oliba com a abat de Cuixà, efectuada el 26 de juliol de 1045.⁸ Si la Bíblia que ara ha aparegut tan fragmentada fos realment de Fluvià, l'abat i bisbe fundador podia haver-la-hi cedit aquell dia calorós d'estiu, davant de nou bisbes més i dos comtes assistents. Fins en el cas, però, que no es pogués demostrar que les restes de la Bíblia retrobada procedeixen de Fluvià, l'origen ri-

6. E. JUNYENT; A. M. MUNDÓ, *Diplomatari i escrits de l'abat i bisbe Oliba*, IEC, Barcelona, 1992, text núm. 12, p. 322 i 323.

7. *Ibidem*, doc. 52, p. 78.

8. *Ibidem*, doc. 158, p. 267-270.

pollès queda assegurat pel fet que l'escriptura de la Bíblia sencera és de la mateixa mà que la del segon copista de Rodes.

Les dues bíblies grans tenen els marges i els interlineats dels primers folis plens de gloses i correccions sovint de primera mà. Per algunes d'aquestes es dedueix clarament que el còdex Vaticà 5729, en ser corregit, tingué al davant el París, lat. 6, el qual, al seu torn, fou tornat a esmenar segons la correcció introduïda en el del Vaticà. Aquestes enormes bíblies no podien viatjar d'un escriptori a l'altre per unes correccions que només es poden descobrir ara per crítica textual.

Establerta la unitat d'escriptori de les tres bíblies, mirem ara de situar-les cronològicament i per ordre successiu de transcripció.

La primera de totes sembla ésser la que anà a raure a Sant Pere de Rodes. Ho indiquen la quantitat menor de textos extrabíblics que conté si es compara amb la del Vaticà, així com el fet d'haver-hi intervingut diverses mans: indici que a l'escriptori de Ripoll estaven fent la primera prova coordinada de recollida i transcripció de textos per a una mena d'enciclopèdia bíblica; i això es feia per l'impuls indubtable de l'abat Oliba ja des del començ del seu govern, entre el 1008 i el 1012 —aquí sí que em deixo guiar obertament per una flaire intuitiva, ja que sota cap altre abat de Ripoll d'abans o de després d'ell són concebibles aquells grans monuments bibliogràfics. Un cop deslliurat el copista A', el segon de la Bíblia de Rodes, i mentre aquesta era continuada per altres mans, el mateix copista A' emprendria la tasca d'escriure sencera la Bíblia de Fluvià, suposo que a partir del 1010, en uns quatre anys o poc més, sense gairebé afegir nous textos extrabíblics als que ja tenia el model plasmat en la de Rodes. Ja he insinuat que la Bíblia del Vaticà podria haver estat escrita en els anys entorn del 1020, mentre encara un parell de bons artistes comuns eren actius a Ripoll, tal com s'ha dit abans.

Queda per explicar un aspecte important de la decoració d'aquestes bíblies i d'altres manuscrits de l'època; cal preguntar-se si els artistes treballaven *sempre després* dels copistes dels textos. Em penso que puc provar que a Catalunya sovint el dibuixant de caplletres era el mateix copista que, *abans* de començar la transcripció del text, dibuixava ell mateix la caplletra inicial corresponent. Aquest fet resulta evident per la pràctica del jutge i escrivà Bonsom, el qual, l'any 1011 copiava a Barcelona el seu *Liber iudicum popularis*, decorant-lo amb la seva mà amb més de mil cinc-cents caplletres notablement ben dibuixades. El fet es constata també molt sovint en les dues bíblies grans de Ripoll: aquí hom veu com el copista del text s'adapta al dibuix de la caplletra grossa perquè aquesta acabava d'ésser executada per ell mateix amb la mateixa tinta i sense canviar de ploma.

El que sorprèn més, però, de la Bíblia ripollesa de Rodes és el fet que alguns dels seus millors dibuixos il·lustratius, colorits o no, foren executats *abans* d'intervenir-hi el copista del text. Mostrearé amb fotografies alguns casos evidents. Així, en els folis 7 i 9 del volum I del París, lat. 6, el text respecta clarament els contorns del dibuix; en el foli 8 del volum IV, els grans requadres dels canons evangèlics foren dibuixats i ricament colorits abans de consignar-hi els numerals de les perícopes confrontades, que, per cert, només ocupen un dels requadres. Encara resulta més xocant la nota explícita que hom llegeix en el foli 97 del volum III: en acabar el copista B de transcriure el profeta Malaquies, de posar-hi un explícit per a tot el llibre dels dotze profetes menors, en adonar-

se que al costat hi havia els dibuixos que il·lustraven el llibre d'Ester, adverteix: «Istas figuras nec iste liber non est in suo loco»: ni aquestes figures ni aquest llibre no són al seu lloc! El copista tenia en part raó, ja que es referia a la primera còpia del llibre d'Ester segons la versió *Vetus latina*, mentre que el text de la Vulgata d'Ester no comença fins a vint-i-cinc folis després. És evident, doncs, que l'artista havia avantatjat molt el copista i havia calculat malament els folis que es destinaven a les il·lustracions degudes.

També en aquesta Bíblia dita de Rodes es dona el cas contrari d'escriure el text deixant espais per a inserir-hi posteriorment les il·lustracions, tal com recordareu que va fer, al final del segle XII, el segon il·lustrador del *Liber Feurorum maior* amb aquelles escenes de juraments de fidelitat espiadament dibuixades però sense text a sota. Gairebé en tot el volum IV de la Bíblia de Rodes, que conté el Nou Testament, el copista del text deixà bastants espais en blanc per a il·lustracions previsibles. En el foli 8v, dels espais deixats en blanc pel copista per a les figures dels dotze apòstols, només tres foren omplerts molt posteriorment per un dibuixant poc hàbil. La mateixa cosa passa amb les il·lustracions de l'Apocalipsi: el copista havia deixat alguns espais en blanc que un dibuixant, potser ja del segle XII, va omplir amb una mica més de traça que el que va afegir algunes figures d'apòstols al començ dels evangelis. Tots aquests complements decoratius, de qualitat manifestament inferior a la dels artistes ripollesos del primer quart del segle XI, devien ésser-hi afegits quan el còdex bíblic ja era a Sant Pere de Rodes, en tot cas, ja al començ del segle XII.

Desitjava afegir aquestes darreres consideracions, ja que de vegades existeixen diferències notables entre les datacions que proposen els historiadors de l'art de la miniatura i les dels codicòlegs paleògrafs historiadors més aviat dels textos continguts en els manuscrits. Els primers, molt més nombrosos, procedeixen per aproximacions estilístiques, iconogràfiques i d'influències entre artistes de diferents països i escoles; amb la qual cosa l'aproximació a una data cronològica resta força sovint quelcom vaga. La codicologia paleogràfica amb la crítica textual i la lingüística comparada aplicades damunt de textos escrits per unes mans concretes, analitzades degudament en la seva estructura i en la freqüència d'ús dels seus diversos elements, permeten aproximacions de cronologia sovint molt més acurada.⁹ Val la pena, em sembla, que els historiadors de textos manuscrits ens retrobem en analitzar els nostres grans còdexs il·luminats, que són grans precisament perquè ens transmeten textos literaris artísticament revestits.

9. Ho vaig intentar a A. M. MUNDÓ, «Méthode comparative-statistique pour la datation des manuscrits», *Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance Forschung*, núm. 37 (1982), Munic, p. 53-58, i dues làmines; aplicat a un manuscrit important hi vaig tornar a A. M. MUNDÓ, «Fragment del *Llibre jutge* versió catalana del *Liber iudiciorum* visigòtic», a *Miscel·lània Ramon Aramon i Serra*, vol. IV, Barcelona, 1984, p. 155-193, 12 reproduccions.

A R T I C L E S

SOCIETAT MEDIEVAL I ORGANITZACIÓ DE L'ESPai

EL CAS DE CASTELLA DEL SEGLE VIII AL XII

JOSÉ ÁNGEL GARCÍA DE CORTÁZAR
Universitat de Cantàbria

La paraula *espai* surt sovint, des de fa uns anys, en els estudis d'història medieval. A voltes, com un parent llunyà recentment descobert el qual es convida a algun dels seguicis organitzats. Trobem, així, investigacions sobre l'espai de la mort, l'espai de manifestació simbòlica de la dominació, l'espai del pudor..., i d'altres. És com si una moda, potser inconscient, però, de tota manera, a to amb l'èxit del pensament feble, d'allò que és *light*, imposés la substitució del contingut (la mort, la dominació, el pudor...) pel continent, per l'escenari en què aquelles realitats es despleguen. Encara que a vegades aquests estudis sonen a pur homenatge verbal a alguns dels treballs clàssics de l'antropologia, en altres ocasions s'apropen més al que hauria de constituir el seu objectiu, l'anàlisi d'una fracció de la realitat social com a instrument deliberat i operatiu per al coneixement de la seva totalitat. En aquest cas, com en tots els que afecten la història de la societat, només la integració o, almenys, la localització de les seves informacions en la trama d'una interpretació general justifica nous intents.

El que s'ofereix en aquestes pàgines constitueix un resum de les exposicions que vaig realitzar en el Seminari d'Història del Dret de la Universitat de Barcelona els dies 22 i 23 d'abril de 1993. Respon, precisament, a l'objectiu anunciat: integrar, en el marc en què adquireixen sentit i a partir d'una hipòtesi general, unes quantes anàlisis referents a la història d'un espai. No es tracta, per tant, de teoritzar sobre l'espai o els espais, sinó d'analitzar-lo com a projecció de les relacions de poder d'una societat i, per tant, en canvi permanent. La protagonista escollida és, en aquest cas, la societat constituïda per la gent que viu entre els anys 700 i 1200 al territori comprès entre el mar Cantàbric i el sistema Central. Per tal de simplificar, i atesos els resultats observables en la segona d'aquestes dates, ens hi referirem com a societat del regne de Castella.

1. ESPAI I CONEIXEMENT DE L'ESPai: UNES REFLEXIONS INTRODUCTÒRIES

La idea general que presideix aquest assaig és senzilla. Tot grup social o, dins d'aquest, tot individu, té la seva pròpia política de l'espai. Si aquell o aquest posseeixen prou poder per tal de plasmar-la, ho acabaran fent. Si en el marc de referència escollit el seu poder és absolut, les realitzacions espacials obeeiran directament a la seva inspiració. Si, al contrari, diversos grups o individus tracten de fer valer la seva pròpia política de l'espai, el resultat haurà de compaginar les forces respectives presents. Les empremtes observables en l'espai seran diferents en l'un i l'altre supòsit. En qualsevol dels dos, el seu coneixement podrà servir de pista per al coneixement de la societat protagonista.

1.1. *El coneixement de l'espai social com a producte social*

Ja fa més de quinze anys, Henri Lefebvre al·ludia als camins pels quals es buscava aleshores la ciència de l'espai. La filosofia, l'epistemologia, l'ecologia, la geopolítica, l'antropologia, l'etnologia... Alertava sobre els perills que assetjaven els caminants. Fonamentalment eren dos: la descripció i la fragmentació. I recordava finalment que la forma de l'espai social és conjunció, simultaneïtat. Al contrari que l'espai naturalesa, que juxtaposa, l'espai social implica conjunció o possibilitat de conjunció de tots els elements en un punt o al voltant d'un punt. En altres paraules, acumulació, jerarquització. La ciutat i el seu entorn regional apareixen així, des del segle XI als nostres dies, com un dels conjunts que millor exemplifiquen les virtualitats de síntesi d'un espai social. Amb el seu centre i la seva perifèria, amb la relació dialèctica entre ambdós. Amb la seva morfologia expressiva d'una funció i una estructura.

Ciutats i les seves regions, o regions i les seves ciutats, mostren dos trets de l'espai. El primer: l'espai apareix creat per una energia. És el resultat de fluxos que es despleguen en totes les direccions. En el seu fluir continu, van generant situacions de cruïlla, d'atracció, de repulsió, van forjant subespais de trets afins. Qualsevol dels furs locals del segle XII recull la multiplicitat de fluxos i espais que la comunitat percep.

Agafem el *Fuero de Nájera*. En la seva redacció, probablement de cap al 1140, els espais percebuts són nombrosos. Espais de desplegament de la morfologia urbana: la casa, el carrer, la muralla; espais d'aprofitament ramader; espais d'exempció de prestació de serveis; espais de mitgeria per als processos judicials en què s'emboliqués un veí de la ciutat; espais de circulació mercantil animada per l'exempció de teloni. En resum, una percepció espacial, que, segons el criteri escollit amb relació a les diferents funcions de l'espai, va des de la unitat més petita, constituïda per la casa, fins a la més ampla: en aquest cas, La Rioja Alta amb els seus dos mil quilòmetres quadrats.

I, segon tret de l'espai: l'espai té una història. O, tal volta, tres històries. Les que corresponen a l'espai físic, l'espai mental i l'espai social. Entre els tres existeix permanentment una relació dialèctica, encara que, en un sentit general, el tercer engloba els dos primers. Amb un objectiu a llarg termini: configurar espais adequats per al desenvolupament de relacions de producció i relacions socials de reproducció d'un sistema. D'una manera normalment deliberada, els grups o individus amb capacitat per fer-ho assignaran espais específics per al desenvolupament dels dos tipus de relacions.

En el curs de la investigació, aquest espai social global tendim a fragmentar-lo. De tal operació es dedueixen dues evidències. Una: els subespais en què pot fragmentar-se un únic espai social són enormement variats. I dos: cadascun d'aquests subespais pot experimentar, històricament, un canvi d'ús i de valor. Tres exemples. El primer procedeix de Biscaia i Guipúscoa. Els documents del segle XII ens indiquen que ambdues regions eren famoses per la seva ramaderia vacuna. Tres segles després, ho seran per les seves ferreries i la seva activitat mercantil, singularment marítima. Una paraula basca ha recollit, en els seus canvis de significat, tota una història de valors de l'espai. El vocable és *ola*. En principi va designar genèricament un espai, un lloc, la ubicació d'alguna cosa. Més tard, *ola* va significar la mallada on es recollia el bestiar oví. I, per fi, ja al segle XIV, va passar a ésser símbol de ferreria.

Segon exemple, la plaça major de Valladolid. Del segle XIII al XV, era l'espai extern al nucli urbà primitiu, l'espai del mercat. A mitjan segle XVI, aprofitant un incendi, la plaça gairebé no canvia de dimensions però sí de sentit. Esdevé l'espai cívic i, sobretot, l'espai de manifestació simbòlica del poder. Serà l'escenari d'alguns actes de fe inquisitorials. Abans i després dels canvis, la plaça val·lisoletana és, com la titula Adeline Rucquoi, *un món abreujat*. El que passa és que el món que abreuja, que resumeix, ha canviat. Abans, el que importava era el mercat. Ara, aquest es desplaça cap a l'anomenat *Campo grande*, i el que importa és que la plaça mostri el desplegament del poder. No només municipal. Recordem que, durant uns lustres del segle XVII, Valladolid serà la capital de la monarquia espanyola.

El tercer exemple ens el proporcionen les catedrals gòtiques. Cal ésser Erwin Panofsky per a captar les subtileses de les possibles relacions entre escolasticisme i art gòtic. No cal ésser-ho per a observar i tractar d'interpretar les diferències existents entre la catedral gòtica de Burgos i la renaixentista de Granada. A la primera, la compartició física de l'espai beneficia el desenvolupament d'unes capelles acotades, privades, en les quals es desplega la riquesa dels seus titulars. A la segona, una integració dels espais subratlla idees de centralitat i uniformitat. De l'autoritat eclesiàstica i de la relació de l'home amb Déu. En el marc d'un edifici en el qual, per sota de les brillants solucions arquitectòniques de Gil i Diego de Siloe, la mesura de l'home apareix amb claredat. A les catedrals gòtiques, en canvi, es tracta de mesurar Déu. Un mateix edifici, el temple catedralici, acoмода les seves dimensions i la seva concepció espacials a un canvi mental. Però aquest no és prou profund per a impedir que, dins del context de l'espai social global, la catedral continuï fent el paper preeminent que la societat medieval li havia adjudicat.

1.2. *Les formes d'entendre i estudiar l'espai*

Com tota realitat, qualsevol espai social pot ésser objecte d'una anàlisi formal, estructural o funcional. Cadascuna amb el seu propi codi, el seu mètode, per a desxifrar els senyals, els símptomes. I, d'alguna manera, també com tota realitat, l'espai pot ésser entès de tres maneres. Com a espai que es percep; com a espai que es concep, i com a espai que es viu. Cadascuna d'aquestes tres formes, esquematitzades per Lefebvre, ha estat objecte de l'atenció dels investigadors medievalistes. Cadascuna ha deixat empremtes importants en la informació escrita o en l'espai mateix, en exemples que van de la cartografia a la geografia, de l'arquitectura a la iconografia.

L'espai com a espai percebut s'aprecia en els mapes o en les relacions de noms geogràfics, normalment amb intenció administrativa o fiscal. Són ben conegudes les diferències entre les representacions del món en l'arcaica cartografia dels devots alt medievals i en la dels portulans baix medievals. L'espai com a espai concebut és el dels utòpics, els planificadors, els urbanistes. Els agrada concebre l'espai com un àmbit sobre el qual intervenir d'acord amb una racionalitat. Pot ésser teològica i explicar la substitució dels murs per vidreres, que deixen passar la llum (Déu), a les catedrals gòtiques. O sociofísica: i neix un urbanisme regular, geomètric, conservat en la majoria de les viles creades al nord peninsular entre els segles XII i XIV. O, en l'àmbit de la sociabilitat cenobítica, el monestir cistercenc amb un plànol en el qual, com va mostrar Braunfels, ha cristal·litzat espacialment el conjunt de funcions d'una comunitat monàstica.

L'espai com a espai viscut, per fi, és el resultat de la dinàmica dels grups socials. És sabut que abasta una triple realitat: física, social i simbòlica, sempre en relació dialèctica. En línies generals, el lloc físic de residència, el lloc social de *status* i la velocitat de circulació, que depèn d'uns mitjans tècnics, però també d'una capacitat econòmica, són factors en l'estimació de l'espai com a espai viscut. Pel que fa a la realitat simbòlica, recordem, un altre cop, les places majors i catedrals, però el mateix podem fer amb relació als monestirs i castells. Les dimensions de l'habítacle dels homes respecte a l'habítacle de Déu, a l'edat mitjana, van constituir la millor expressió material del component simbòlic dels espais.

En definitiva, diverses formes d'entendre l'espai. I, en conseqüència, la seva organització. No oblidem, almenys, des de la teoria, aquest amplíssim panorama ple de referències, abans d'aplicar l'esforç a un dels seus aspectes relativament concret, l'organització social de l'espai com a espai viscut. Això és, la manera com una societat determinada ordena l'espai viscut. Entesa així, apareix com una projecció del joc d'interrelacions entre tres components: Societat, Poder, Espai. L'argument que reuneix els tres només és visible a través de l'anàlisi del procés de producció-apropiació-gestió de l'excedent generat per la societat a partir d'un espai social que comporta un espai físic. A aquests tres protagonistes que ens recorda José Eugenio Sánchez, i per a l'època alt medieval, convindria afegir-n'hi un altre, el quart: el procés d'atribució social de l'espai. O, per ésser exactes, desglossar-lo del d'apropiació. Amb un objecte: subratllar el paper de l'adquisició de l'espai, a través de diversos expedients, que van de la *pressura* al repartiment, en la història de l'Espanya medieval.

La conclusió, inacabable, del quàdruple procés és clara: l'espai purament natural, geogràfic, esdevé un espai social; integrat jeràrquicament. La distribució de poder en la societat es tradueix en una jerarquia d'ordenació de l'espai. Més encara, el grau de coherència entre espai social i estructura social influirà en les possibilitats de reproducció d'aquesta.

1.3. *Societat castellana i organització social de l'espai. Un tema en expansió*

La historiografia hispana va trigar temps a donar entrada als temes de l'espai, tal com es presentaran aquí. En un llibre que vaig tenir ocasió de coordinar el 1985, vaig sintetitzar un itinerari de les preocupacions espacials de la investigació espanyola de tema medieval. L'itinerari passava per tres situacions que anaven progressivament apropant els tres components d'aquest tipus d'història: la societat, l'espai i l'organització del segon per la primera. En aquest apropament, l'aportació d'alguns geògrafs com Jesús García Fernández, Ángel Cabo o José Ortega, i la d'alguns antropòlegs, singularment, Julio Caro Baroja, van resultar tan importants com la recepció de les tesis franceses de tema regional. En especial, tres. La de Robert Fossier sobre la Picardia, la de Pierre Toubert sobre el Laci i la de Pierre Bonassie sobre Catalunya. Per això, tant a través d'estudis de base regional com dels més nombrosos dedicats a dominis monàstics, la història medieval espanyola mostrava el 1985 una dada rellevant. Un significatiu aprofundiment en el coneixement de la incidència de la societat sobre l'espai. En definitiva, el nostre saber sobre l'espai hispànic com a espai viscut.

En el marc d'aquest renovat interès, la investigació sobre la societat castellana del segle VIII al XII ha estat una de les més afavorides. I els seus resultats es poden comprovar en diverses direccions. Tres són les més visibles. La primera lliga amb la geografia històrica, de poca tradició a Es-

panya, i, eventualment, s'enriqueix ara amb préstecs de l'arqueologia extensiva. La segona, d'acord amb la seva preocupació pel procés de formació del feudalisme, s'interessa, sobretot, per les demarcacions territorials que van apareixent al regne de Castella del segle x al xiii, enteses com a conseqüència de la consolidació d'un model feudal. Al contrari d'alguns dels autors de la primera direcció del treball, els d'aquesta segona consideren que tals circumscripcions apareixen menys com a marcs fixos que com a marcs administratius fluctuants, especialment fiscals. I la tercera utilitza l'anàlisi de la interrelació dels tres elements (Societat, Poder, Espai) com a factor de comprensió, més encara, de definició d'una societat, amb una atenció especial a les empremtes que el procés general ha pogut deixar en l'espai; bé físic, bé mental, bé social.

És evident que aquesta tercera línia d'aproximació al tema, amb la qual m'identifico, ha posat l'accent en la conformació històrica dels espais, en la definició socioespacial dels trets de la societat castellana del segle ix al xiii. En aquest sentit, i per entendre'ns, podríem dir que l'ha neguitejat menys l'estudi d'un mode de producció (el feudal), que el d'una formació social (la castellana en l'etapa en què es va configurant com a societat feudal). En qualsevol cas, l'aproximació al tema només s'entén si es realitza a partir de l'estructura i les modificacions de la societat. En definitiva, és la societat, articulada en una estructura i amb unes relacions de poder determinades, la que promou una forma d'organització de l'espai amb un fi concret: la reproducció de les seves pròpies bases de poder i la seva estructura corresponent. Vist des de l'altra banda, els canvis esdevinguts en aquesta societat tindran una traducció en l'espai que ocupa.

Dins d'aquest àmbit general, i amb una finalitat operativa, vaig proposar fa sis anys distingir dos conjunts. Unitats d'organització social i formes d'articulació social de l'espai. Entre ambdós hi ha una estreta imbricació: són les forces dominants en la societat les que promouen unes i altres. Avui, després dels estudis d'Esther Peña, s'hi haurien d'incloure, amb més força que aleshores i més coneixement de causa, els aspectes relatius a l'atribució social de l'espai. Sobre aquesta base de partida i reconeixent el principi d'unitat que regeix l'aparició d'unitats d'organització i formes d'articulació dels espais, observem els trets d'ambdós conjunts.

Les unitats d'organització social de l'espai reuneixen, al meu entendre, els trets següents: arrelament i continuïtat territorial, i autosuficiència, i no necessàriament autonomia, en els àmbits socials polítics i en la presa de decisions econòmiques. Al marge de la seva respectiva escala, constitueixen un àmbit social territorialitzat de caràcter globalitzador. Així m'ho semblen: la comunitat de la vall; la comunitat del poble; el solar; la ciutat; la comunitat de vila i terra. En el segon àmbit, el de les unitats o formes d'articulació social de l'espai, prefereixo situar-hi aquelles que es nodreixen amb fraccions de les primeres o es configuren a partir de la juxtaposició d'un nombre variable d'aquelles. Els senyorius o qualsevol cèl·lula d'acolliment administratiu, sigui eclesiàstic o civil, fins el conjunt del regne, serien les unitats d'articulació més comunes.

La distinció té un clar objectiu: posar l'accent en la conformació dels escenaris en què es despleguen les relacions de poder. Això permetrà, a la vegada, subratllar de quina manera el procés de control exercit dins d'una societat, al compàs de la seva cristallització, es va plasmant en diversos enquadraments territorials. L'aparició més abundant d'aquests en moments concrets esdevé un símptoma de modificacions en la mateixa estructura de la societat. Però això mateix podríem dir de

l'aparició de noves formes d'ordenació física de l'espai. Aquestes també són un signe de canvis en la distribució del poder en el conjunt social.

En aquest sentit, no s'ha d'oblidar que, en societats preindustrials, les relacions de poder es defineixen, en gran manera, amb relació a la capacitat respectiva de cada grup o individu per a estendre-les o per a intensificar-les tant sobre l'espai com sobre els homes. De fet, entre aquestes dues manifestacions hi ha una clara interrelació. El que importa és governar homes a través de l'esforç dels quals es controli un territori. Més encara, la intensificació de la pressió sobre els homes acaba obligant-los a ocupar i explotar l'espai de manera que aquest proporcioni rendiments més elevats, no només econòmics, sinó també de conformació social. Això pot provocar, al capdavant, modificacions en la configuració física d'aquest espai. L'exemple, ben conegut dels medievalistes, és l'*incastellamento* italià estudiat per Pierre Toubert. L'*incastellamento* resulta molt més que un simple procés físic d'encastellament, però és, també, un procés físic d'encastellament. És, a més, el resultat i l'estímul de canvis en la jerarquia de valors econòmics i mentals de la societat regional estudiada per aquest investigador francès.

En resum, el fil conductor dels intents d'analitzar l'organització social d'un espai en la llarga durada es pot configurar a partir de la hipòtesi general següent. La població d'un espai considerat posseeix una estructura social que, a través de successives decisions (d'atribució de l'espai; de producció de l'excedent; d'apropiació i gestió d'aquest), ha construït un espai social; per tant, al nivell que sigui, integrat, jerarquitzat. En unes altres paraules, dotat dels trets que atribuïem a les diferents maneres d'entendre l'espai. A llarg termini, i simplificant, els canvis en la distribució de poder en el conjunt de la societat poden anar en dues direccions. Una primera: la desintegració d'aquest espai social. Els seus trets: pèrdua de capacitat per a obtenir i centralitzar l'excedent, alliberament de les diferents unitats d'organització social, l'autonomia de les quals pot acabar afectant els seus nivells més baixos, amb una disminució evident de la dimensió de cada espai social.

Una segona direcció és l'oposada: la integració i, eventualment, l'ampliació de l'espai social del conjunt de la població en estudi. Els seus trets: augment de la capacitat per a obtenir i centralitzar l'excedent; jerarquització conscient de les diferents unitats d'organització i de les formes d'articulació social de l'espai. Cadascuna, en els seus nivells de competència, incrementa la seva capacitat per a enquadrar socialment la població. És la dada fonamental; la qual cosa explica que, formalment, puguin coexistir variades modalitats d'apropiació de l'excedent i, amb això, una certa diversitat en la seva traducció física. El manteniment d'unes mateixes condicions farà que, amb el pas del temps, certes unitats d'organització i certes formes d'articulació de l'espai social es configuren com a hegemòniques. Això és, com les més adequades per a la reproducció d'una determinada estructura de la societat en estudi.

1.4. *El cas que analitzem: la societat castellana alt medieval*

En el nostre cas, l'exemple triat és el que ofereix «la societat castellana» en un període concret de la seva existència: del segle VIII al XII. Justament, quan es defineixen els marcs espacials del que es considerarà societat castellana, això és, diferent de la lleonesa, la navarresa o l'andalusina. La de-

finició té relació amb la cristal·lització gradual d'un espai polític que reconeix una autoritat en la persona del comte i, després, del rei de Castella. Aquesta situació implica un nivell de territorialització política que inclou la definició, més o menys dràstica, d'unes fronteres i l'existència d'uns mecanismes d'articulació dels espais i de vinculació de les persones dins d'aquests. La situació és, en aquest sentit, força clara a finals del segle XII, a la Castella presidida pel monarca Alfons VIII. Però, és molt més fosca quatre-cents anys abans. Això vol dir que, en el decurs d'aquests quatre segles, els camins de difusió social i territorial de l'excedent han anat adquirint perfils més nítids. I això possiblement ha deixat prou empremtes en l'organització social de l'espai.

La forma que, a finals del segle XII, tenia aquesta societat deixava veure una articulació dinàmica i dialèctica de diferents models d'organització social de l'espai. L'articulació mostrava com a marc global el regne i com a unitats articuladores, les senyories i diversos àmbits administratius, tant eclesiàstics, des de la parròquia al bisbat, com civils, des de l'*alfoz*¹ a la *merindad*.² I unes quantes unitats d'organització. Dins d'aquestes es detecta ja la presència d'un model que pretén assolir una hegemonia sobre la resta i que intentarà conformar la resta als seus objectius. Cap a l'any 1200, sembla que la unitat hegemonica és la ciutat i el seu territori, que, en alguns casos o espais, es troba a punt d'esdevenir comunitat de vila i terra. Però, vora seu, no és difícil trobar altres models. El de la comunitat de vall, el de la comunitat de poble, potser, el del solar aïllat.

Cadascun d'aquests models no hegemonics a escala del conjunt de la societat castellana pot continuar essent-ho en determinades àrees d'aquesta. Però la dinàmica d'expansió del model que esdevé hegemònic acabarà integrant la resta. En uns casos, com a peces que s'articulen orgànicament en el model de *comunidad de villa y tierra*; això passarà amb les aldees situades al sud del riu Duero. En d'altres, com a peces que mantenen la seva aparent independència basada en una homologia de comportaments, recoberta per una integració en el marc d'una circumscripció. Aquesta podria ésser la situació de les aldees als territoris de les ciutats o a les batllies al nord del riu Duero. Per sobre d'uns i altres casos, el fet que, a finals del segle XII, s'ha difós una consciència espacial, almenys entre els cercles erudits, no és el menys rellevant del procés. Segons aquesta consciència, el model d'organització de l'espai és, per antonomàsia, el que agrupa les cases o solars en aldees i aquestes, en territoris presidits per una ciutat. És així com ho presenta el text dels falsos *Votos de San Millán de la Cogolla*.

2. UNA HISTÒRIA D'ORGANITZACIÓ SOCIAL DE L'ESPai DEL REGNE DE CASTELLA DEL SEGLE VIII AL XII

El nostre horitzó d'arribada se situa, per tant, pels volts de l'any 1200. Quan la població assentada en un espai limitat pel mar Cantàbric, el riu Tajo, la serra d'Urbasa i els massissos del sistema Ibèric i una línia més difusa a l'oest, reconeix com a autoritat superior un anomenat rei de Castella. L'espai polític del qual aquest era titular serveix d'espai social d'una societat que aleshores anomenarem *castellana*. El punt de partida és menys nítid. La primera aparició del nom de Castella té lloc en un document privat de l'any 800, però, per a la nostra història, sembla oportú començar cent anys abans.

1. N. del t.: normalment es traduirà per *territori*, tot i que el concepte d'*alfoz* no sigui del tot equivalent al mot *territori*.

2. N. del t.: es traduirà per *batllia*.

2.1. *Els possibles trets de la societat de partida. Del Cantàbric al sistema Central a començaments del segle VIII*

Una tal societat és el resultat de la dinàmica de desenvolupament de la població existent entre el mar Cantàbric i el sistema Central, i entre l'Atlàntic i la serra d'Urbasa i els massissos del sistema Ibèric. Aquesta població, escassa des de finals del segle III i minvada, circumstancialment, als segles VI i VII, constituïa un conjunt d'agregats socials poc articulats entre si. Per aquestes dates, havia donat forma a tres principals models d'organització social de l'espai, que conformaven els marcs de reproducció de les relacions socials.

El primer model era la comunitat rural de vall. Amb tres trets. Constituir un grup social en el qual les vinculacions de parentiu semblen, encara, significatives pel que fa a l'estratificació i al comandament. Mantenir una dedicació molt prioritàriament ramadera. I posseir una percepció de l'espai de sentit i valor comarcals, no locals. El segon model era la vil·la o gran explotació en devesa (*coto redondo*). És el marc de les relacions de producció esclavistes. A començaments del segle VIII, hi trobem els antics *coloni*, així com *servi*, *mancipia* i *ancillae*, pràcticament unificats en un mateix estatut de servitud. La manca de dades impedeix saber si en alguns casos s'ha produït la substitució d'aquest model per un altre que anomenariem *villa carolingia*. El tercer model era la comunitat de poble. La constitueixen grups humans assentats amb caràcter estable en un emplaçament localitzat, encara que el terror que treballaven no fos del tot permanent. Els seus components formaven famílies nuclears i es trobaven units pels vincles de la coterritorialitat.

Aquests tres tipus d'unitats d'organització social de l'espai, símptomes de tres models d'estructura social, coexistiren, entre els segles VI i VIII, a l'espai comprès entre el mar Cantàbric i el sistema Central, unes proporcions i una distribució espacial absolutament desconegudes. El model interpretatiu més difós és conegut. A mesura que la *vall* i la *villa* es van desestructurant, s'incrementa el nombre de llogarrets i, al principi, tal vegada, encara més, la població dispersa. La seva forma: l'habítacle absolutament individualitzat de la família nuclear i el grup de nomenclatura monàstica, sense oblidar fórmules eremítiques, rupestres o no.

2.2. *Feblesa demogràfica i dispersió de l'hàbitat als segles VIII i IX*

Els darrers decennis del regne hispanogot s'havien caracteritzat per un procés de desorganització política i de desestructuració social, enmig de freqüents crisis de població. Probablement, des de mitjan segle VII, feblesa demogràfica, ruptura de les velles *villae* esclavistes, creació de reduïts nuclis d'habitació vilatana, tal vegada inestables, naixement de formes eremítiques i de petits grups de nomenclatura monàstica van conviure habitualment.

Amb l'arribada dels musulmans a començaments del segle VIII i els seus intents d'assentament, amb la seqüela de moviments de població i la seva incidència sobre l'establerta, es degué accelerar la desorganització dels espais feblement poblats, que eren tant la vall del Duero com les terres muntanyenques que l'envoltaven. En especial, la tendència cap a la desestructuració de les *villae* com a unitats d'explotació i de població. A partir de les existents, es va enfortir un procés de fragmentació. I aquest va comportar el naixement, en part, als mateixos espais reconeguts a les *villae*, de noves unitats d'assentament. Amb una tendència a la dispersió. El caseriu aïllat amb les se-

ves possessions arrels al voltant. El poblet. El modest monestir. O, simplement, la vil·la de dimensions més reduïdes. Al seu costat, la comunitat de vall, típica de les regions muntanyenques del nord, també s'acomodà a alguns espais del Duero ecològicament favorables al seu arrelament. En especial, a les vores muntanyenques de la conca o de la seva rodalia.

Aquesta població escassa i físicament i socialment desestructurada, que va quedar a la vall del Duero a partir de mitjan segle VIII, practicava una economia de subsistència amb la ramaderia com a component dominant en la seva alimentació i en la seva activitat econòmica. Reunida, quan ho estava, en unitats de dimensions humanes mínimes, freqüentava els emplaçaments d'alçada, aprofitant roques naturals i la fusta dels arbres per a construir els seus allotjaments. I, en alguns casos, els mateixos castells de què parlen els textos. És possible que l'al-Quilé dels musulmans, la Castella dels cristians, rebés el seu nom dels castells, en part, cingles naturals abocats als congosts que es troben tant als Montes Obarenes com a les moles que limiten les valls situades entre aquells i l'eix de la carena Cantàbrica. A les zones menys altes, les restes de les velles construccions romanes o visigodes servien, sense dubte, de suport per a nous usos. I, naturalment, les habitacions rupestres, aprofitant els escarpaments dels congosts calcaris dels rius, devien ésser una llar freqüent per a famílies i eremites als segles VIII i IX. Per als que van decidir romandre a la vall del Duero i per als que, a poc a poc, s'hi van anar traslladant.

Des del sud, els mossàrabs d'al-Andalus. Des del nord cristià, els asturians, els càntabres i els bascons. En aquest darrer cas, suposem avui que amb un sentit de colonització de l'espai durià que conjuminava organització política i repoblació demogràfica. Aquesta segona no constituïria, com van pensar Herculano i Sánchez Albornoz, un procés massiu de transvasament de població de la muntanya cantàbrica a la vall. Com si fos el contrapunt lògic del que s'hauria produït de la vall a la muntanya com a conseqüència de les expedicions d'Alfons I d'Astúries a mitjan segle VIII. Avui ens sembla que aquestes havien contribuït a desorganitzar més que a despoblar algunes de les comarques durianes, ja d'escassa població. Entre les quals hi ha, possiblement, de manera més destacada, la Tierra de Campos.

En definitiva, la vall del Duero als segles VIII i IX degué ésser testimoni d'un doble procés. D'una banda, el creixement demogràfic de la gent que no va abandonar la vall. Probablement, de manera dispersa, per efecte de la mateixa desestructuració de les pautes polítiques i econòmiques de la societat hispanogoda. D'una altra banda, les aportacions d'efectius del nord i el sud que, en el seu desarrelament dels solars d'origen, contribuïren a incrementar la població dispersa, desorganitzada, de la vall del Duero. Tant uns com els altres degueren recórrer a l'expedient de l'aprisió (*presura*) per aconseguir un espai on efectuar la seva instal·lació. El simple fet de l'apropiació els en convertia en titulars. Potser, però, foren els arribats de fora els qui, per una cultura superior o per una necessitat més gran de justificar-la, es van veure impel·lits a forjar una memòria escrita de la seva acció. Efectivament, la geografia de les aprisions d'aquests darrers i la cura amb què uns quants aprisiadors posaren per escrit les circumstàncies i les dimensions de l'espai adquirit per aquest procediment han empès a pensar que les seves aprisions es van fer en gran manera sobre un «espai de tots més que sobre un espai de ningú». En tot cas, sobre un espai de poblament generalment dispers.

Aquest tipus d'hàbitat, molt poc dens, inestable, podria explicar la lenta aparició dels noms del que comencen a ésser petits pobles. En principi, era suficient el nom del cap de família, el del cap del grup monàstic, el gentilici del grup aldeà, en el cas d'immigrants assentats, o l'advocació d'una església per a anomenar un àrea d'assentament i explotació. Només més tard, la concentració d'efectius humans en un lloc podia recomanar la substitució d'alguns d'aquells noms pel d'un tret característic del relleu o la vegetació del lloc d'assentament compartit ja per un nombre més gran de famílies. Això, per descomptat, no invalida una altra hipòtesi. Que la població d'aquesta documentalment silenciosa vall del Duero posseís ja, entre mitjan segle VIII i mitjan segle IX, el nivell de llengua adequat per a batejar en romanç algunes de les unitats de poblament més estables. Alguns vilatges que, des d'aquest moment, podran mostrar ja una toponímia que autors com Sánchez Albornoz o, de manera més sistemàtica per a Castella, Gonzalo Martínez, consideren exclusivament producte dels presumptes repobladors que hi acudien des del nord muntanyenc.

Tot això, molt vague, amb prou feines detectable en els documents, però congruent amb les primeres informacions que proporcionen els textos dels aparents «repobladors» de la vall del Duero. Efectivament, aquests prenen en apriació espais amb senyals d'haver contingut abans poblacions, esglésies, explotacions. Proclamen que les *villae* creades a la vall ho són pels mateixos «termini antiquo usu determinatis». Sovint, en especial a les àrees properes a Sahagún, Burgos o Tordesillas, mostren una tradició i activitat agràries que es poden explicar millor a través de la hipòtesi de l'existència d'una població que de la hipòtesi de la seva absència. La mateixa aparició dels castells a les valls dels rius que afluïxen al Duero per la seva dreta s'explica menys per la necessitat de defensa contra els musulmans que per la de controlar una població creixent. I en aquest creixement hi col·laboren els repobladors que vénen d'altres llocs, del nord i del sud, que, de vegades, s'instal·len en grups concentrats, i els pobladors que residien a la mateixa vall.

Des de l'any 860, els textos manifesten, precisament, una confluència de creixement demogràfic i econòmic del regne d'Astúries, en especial, a l'escenari de la Meseta nord, i d'organització administrativa. En una paraula, de creació d'excedents i d'apropiació, encara lenta però gradual, d'aquests portada a terme per una autoritat a escala del regne i unes autoritats a escala de les seves regions i comarques. A més, per descomptat, de les transferències que permeten que uns quants monestirs comencin a engrandir-se: Abellar, Sahagún, Escalada, Cardaña, Arlanza... D'acord amb els nous temps d'organització, moltes de les primitives cèl·lules eremítiques o microcenobítics degueren trobar acomodament en aquesta nova modalitat de concentració d'efectius monàstics. Amb això no feien res més que conformar la seva dinàmica, la qual, paral·lelament, experimentaven els nuclis de poblament aldeà. Efectivament, el doble procés de creixement econòmic i demogràfic degué tenir molt en comú amb un altre, el de renovació de les pautes d'organització de l'hàbitat durià en el sentit d'una progressiva concentració dels creixents efectius demogràfics en forma de llogarrets.

L'increment de la població de la vall degué traduir-se en una multiplicació de les entitats d'assentament, però també en una ampliació de les petites unitats d'instal·lació que havien estat tan usuals entre els anys 700 i 850. En aquest cas, per simple addició d'habitatges de nous residents. En d'altres, la fragmentació, per via d'herència, dels patrimonis familiars es va traduir en l'aparició de

rationes i *portiones*, tant jurídiques com físiques. Un antic caseriu amb les seves propietats al voltant deixava pas a una sèrie de fragments. De seguida, a les parcel·les. La necessitat de completar patrimonis immobles que asseguressin la supervivència de la unitat familiar va portar a alienar algunes d'aquestes parcel·les a canvi d'unes altres de millor situades per als objectius de cada petit propietari. El resultat: concentració del poblament, fragmentació del terratge.

La documentació del darrer terç del segle IX suggereix aquest trànsit. Indica, com a mínim, tres situacions que, encara que, a vegades, són simultànies, acaben constituint una seqüència, mostrant una tendència inequívoca. Aquestes situacions són: la vil·la en el seu sentit de gran explotació; el caseriu, que sembla implícit en expressions dels documents quan assenyalen que determinat bé arrel es troba *iuxta* + un antropònim masculí; i la parcel·la, en el moment en què aquest bé arrel es troba ja *iuxta* + un altre bé immoble. «Villa de Domeno»; «terra iuxta limitem» o «iuxta terminum de Saborito»; «vinea iuxta terra de Didaco» serien, per tant, passos de la seqüència que explicita els progressos d'una concentració de la població paral·lela a una fragmentació de la titularitat i dels usos del terrer. La seqüència que porta a la conformació dels vilatges a la vall del Duero.

2.3. Una primera concentració demogràfica i social: el triomf de l'aldea i la seva comunitat al segle X

Després dels silencis dels segles VIII i IX, la documentació dels primers seixanta anys del segle X assenyalava a l'alta vall de l'Ebre i a l'altiplà del Duero una infinitat de petits nuclis de poblament. Pel que avui sabem, i apuntàvem abans, els seus orígens van poder ésser molt variats. Els més freqüents degueren ésser-ne cinc. Tots eren coneguts ja a l'època visigoda, encara que no tenim cap mesura per a avaluar-ne la respectiva importància. Ni aleshores ni en els dos-cents anys que van seguir a l'extinció del regne de Toledo. La vil·la unitària d'un sol posseïdor. Els fragments d'aquestes mateixes *villae*, potser, origen de veïnats, al principi encara sota la dependència d'un *dominus*. Les petites explotacions familiars disperses de residents o d'immigrants de la vall del Duero, entorn de les quals es poden disposar noves unitats familiars. Els diminuts focus monàstics. I les aldees pròpiament dites. Durant un cert temps, les quatre primeres modalitats van proporcionar exemples de poblament dispers de relativa importància. Però sabem que, a poc a poc, aquests exemples es faran estranys i acabaran desapareixent, per extinció o per conversió en autèntiques aldees.

2.3.1. Les aldees: nom, nombre, densitats

L'ús d'un únic mot, *villa*, per a anomenar, almenys, quatre d'aquestes cinc varietats d'instal·lació humana i ordenació productiva de l'espai, dificulta el seguiment del procés. Però també passa a l'inrevés. Sovint, els documents ens presenten indicis de l'existència d'una aldea que, tanmateix, no té el qualificatiu habitual de *villa*. Vegem el cas de l'espai *castellà* entre el mar Cantàbric i el riu Duero. D'aquest es conserven gairebé set-cents documents del l'any 800 al 1030. En aquests, uns mil cinc-cents topònims diferents. Només en un de cada cinc el mot *villa* acompanya o s'integra al nom: *villa Poza*, *villa Orbaneja*, *Villafria*, *Villanova*. A Àlaba, de tres-cents noms de pobles conservats a la *Reja de San Millán*, només un 6 % apareix com a vil·la. En canvi, a terres properes a Burgos, més de la meitat de les cent seixanta entitats de població documentades inclouen la veu *vil·la*. A la resta, la proporció oscil·la entorn d'una tercera part dels noms del lloc.

Pel que fa a aquests, retinguem una dada. Cap a l'any 1000, prop de mil cinc-cents topònims desplegats per una superfície d'uns vint-i-cinc mil quilòmetres quadrats. Restem d'aquests els cinc mil que corresponen a zones gairebé no documentades com Trasmiera, Biscaia i la carena Cantàbrica. Per a la resta, un topònim per cada tretze quilòmetres quadrats. La xifra augmenta considerablement a la Llanada de Álava: un nucli per cada tres quilòmetres quadrats. La mateixa proporció a la Castella primitiva, la Bureba o l'entorn de la ciutat de Burgos. En fi, una plèthora d'unitats de poblament; el resultat d'un creixement de gairebé dos segles, que tendeix a estabilitzar i enfortir les formes anteriors d'ocupació de l'espai. Una xarxa d'aldees les dimensions geogràfiques de les quals coneixem en alguns casos. A Villaváscones el 955, a Bayas el 956, a més de tres-cents llogarrets alabesos el 1025, una població que oscil·la entre dotze i trenta-cinc famílies a cada nucli. Les dades concorden amb d'altres coneguts de la Tierra de Campos.

2.3.2. Morfologies socials, físiques i polítiques

La generació de la nova realitat social i de poblament de l'aldea s'havia efectuat en un doble marc. Abundor de terres i escassa resistència a l'establiment de població en grups molt reduïts però nombrosos. Desvinculats de marcs més amples, havien protagonitzat una atribució de l'espai a mida de cada unitat social implicada. En general, famílies nuclears o petits grups de nomenclatura monàstica. El seu resultat va ésser: dispersió; apropiació de l'espai portada a terme per cada grup productor, i, per això mateix, desigualtat de possibilitats d'explotació del territori amb relació a les dimensions d'aquell. Quan la concentració d'increments demogràfics en un mateix lloc va anar generant el poble, la morfologia física inicial d'aquest va ésser predominantment laxa, amb tendència a una configuració alveolar. Cada casa envoltada del seu hort o *cortina* i la seva era. La descripció parcial del nucli d'Alcedo, situat a la conca de Miranda de Ebro, continguda en un document de l'any 975, suggereix aquesta disposició: «kasas cum suos solares et [...] sua hera qui est ad illa porta, cum suo orto et suo korro et suas adiacentias ad toto giro».

L'ordenació de la vida d'aquesta societat exigia poca reglamentació. Cada grup i, per tant, el sistema, en tenia prou amb una reproducció simple; no aspirava a obtenir excedents. Les situacions de conflicte, escasses perquè la població ocupava l'espai de manera laxa, es dirimien amb l'actuació dels jutges dependents d'autoritats territorials. Ho veiem en diverses ocasions. L'any 919, a Espejo, sis quilòmetres al nord de l'Ebre, a la calçada que travessava el riu per Puentelarrá. El 936 i el 940, a Cerezo de Río Tirón, en dos litigis especialment significatius per a la nostra història.

Al llarg del segle x, el marc del poble guanya, progressivament, fortalesa com a cèl·lula de congregació de la població de la vall del Duero. Lentament, les aldees, almenys les de formació recent, creen o reconeixen l'existència d'un instrument regulador de la seva vida social i política. Els textos ho presenten com el *concilium*. Com en altres ocasions, l'aparició d'un mot palesa una nova realitat. La revela. En aquest cas, la veu no indica sinó reunió. Cal conèixer per altres vies la dimensió, la composició i el repartiment d'autoritat dins del grup que s'hi reuneix. La mateixa escassetat d'aparicions de la paraula *concilium* en els nostres documents fa pensar que, sovint, la seva rellevància podria ésser escassa. Pel simple fet que el conjunt d'habitants de les unitats aldeanes no hagués cristal·litzat físicament com a llogarret necessitat d'aqueix òrgan d'expressió o no ho hagués

fet socialment com a comunitat. Però aquesta mateixa irrellevància, a la qual, hipotèticament, ens referim, podria ésser d'arrel antropològica. El conjunt del vilatge reconeixia la prevalença d'alguna família. L'originària o més antiga a l'assentament o, després, la més poderosa. I els membres d'aquesta podien, potser, bloquejar les expressions, presumptament igualitàries, del conjunt dels aldeans del nucli.

Però, fins i tot, l'aparició documentada del vocable *concilium* no implica que, necessàriament, es refereixi als habitants del llogarret. Sovint, sembla evident que es tracta d'ells. Així passa l'any 956 amb el poble de Villaváscones, vuit quilòmetres a l'est de la ciutat de Burgos. En canvi, en altres casos, no n'estem segurs. Ni tan sols en alguns dels que els investigadors addueixen com a prova de la realitat del *concilium* de l'aldea. És a dir, a Los Ausines o a Berbea, Barrio i San Zadornil. En aquests dos casos, especialment en el segon, sembla més versemblant parlar d'un *concilium* de vall o agrupació d'aldees.

D'aquestes observacions es desprèn una lliçó força clara. La dispersió d'una població de petits propietaris lliures gairebé no necessita res més que una representació de caràcter local. Aquesta apareix quan aquella ha assolit el nivell en què resulta imprescindible dilucidar els conflictes interns, més nombrosos com més intensa és l'ocupació de l'espai. I, sobretot, quan es troba amb poders que exigeixen obligacions. Moltes vegades, la consciència de comunitat es forja des de fora. Quan la comunitat d'habitants es reconeix a ella mateixa i és reconeguda per altres comunitats semblants com a entitat dotada de personalitat, assentada en un espai físic molt concret. En definitiva, la identificació del grup amb els seus espais, ja més fixos, de residència i producció i la seva capacitat d'ordenació constitueixen els suports de la seva individualització.

2.3.3. La disminució de la plasticitat social i espacial des de mitjan segle x

La plasmació d'un món de vilatges, símptoma de la fixació de petits grups de població en llocs concrets, apareixia, a finals del segle x, com a dada rellevant de l'organització social de l'espai de la vall del Duero. La societat que la protagonitzava havia ofert, fins a aquestes dates, una imatge de plasticitat. Des de l'any 960, semblava entrar en un procés de cristallització. De moment, no hi ha unanimitat en les explicacions del canvi. L'opinió fins fa poc majoritària posava l'accent en un fet aliè a la societat castellana o, en general, hispanocristiana occidental: la desaparició d'un dels elements que havien garantit aquesta plasticitat, l'espai. En una paraula, va començar a faltar espai per a una reproducció simple del sistema perquè la societat andalusina, que limitava amb la hispanocristiana, també aspirava a utilitzar-lo per al seu profit. Això suposava més resistència als intents castellanolleonesos. Menys espai i més resistència van estimular una definició més precisa de la societat hispanocristiana i, dins d'aquesta, de la castellana. En principi, cap a fora, amb la concreció d'unes fronteres.

Aquesta interpretació posava l'accent en l'enfortiment intern d'al-Andalus, capitanejat per Abd-al-Rahman III, Alhakam II i Almansur. L'esforç militar d'aquests cabdills hauria aturat l'expansió dels hispanocristians. Fixaria una frontera al Duero i estimularia el desenvolupament d'importants processos interns en la societat del regne lleonès. Molt recentment, tanmateix, José María Mínguez, en la seva síntesi sobre la Reconquesta, ha suggerit invertir el plantejament. L'afebliment i la crisi

interna de la societat hispanocristiana occidental, a partir de mitjan segle x, haurien facilitat l'enfortiment i l'hegemonia d'al-Andalus a la península.

L'afebliment cristià es va produir, en gran manera, arran de la pèrdua de l'autoritat pública del rei de Lleó i la seva substitució per la de poders regionals. Els quinze anys que van seguir la mort de Ramir II el 951 haurien marcat l'inici del canvi. Enmig dels enfrontaments suscitats entre els poderosos, el mateix tron lleonès va ésser objecte de disputa. Un dels expedients emprats pels adversaris va ésser l'aliança circumstancial amb les autoritats del califat de Còrdova. A partir de mitjan segle, aquestes esdevindran l'àrbitre de la situació interna dels regnes cristians. La situació assolirà el seu zenit els vint darrers anys del segle x, quan Almansur aprofitarà les oportunitats per a intervenir-hi.

La nova interpretació, en posar l'accent en la dinàmica interna de la societat del regne lleonès, amaga, en part, la pròpia de la societat andalusina, en la qual la imatge consagrada d'un Almansur necessitat de victòries continua resultant evident. El rellevant és que l'enfrontament cristianomusulmà de la segona meitat del segle x acaba, d'una banda, enfortint la creació de la frontera al Duero. I, d'una altra banda, obligant els hispanocristians a obtenir excedents per una via diferent de la simple ampliació, des d'ara aturada. Uns i altres contribuiran a integrar elements dispersos, invertibrats, característics de la societat castellana. Més encara, ajudaran a reproduir unes relacions socials que la dinàmica d'apropiació del territori havia fet disimètriques. Cap a l'any 1000, la desigualtat de les fortunes, producte de la diversitat de punts de partida i de les vicissituds d'un segle, s'haurà traduït en diferenciació social i jerarquització. D'una banda, a l'interior de la població de les aldees. D'una altra banda, l'enriquiment i l'enfortiment de persones i grups externs als llogarrets, que van anar configurant uns quants dominis senyorials, contribueixen a perfilar els trets de les mateixes comunitats rurals.

2.4. *Articulació senyorial de l'espai i estímul a la territorialització social al segle XI*

La lectura d'alguns documents dels sis decennis que emmarquen l'any 1000, seleccionats i profusament emprats pels investigadors, proporciona, principalment, una impressió. El món de les aldees i protocomunitats d'aldea sembla submergir-se en un nou model d'organització social de l'espai. Un model que, per la rapidesa amb què s'imposa, sembla que ompli una necessitat. Proporcionar un enquadrament defensiu i administratiu als habitants de la vall del Duero a una escala que, fins ara, era desconeguda. La rotunditat amb què algunes dades, això és, alguns mots, fan la seva aparició al voltant de l'any 1000, suscita un interrogant inevitable. Es tracta d'una mutació social o es tracta, simplement, d'una revelació cultural, en el sentit que alguna gent de finals del segle x recull per escrit els noms que els seus contemporanis comencen a donar a situacions que han arribat ja a un punt de cristal·lització després d'un llarg període de maduració?

2.4.1. Entre els anys 960 i 1030, aparentment, set decennis de canvis ràpids

Els textos als quals ens referim són escassos però expressius. Els estudiosos de temes castellans alt medievals els han analitzat moltes vegades. Tots els tenim *in mente*, sense saber encara si són l'excepció o la regla. Recordem-los. Villaváscones, de l'any 955; Los Ausines, del 972; Castroje-

riz, del 974; Oña, del 1011; Berbea, Barrio i San Zadornil, del 1012; Nave de Albura, de la mateixa data; els infançons d'Espeja, del decenni del 1020 al 1030. Set testimonis que sostenen gran part de les interpretacions sobre història de la societat castellana de l'any 960 al 1030.

2.4.1.1. L'aparició de nous mots indicatius de jerarquització social en els textos

Els set documents inclouen dues imatges que seran persistents en els segles següents i, de moment, molt característiques del segle xi. La primera és l'aparent entrada sobtada de nous mots per a indicar diferents situacions socials. Ho fan de manera dicotòmica: *barones et mulieres, seniores et iuvenes, maiores et minores, maximos et minimos, milites et rustici, caballeros e peones, infanzones e villanos*. La segona imatge és doble. O, més aviat, l'anvers i revers d'una mateixa situació. Segons els casos, el reconeixement del dret o la resistència a l'apropiació aliena d'excedents generats per la població pagesa.

L'aparició de mots indicadors de dicotomies socials proclamava, a finals del segle x, la jerarquia de la societat castellana. Més exactament, la representació que se'n feia. Això constitueix un preciós índex de la seva vertebració. Al mateix temps, és símptoma de la complexitat creixent d'una societat més integrada que, per això mateix, reclamava el desenvolupament més professionalitzat, de nous serveis. La justícia; per tal de dirimir situacions de conflicte, potencialment més nombroses cada cop. La defensa; per tal d'assegurar, en principi, la reproducció de les relacions socials existents. Apareixen així, amb freqüència creixent en els nostres documents, els esments de jutges i *sayones*, d'una banda; de *milites, caballeros* i prestacions de caire militar, d'una altra.

El sosteniment d'aquests incipients quadres administratius i defensius exigia un augment de la producció o, almenys, dels excedents. Les modalitats per a assolir-ho sembla que van ésser dues. Al començament, la fórmula va ésser la de l'agrarització. Després, la sobreimposició feudal. Aviat, aquesta incidirà sobre la primera i ambdues aniran lligades. En un temps relativament breu, la pressió d'una minoria sobre la majoria de la població conformarà la morfologia social i física del territori castellà. Proposarà una nova forma d'organització social de l'espai.

2.4.1.1.1. L'ampliació dels excedents de la societat castellana

Primer procés, l'agrarització. La creació d'un espai agrari a costa del dessecament de zones humides, de la qual cosa estem poc informats, i de la romputa de boscos, en principi, mitjançant el foc. És la base de la construcció dels terrors de les famílies camperoles a títol individual o de les reunides al poble a títol col·lectiu. La segona modalitat s'acostuma a expressar a través de mots conservats fins als nostres dies. La *serna*, l'*agro*, la *mies*, l'*eria* són, segons les comarques, un senyal d'existència de terres de cereal i vinya.

A poc a poc, l'augment d'efectius demogràfics a la vall del Duero va anar obligant els ocupants a delimitar l'àrea dels seus respectius espais productius. A establitzar el poblament i la població. I, amb això, a enfortir els nuclis locals i la consciència de col·lectivitat dels seus pobladors. La delimitació del territori que correspon al vilatge és un procés que mostra significatius avenços entre els anys 960 i 1030. Aleshores, es multipliquen les dades d'una consciència de territorialització. Al mateix temps, es

produeix l'enquadrament administratiu de les possessions dels poderosos. Coneixem les dels comtes de Castella, que l'aplicaran al territori. I sabem que, en alguns casos, la constitució de grans dominis monàstics va ésser la resposta a l'amenaça de fragmentació d'alguns patrimonis aristocràtics.

El segon, i definitiu, instrument de creació d'excedents al si de la societat castellana, cap a l'any 1000, fou la sobreimposició d'una minoria sobre la majoria de la població. Per la seva aparent rapidesa, el fet es configura com a símptoma de la possible mutació feudal a la qual em referia abans. Ho presentem com un moviment doble i simultani. D'una banda, la manifestació del progressiu poder d'uns pocs dins del conjunt del vilatge. D'una altra, la sobreimposició, des de fora, de poders a la comunitat vilatana. Entre el 974 i el 1028, tres textos van recomanar expressament als pagesos dels vilatges de la vall del Duero que tinguessin «*segnorem qui benefecerit illos*». El compliment d'una recomanació semblant degué ésser fàcil. El creixement agrari dels segles ix i x havia ampliat les possibilitats d'augmentar el nombre dels poderosos. Dins del vilatge, el pagès enriquit, convertit en *caballero villano*. Fora d'aquest, l'infançó vinculat per sang a grups de l'aristocràcia units pels interessos regionals de la ramaderia i el prestigi militar.

Uns i altres, a canvi d'una quota de la producció, podien comprometre's a defensar els pagesos del vilatge. El que sorprèn és la rapidesa amb què aquesta solució es va imposar pels volts de l'any 1000. Això anima a relacionar-la amb les alteracions potenciades per l'activitat bèl·lica del cabdill Almansur, entre el 980 i el 1002. Però porta també a sospitar que el poder polític, lleonès i castellà, n'afavorí la generalització. Les seves modalitats van ésser les habituals: exaccions, normalment, abundants i, pel que sembla fins ara, inèdites.

2.4.1.1.2. Uns resultats: l'adscripció física i social dels homes a un espai

El doble procés d'oligarquització interna i sobreimposició senyorial als vilatges reforçava el d'agrarització. Només l'augment de la producció cerealista podia atendre noves demandes dels poderosos. I l'un i l'altre van contribuir a promoure l'adscripció d'homes a l'espai i els inicis de l'interès per la mesura i el número. Pel coneixement dels recursos. Diversos símptomes ho proven. La delimitació de termes als llogarrets. L'enumeració dels posseïdors limítrofes d'una parcel·la. El registre, numerat, de *collazos* o *casatos* d'una institució eclesiàstica en el lloc concret; així passa en els textos fundacionals de l'*infantado* de Covarrubias del 978 i, sobretot, del monestir d'Oña del 1011, però també en els documents de la reina Jimena relatius a compres fetes a Oveco Díaz cap al 1010. L'inici de la invasió del mot *solar* en els textos, senyal del valor concedit a l'arrelament a la terra. Especialment, dels dependents d'un senyor. I, més tard, les modificacions en els sistemes antropònims, amb valoració del patronímic familiar i, en algunes comarques, del topònim afegit a aquell.

Tot el conjunt de dades suggereix un accelerat procés d'adscripció física i social dels homes. Un procés el sentit del qual sembla anunciat per la proliferació d'un altre mot en la documentació castellana de l'any 1000: *senior*. Un procés que cristal·litza en l'aparició de nous enquadraments socials. Els més evidents són, sense dubte, dos: el senyoriu i l'aldea. En aquell, a través de diverses cèl·lules intermèdies: el territori reial, la *decania* monàstica o el *palatium* senyorial, que es repeteixen en els textos dels anys de trànsit entre els segles x i xi. Tots com a

signe i conseqüència d'un augment d'excedents. Els quals sostindran els quadres administratius dels incipients senyorijs.

Però els llogarrets, per la seva banda, experimenten també un procés paral·lel d'enquadrament dels seus habitants. En el marc del vilatge, a través del *concilium*. En el marc de la mateixa família pagesa, a través de la multitud de *domus*, *casas*, *solares*, *collazos*, *casatos*, que, cap a l'any 1000, es veuen en els nostres testimonis. La seva aparició s'esdevé, sobretot, entre els pagesos dependents. Això afavoreix la idea que els senyors es troben interessats a fer triomfar el model familiar de base nuclear que els pagesos havien anat desenvolupant. En qualsevol cas, l'important és que l'enfortiment d'aquesta cèl·lula familiar és simultani al de l'aldea. I, possiblement, el d'aquesta estava relacionat amb el del senyoriu. Encara que la imatge d'una aldea/un senyor va ésser estranya a la Castella de l'any 1000, els decennis que van emmarcar aquesta data van mostrar-ne, sense dubte, els progressos i van assenyalar les modalitats d'un control senyorial de terres i homes.

2.4.2. Entre el 1030 i el 1090, sis decennis d'ampliació de l'espai castellà i de cristallització de la societat

La història d'uns quants dominis monàstics i un parell de documents lleonesos de finals del segle xi dissenyen els trets i la intensitat del procés viscut per aldees i aldeans durant aquesta centúria. Comencem pels documents. El primer és el del *placitum* reial del 1089 que reconeix l'existència individualitzada de diferents *hereditates*, d'acord amb la personalitat dels seus titulars. N'hi havia de *comite*, d'*infanzone*, de *rengalengum*, d'*infantaticum*, d'*episcopatum*, de *sanctuarium*, de *benefactoriam* i, per fi, d'*ullo hereditario*. Cadascuna d'aquestes heretats s'havia de mantenir sota «iure et potestate domini sui sine alio herede». En el segon text, de l'any 1093, s'establia la coneguda definició dels *infanzones* com a «milites non infimis parentibus ortos, sed nobiles genere». No sembla agosarat deduir-ne un esforç per tal de delimitar perfils sociojurídics d'heretats i persones.

Quelcom semblant al final d'una etapa de mobilitat social i de transferència de titularitats dels patrimonis aïrels, almenys, lleonesos. Amb un matís important aportat pel document de l'any 1089. En aquest, com subratlla Carlos Estepa, es prohibeix el traspàs d'heretats del domini reial, de l'*infanzazgo*, del domini eclesiàstic o del d'uns altres (comte, *infanzón*, heretament) d'un grup a un altre o a la *bebetría*.³ En canvi, s'accepta, ja que no s'hi diu el contrari, que el pagès de benefactoria pugui passar a qualsevol de les altres dependències. Es consagra així la dinàmica de sobreimposició o de penetració del poder dels senyors sobre pagesos i vilatges. Aquest sembla l'argument decisiu del segle xi.

La historiografia, que ha fet un gènere de l'estudi dels dominis monàstics, ha posat en relleu el seu protagonisme. Però, hi ha indicis per a pensar que els laics experimenten un procés semblant. Uns i altres es configuren com a entitats econòmiques que basen la seva riquesa en la gestió centralitzada dels recursos productius, de la força de treball i de la fiscalitat. Un adequat sistema de percepció d'excedents quant a producte o moneda possibilitarà la centralització de les activitats de redistribució a partir dels centres de percepció. El senyoriu trenca així els límits productius i socials del poble, erigint-se en marc adequat per al sosteniment de l'expansió econòmica que s'havia iniciat.

3. N. del t.: es traduirà per *benefactoria*.

2.4.2.1. L'enfortiment dels abadals i l'entrada dels bisbats en la història

Són processos prou ben coneguts en la nostra bibliografia. L'estudi dels dominis monàstics, en especial castellans, ha permès conèixer-ne l'evolució d'uns quants, preferentment, del segle x al xiii. Així, els de Santa María del Puerto de Santoña, San Salvador de Oña, San Pedro de Cardeña, San Pedro de Arlanza, entre els que tenen la seva seu i totes les seves possessions a terres del comtat castellà. I el mateix passa amb els dominis de San Millán de la Cogolla, Santa María la Real de Nájera o Santos Facundo y Primitivo de Sahagún, entre els que posseeixen béns no exclusivament castellans. En tots els casos, el segle xi és, sobretot, el segle en què uns altres monestirs més petits s'agreguen als que, en part, per raó d'aquestes agregacions, esdevindran les grans abadies que coneixem. I és el segle en el qual l'enfortiment del poder reial permet al rei proporcionar als abadals no només béns immobles, sinó també immunitats i exempcions. En definitiva, poder sobre terres i homes.

Deixem els aspectes més coneguts d'aquesta història, els particulars de cada monestir, i perseguim els generals, que, encara que menys estudiats, ofereixen conclusions més definitives. Ho fem a través de les investigacions realitzades per Esther Peña. N'hi haurà prou de recollir o sintetitzar algunes de les quantificacions que aquesta autora ha tingut la paciència d'elaborar. Segons ella, de l'any 1030 al 1110, es conserven quatre-cents trenta-cinc documents en què consta algun tipus d'exempció. Justament a mig camí entre ambdues dates, l'any 1072 marca l'inici del regnat d'Alfons VI a Castella. Doncs bé, entre el 1030 i el 1072, els documents que enregistren exempcions són cent vuitanta; en canvi, entre el 1072 i el 1110, arriben a dos-cents cinquanta-cinc. El simple nombre de diplomes mostra ja un progressiu augment d'exempcions a partir del 1030. La prova resulta més contundent si, en lloc de diplomes, parem l'atenció en el nombre d'exempcions concedides als monestirs castellans aquests anys. La seqüència que proposa l'autora a qui seguim marca intervals de mig segle i a aquests ens atenim. Entre el 1001 i el 1050, enregistra quatre-cents cinquanta-vuit esments d'exempcions. Entre el 1051 i el 1100, en són ja mil set; i entre el 1101 i el 1157 arribaran a mil cent noranta-tres. Fins i tot des d'aquesta simple quantificació formal, la tendència resulta ben clara.

El segle xi, per tant, és el segle de l'enfortiment material i social de les institucions monàstiques a Castella. Al domini sobre les terres van afegint, a poc a poc, el domini sobre els homes. Però aquelles no són sinó les protagonistes millor conegudes d'una història molt més general que va tenir altres beneficiaris. Uns d'eclesiàstics, els bisbats. Uns altres de laics, les famílies magnàtiques, infantones i diviseres. Començant pels primers, cal reconèixer que els bisbats van disposar de certs avantatges en comparació dels monestirs. En principi, se'ls reconeixia com a hereus d'una tradició de l'època visigoda, interrompuda per l'arribada dels musulmans. D'aquesta manera, no es tractava de crear, sinó de restaurar. De veure reconeguts límits i privilegis històrics. I, en segon lloc, l'enfortiment del papat, producte de la reforma gregoriana, va arribar a temps per tal de justificar el seu dret a crear una xarxa de demarcacions territorials eclesiàstiques. De moment, un projecte. Quan va haver-hi mitjans, econòmics, ideològics, administratius, esdevingué una realitat. Hi va contribuir, igualment, el suport dels monarques. Aquest fou el destí, en el cas de l'espai castellà, de les diòcesis de Palència, Burgos i Calahorra.

Entre el 1030 i el 1110, l'ampliació a costa dels musulmans i l'enfortiment i la centralització del poder expliquen els progressos de la territorialització diocesana a terres del regne de Castella.

Sense traspasar el llindar del segle XII, tenim ja testimonis d'una primera organització interna de les naixents diòcesis, signe de la força doctrinal i econòmica amb què apareixien. Les disposicions del concili de Palència del 1100 ho demostren en dos paràgrafs. La referència als terços de les esglésies dependents dels monestirs i el relatiu a la separació dels béns de capitulars i bisbes. La constitució de dues meses, capitular i episcopal, era signe de progrés en l'adscripció dels béns immobles i les rendes a cadascun dels membres del col·legi canonical. En definitiva, un aclariment administratiu, reflex de l'organitzatiu.

2.4.2.2. La multiplicació i l'engrandiment de les famílies magnàtiques, infançones i diviseres

Tots dos van ésser, igualment, processos característics del segle XI. El triomf del que podríem anomenar paradigma local sobre el comarcal, que la cristallització, física, social i política dels vilatges havia fet explícit cap al 1030, explica els progressos de la territorialització de la presència dels senyors laics en diferents zones de Castella. A partir d'aquella data, i de manera creixent, la documentació mostra dos fets. Un, l'augment del nombre de persones que disposen de poders sobre terres i sobre homes. I dos, encara a manca d'estudis de casos més abundants i de comprovacions empíriques més consistents, l'aparició d'individus que semblen constituir l'arrencada de llinatges castellans que faran un paper rellevant fins a, pràcticament, mitjan segle XIV. Estem menys segurs, a voltes, del seu lligall biològic amb les grans famílies del segle X, encara que l'exemple comtal, que no és únic, pot donar-nos una pista d'alguns casos de continuïtat. I tampoc no és fàcil assegurar a quin esglaió de riquesa i llinatge corresponen alguns dels personatges que apareixen en els textos del segle XI. Es tracta de veritables magnats o de simples infançons dividers, que han nascut a l'emparedament d'algunes de les grans famílies, fos quina fos la seva posició en la línia familiar?

Per tot això, hom s'haurà d'acontentar, de moment, a certificar la multiplicació dels poderosos i el seu arrelament territorial i familiar durant el segle XI. Quelcom així com la consagració de la seva posició dins d'una doble història: la de la seva pròpia línia familiar i la d'un determinat territori o, més sovint, localitat. Els canvis en la manera d'anomenar les persones palesen aquestes dues històries. Entre el 1030 i el 1080, els individus deixen d'identificar-se pel seu únic nom (Beila, Oveco, Sancho, Diego, Rodrigo) per a adoptar-ne un de doble: el nom propi i el patronímic (Rodrigo Díaz), eventualment acompanyat d'un topònim (Rodrigo Díaz de Vivar). Per les dues bandes, arrelament: a la família i a l'espai.

L'arrelament de les famílies magnàtiques i infançons, dividers, a l'espai havia tingut, i no deixarà de fer-ho durant el segle XI, algunes formes dominants. La possessió d'esglésies locals i monestirs n'havia estat una. Però n'hi va haver d'altres. En uns casos, aquelles podien portar la veu de la comunitat, del vilatge o, més sovint, de la vall. Ho vam veure el 1012 a Barrio, Berbea i San Zadornil, amb la representació confiada a unes persones titulades *potestates*. I ho podem tornar a veure el 1072, quan els infançons «qui tenebant voce de homines de Valle de Orbanelia» disputen sobre els drets de pastura amb un llogarret dependent del monestir de Cardena. O el 1095, quan *seniores et populus* de la vall d'Ayala tracten d'impedir que el bisbe de Calahorra s'emporti els terços dels monestirs de la vall. En altres ocasions, la presència de magnats i infançons a les aldees castellanes es manifestarà a través de la seva condició de titulars de divises. I, finalment, en d'altres,

podrà arribar a tenir una traducció simbòlica en el *palatium*. En els tres casos, un mateix argument: un procés d'identificació social i físic d'uns individus, d'unes famílies, amb uns espais.

L'aparició de les *divisas* en la documentació castellana s'havia esdevingut ja, en comptades ocasions, al segle x. Serà, amb tot, durant el següent quan els textos en recullen profusament l'essent. L'àrea de difusió del mot dins de Castella del segle x al xii la podem conèixer amb exactitud gràcies a la investigació d'Emma Blanco, qui n'ha assenyalat amb precisió els límits orientals. Els seus continguts van ésser analitzats extensament per Ignacio Álvarez Borge, continuant una tradició investigadora enfortida per Sánchez Albornoz. D'acord amb ella, la *divisa* apareix inicialment com un dret de participació en la titularitat d'un bé que és mantingut amb caràcter col·lectiu, normalment familiar.

Amb el temps, ja al segle xi, ha perdut en part aquest caràcter. Al titular individual de la *divisa* se li reconeix la possessió d'unes heretats concretes, la seva participació en unes altres, com a esglésies o espais d'aprofitament col·lectiu, i, ocasionalment, en certs drets sobre el conjunt d'un vilatge i dels seus camperols. I amb el reconeixement, la seva facultat d'alienació. La *divisa* pot oferir, per tant, una doble cara: dominical i senyorial. Amb una tendència clara, observable als segles següents: el progressiu reforçament dels seus aspectes senyorials. En general, serà la forma que adoptin la riquesa i el poder dels magnats i, sobretot, dels infançons als vilatges. En part, la manera com el paradigma regional, comarcal, de poder, propi de les famílies magnàtiques i infançons, es faci local. Això permet explicar l'elevat nombre de vilatges en què algunes famílies posseïran divises. I, al mateix temps, la manera com aquestes formes de possessió de magnats i infançons conflueixin amb les dels membres d'aristocràcies vilatanes de cavallers vilans o de *boni homines*.

La multiplicació del nombre de divises en els documents es pot prendre, en conseqüència, com a símptoma de fragmentació i individualització controlades, per tant, de la territorialització més precisa, dels béns (patrimonials i senyorials) de les famílies magnàtiques i, sobretot, infançons, als vilatges. Com a prova complementària del seu arrelament i de la traducció arqueològica i simbòlica d'una jerarquització, no és infreqüent que, en especial, des de l'any 1070, els mateixos textos que parlen de divises facin constar l'existència d'un *palatium* a l'aldea. L'exemple el trobem ja en una de les primeres aparicions documentades d'aquest mot al comtat castellà. El 971, dona Mayor, filla del senyor Álvaro Garceiz, va donar al monestir de San Miguel de Pedroso unes quantes possessions a Leiva. Entre les quals hi havia «divisa et palacios, cum terris, vineis, ortis, molinis et collazos pernominatos» (set, els noms dels quals no es fan constar).

Aquesta associació textual entre palau, divisa i *collazo* es repetirà sovint. No és estrany si admetem que el *palatium* pot ésser el lloc de residència del senyor que, d'una banda, posseeix *divisas* de participació en els béns del llogarret i, d'una altra, homes dependents. Almenys aquestes van ésser algunes de les conclusions assolides en la investigació realitzada fa uns anys en col·laboració amb Esther Peña sobre *palatium* a Navarra i a Castella entre mitjan segle x i mitjan segle xii. Les altres conclusions es van referir al progressiu augment del nombre de palaus en la nostra documentació. I, és clar, a la polivalència de l'entitat palatina. Amb un destí dominat: ésser els centres de recollida de rendes i d'administració dels dominis laics.

L'augment del nombre de palaus estava en relació, en part, amb el dels grups familiars infançons i l'enfortiment d'aquests, amb un millor aprofitament de dos instruments. Una força d'armes més àgil que la de les famílies magnàtiques; més capaç de respondre a les exigències de defensa de la població a escala local; més disposada a aventurar-se a les grans expedicions conqueridores de Ferran I i Alfons VI o a les petites iniciatives a partir de les àrees frontereres. I, potser, un interès més gran que els dels membres de la més alta aristocràcia a participar dels beneficis de l'augment de productivitat agrària de què gaudien els petits propietaris rurals. Des d'aquestes bases de partida, de força militar, arrelament local i millora econòmica, no és difícil pensar en un conglomerat encara poc delimitat d'infançons i *milites* que constituïen grups d'actuació sobre els béns monàstics. Espantant el bisbe de Burgos o el de Calahorra; envaint les possessions del monestir de Santa María del Puerto o de San Pedro de Cardeña. Conformant veritables grups de pressió, disposats a encimbellar-se socialment, aprofitant la felicitat conjuntura del segle xi.

2.4.2.3. La patrimonialització i la territorialització de les benefactories

En aquest darrer ambient cal situar un altre procés que fa passos significatius a la segona meitat del segle xi. L'evolució de les antigues benefactories en un doble sentit. La seva tendència a convertir-se en *behetries* de llinatge; i el lliscament dels seus vincles de relació amb el llinatge, de personals a territorials. Ja a finals del segle x i començaments del xi, diversos documents animaven o constataren l'establiment de relacions d'encomanament entre un feble i un poderós. Així semblava desprendre's dels textos de Castrojeriz, el 974; de Lleó, el 1017, i de Vallarta, el 1028. Es tractava de resoldre situacions individuals. Els seus protagonistes: d'una banda, persones amb poder per a assegurar la protecció, *bene facere*, als encomanats; d'una altra, aquests. Per definició, pagesos lliures enquadrats en aldees ingènues o en *mandaciones* règies.

Al llarg del segle xi, la documentació demostra dos processos complementaris. Pel primer, els beneficiaris de la situació de benefactoria veuen limitades les possibilitats d'elecció d'un senyor benefactor. Normalment, s'han de circumscriure a l'àmbit familiar d'aquell. Això sembla lògic, ja que la propietat d'alguns dels béns susceptibles de lliurament del poderós al protegit es trobava vinculada a una titularitat col·lectiva. Aquest és el cas dels monestirs i el seu patrimoni. D'aquesta manera es van creant vincles de relació entre determinats pagesos i determinades famílies protectores. Per un procés inevitable, aquesta relació acaba establint-se entre l'home de benefactoria i alguna branca concreta dels llinatges en què les grans famílies magnàtiques i infançons comencen a articular-se.

I acaba establint-se, i aquest és el segon procés que cal tenir en compte, entorn d'un bé immoble. Normalment, un solar; eventualment, un solar al qual s'afegeixen uns altres béns en règim precari, els manlleus⁴ posteriors; el pagès pot crear de vegades petites explotacions noves o, almenys, acomodar les existents a les dimensions actuals de la seva força de treball familiar. Quan mor el senyor i el manlleu reverteix en els seus hereus, l'home de benefactoria podria escollir entre els qui li proporcionessin millors condicions personals i materials. La relació se solidifica entorn del solar, de manera que s'estableix una relació perdurable entre senyors i camperols. Els primers po-

4. N. del t.: *préstamos*, en l'original.

sen en circulació productiva alguns espais de dedicació no agrària sobre dels quals exercien un control directe, és a dir, aconseguïen camperols que els treballin. Tal vegada, producte d'una autoritat entesa a escala comarcal que s'autoatribueix part dels espais no explotats habitualment. Els segons poden ajustar la mida d'unitat familiar i l'espai de producció.

El resultat va haver d'ésser, d'una banda, la modificació de l'antiga dependència personal, que ara tendeix a fer-se territorial. Tant, que els homes de benefactoria podran cedir a uns altres els béns que tenen del senyor, amb la condició que els substituïts acompleixin les obligacions inherents al solar. Tant, que el famós *placitum* del 1089 limitarà les possibilitats de transferència de les heretats. D'una altra banda, el progrés d'una dedicació agrària més intensa. I, a través d'aquest, l'ampliació dels excedents. Però alguns textos semblen anar més enllà. Efectivament, el 1075, Alfons VI va concedir a Rodrigo Díaz, el Cid, el privilegi d'exempció sobre les seves *hereditates* i *benefetrias* de Vivar. I la seva lectura suscita el dubte de si aquestes benefactories formaven part d'un patrimoni o, com pensa Estepa, més probablement, es tractava que el Cid, a més de posseir heretats a Vivar, hi exercia una benefactoria sobre uns altres hereus. És a dir, s'havia fet el pas que convertiria molts dels nuclis castellans en llocs de benefactoria. Petites comunitats vinculades sota la dependència d'algunes famílies poderoses. Com veiem, des de finals del segle xi, per via territorial.

2.4.2.4. Els avenços d'una administració del domini reial. Territoris i tinençes

Aquests progressos de territorialització econòmica, social i política de la població de la vall del Duero, conseqüència i causa d'un increment de les forces productives i els excedents, va tenir el seu correlatiu immediat en els avenços d'una administració reial cada cop més atenta als perfils senyorial del seu exercici. I, amb aquests, a la creació de diferents unitats administratives. A mesura que creixia l'extensió per la qual s'escampava el domini reial, *villae*, esglésies i monestirs s'articulaven, a l'efecte de la gestió, en unes altres unitats. Almenys, el territori, la *bodega*, el *palatium*. En tots els casos, però, en especial en el primer, dues interpretacions discrepants. El territori com a circumscripció territorial de caràcter més o menys fix. O, simplement, com a circumscripció territorial ocasional, renovada a voluntat del comte, més tard, del rei, d'acord amb la procedència, el muntant i la qualitat dels seus ingressos. Enmig d'ambdues interpretacions, una altra, la tercera, permet bastir ponts i parlar d'un acomodament entre consciència socioterritorial i circumscripció administrativa.

Des de l'any 1030, al costat de les *bodegas*, palaus i raval, un nou mot s'obre pas en la documentació. La *tinença*. Per tal d'ésser rigorosos, hauríem de personalitzar-ho: *tenentes*, *dominantes*, *possidentes*, *mandantes*. Des d'un punt elevat de la geografia, sovint, fortificat, el tinent sembla tenir com a missió dominar un territori en nom del seu rei. Encara que s'atribueix a la dinastia navarresa, amb Ferran I, la seva implantació a Castella, no sembla difícil rastrejar pistes de tinents o dominants abans del 1035. Tot i amb això, és cert que la presència de tinents abunda molt més, al principi, a les terres del nord i orient de l'antic comtat de Castella, limítrofes amb el regne de Navarra, o, fins al 1054, integrades en aquest. Així, el 1040, els trobem, almenys, a Témino, Briviesca, Oca, Tedeja, Piedralada, Arreba, Revenga, Monasterio, Mena. I, poc després, a Carazo, Pancorbo, Moradillo, Cellorigo. Fins al desenllaç definitiu de la qüestió territorial, amb la conquesta castellana de la Rioja el 1076, els tinents d'aqueixes zones faran un paper rellevant. De fet, l'aparició documental

de tinents i dominants serà més abundant, especialment, en els períodes de conflicte armat entre Castella i Navarra. Ho tornarem a veure en les disputes entre Urraca i Alfons el Bataller. Evidentment, és clar, per emplaçament i simbolisme, algunes d'aquestes seus de tinences van coincidir, molt sovint, amb les capitals dels territoris.

En qualsevol cas, és més fàcil parlar de tinents que de tinença en un sentit de circumscripció clarament delimitada. Instal·lat en un punt rellevant de la geografia, el tinent es podria relacionar amb el *castellum*, però molt menys amb un districte tinençal de precisa delimitació geogràfica. La tinença apareix més com un element de l'articulació del regne a través de les persones d'alguns membres conspicus de les famílies magnàtiques que com una circumscripció del domini reial. Sembla el primer expedient institucionalitzat d'incorporació de la noblesa navarresa i, seguint el seu model, i en menor manera, de moment, de la castellana al gaudi d'un excedent generat al domini reial a partir de l'enfortiment del component senyorial d'aquest per sobre del patrimonial. El seu caràcter temporal, la seva revocabilitat a través del rei, la possibilitat de gaudir de més d'una tinença són els primers símptomes d'una integració jerarquitzada, a tall vassallàtic, dels principals del regne al voltant del monarca.

Tot això enforteix la nostra idea que al període entre els anys 1030 i 1110 va ésser decisiu en la posada en marxa d'una estructura social i d'un projecte territorial castellà o castellanoleonès. Pel que fa a la primera, perquè els poderosos es van encarregar d'aclarir dubtes sobre els estatuts dels seus béns immobles, de les seves heretats. En part, perquè l'enfortiment dels senyorius com a nuclis de centralització dels excedents pagesos es va traduir, a la recerca de la seva pròpia rendibilitat, en una millora de l'administració. Especialment, la del domini reial, però també la dels abadals i, de seguida, la dels bisbats. Més territorialitzada, més adequadament desplegada sobre l'espai en unitats funcionals de gestió, millor controlada pels funcionaris corresponents. A partir d'aleshores, un cop perfilats, els diferents esglaons i grups socials es van disposar a enfortir la seva articulació, la seva jerarquització i el seu arrelament territorial. Aquest serà l'argument decisiu de la societat castellana al segle XII.

Però el mateix va passar amb el projecte territorial castellanoleonès de l'any 1054 al 1092. En dos esforços successius: el de Ferran I i el d'Alfons VI. El seu horitzó de referència: controlar l'espai cantàbric, avançar per l'Ebre, sortir a la Mediterrània, marxar cap al sud. Sota diferents fórmules, acomodar l'excedent intern i excedent exterior, reconquesta geogràfica i reconquesta cultural. Com va passar amb l'articulació de la societat, la de l'espai va haver d'esperar fins a començaments del segle XIII per a consagrar-se definitivament. Però si Alfons VIII i Ferran III van assolir els objectius territorials que coneixem es va deure que, entre el 1030 i el 1110, la societat castellana havia progressat en la definició d'espais socials més territorialitzats.

2.4.2.5. La definició d'espais socials més territorialitzats

Aquest darrer argument ens persegueix en gairebé tots els punts de l'apartat anterior. Però ara volem veure-ho des de la perspectiva de la seva possible influència sobre els espais socials existents. Sobre diverses unitats d'organització social de l'espai castellà: la vall o terra, el vilatge; i sobre alguna que la societat castellana ha creat o ha conquerit: la ciutat. En tots els casos, la conclusió més rica en conseqüències d'aquesta història serà la cristal·lització definitiva del solar familiar com

a cèl·lula d'organització del domini de terres i homes. Al seu ritme, al seu voltant, s'aniran territorialitzant la resta d'unitats d'organització social de l'espai: valls, aldees, ciutats.

2.4.2.6. La sobreimposició feudal sobre les comunitats de vall

Malgrat el progressiu triomf de les comunitats de poble a tot l'espai comprès entre el riu Ebre i el sistema Central, fins i tot dins d'aquest, en especial, a les vores muntanyenques, de tant en tant, continuaven apareixent grups humans que actuaven com a veu de la comunitat de vall. Encapçalant-los, en diversos escenaris, com a les rodalies d'Oña, la zona d'Orbaneja de Río Pico, fins i tot, els estreps dels massissos del sistema Ibèric per terres de Clunia, grups d'infançons. El vell paradigma comarcal, que havia salvaguardat els seus interessos i comandaments, es resistia a desaparèixer a les mans del local. Al nord del riu Ebre, entre el seu curs i el mar Cantàbric, aquesta impressió és encara més clara, més contundent. A manca d'exemples millor coneguts a la vall del Duero, recordem els trets que els investigadors atribueixen a les comunitats de vall localitzades al nord de l'Ebre.

El seu àmbit territorial és una petita comarca, sovint, una vall en sentit morfològic. Dins d'aquesta, la dedicació prioritària a la ramaderia fa perviure uns interessos i una percepció de l'espai a escala supralocal. Amb una subordinació dels esglaons inferiors, el vilatge, la barriada familiar. La «veu» de la vall la porten els que els textos biscaïns de la baixa edat mitjana anomenaran *parientes mayores*, paper que, als segles XI i XII, sembla que desenvolupen alguns *seniores*, de perfils socials i polítics poc definits, als quals, ocasionalment, es vinculen infançons. Sembla que aquests, per exemple, els «homines iniqui de regione illa» de Trasmiera als quals s'havia enfrontat l'abat Paterno de Santa María del Puerto pels volts del 1040, asseguraven el seu domini sobre els membres de la «comunitat de vall» a través del control d'espais comarcals de vocació ramadera.

En relació amb ells, la impressió genèrica que s'obté, a partir dels estudis de Carmen Díez sobre Cantàbria i, en menor manera, Elena Barrena sobre Guipúscoa, és que les «valls» es presten, des de finals del segle XI, a servir d'acomodament a una nova realitat, feudal. La mateixa nomenclatura amb què, des de mitjan segle XI i, sobretot, durant el XII, apareixen en els documents de les Astúries de Santillana i de Trasmiera, proporciona els primers símptomes. La paraula territori suggereix ja la integració d'algunes valls com a porcions de la xarxa administrativa del domini reial. Així, els de Rodías, Iguña, Toranzo, Cudeyo... Paral·lelament, es produïa una adequació semblant en els aspectes econòmics, socials i eclesiàstics. En tots els ordres, un respecte al punt de partida: la unitat sociofísica de la vall.

Aquesta ràpida reorganització social que s'observa, almenys, a la zona cantàbrica de comunitats de vall i que revesteix la forma d'una sobreimposició feudal, produeix, en canvi, escasses modificacions als paisatges (tant d'habitació com de producció). A escala local, sembla que no existeix una pressió que obligui a renovar la morfologia dels vilatges. O, si es fa, només molt lleument. Sucedeeix com si la centralització comarcal d'excedents resultés insuficient per a provocar el canvi que estimulés el naixement de les viles. Això continuarà atorgant a valls i pobles un paper decisiu en l'ordenació de l'espai.

2.4.2.6.1. Intervenció senyorial i cristallització de les comunitats de vilatge

Al sud de la serralada Cantàbrica i, més especialment, del riu Ebre, és a dir, a la vall del Duero pròpiament dita, la situació és diferent. L'empremta feudal no s'havia limitat a sobreimposar-se. Semblava intervenir més decididament. Modificant les unitats d'organització social existents: les aldees i els solars. Afavorint l'aparició i el desenvolupament d'unes altres: les ciutats. En els dos casos, i des del punt de vista que interessa el nostre argument, la raó dels canvis sembla radicar en una acomodació deliberadament orientada dels efectius socials portada a terme pels poderosos. Aquests enforceixen la dinàmica prèvia dels grups camperols, estimulants la cristallització conceptual i física del solar familiar. A partir d'aquesta, el poble i una ciutat que veuen créixer el seu sentit de comunitat esdevindran el punt de destí, d'agrupació, d'aquests solars familiars.

Si es comprovés aquesta interpretació, resultaria que el poble cristallitza de dues maneres. A les regions situades en general al nord del riu Ebre i, més específicament, de la serralada Cantàbrica, com a resultat de la descomposició de les comunitats de vall. A les regions situades al sud del riu, com a conseqüència de l'agrupació, moltes vegades induïda pels poders senyorials, dels solars familiars. En aquesta segona zona, la imatge descrita és apreciable ja cap al 1030. Els vilatges, o almenys uns quants, ja han cristallitzat. Com a entitats físiques, amb una morfologia que tendeix a l'agrupació. I com a entitats sociopolítiques, amb el compliment d'obligacions cap a poders que els són externs.

Setanta anys més tard, aquest tipus d'informacions ha adquirit carta de naturalització en els nostres documents. La delimitació de termes d'aldees; la presència més freqüent del *concilium* en la validació de les decisions; la demarcació de deveses o de vedats monàstics; la relació de *collazos* o dependents d'una institució senyorial en un determinat nucli; la definició dels espais de pastures per compartir entre diverses comunitats vilatanes o entre aquestes i un abadal; i, per sobre de tot, la presència aclaparadora en els textos de la *domus*, la *casa* i, en especial, el *solar* habitat per homes dependents. Aquest conjunt de trets és el que evoquem quan utilitzem l'expressió *cristallització del solar*. En definitiva, identificació més estricta entre un espai físic, unes explotacions a escala de la família nuclear i uns vincles entre les famílies establertes en un nucli que tendeix a l'agrupament dels seus efectius demogràfics.

Els trets apuntats constitueixen una selecció de les diverses pistes que proporcionen els documents sobre les diferents aldees. Però, van ésser tan universals, poble per poble, com, de fet, les presentem? Certament, s'ha de demostrar. Avui sabem que més de la meitat de les *villae* o llogarrets esmentats en els nostres textos només hi apareixen dues o tres vegades. D'una altra banda, segons els càlculs efectuats per Esther Peña sobre tres zones del regne castellà, encara interpretant en aquesta direcció totes les aparents transferències de *villae* documentades, només una petita part de les aldees es va integrar en algun dels dominis eclesiàstics. A les Astúries de Santillana, no arriba al 15 % el nombre d'entitats locals que aparentment hi són transferides en la seva totalitat. A la zona d'Ubierna i Burgos, aquesta proporció s'apropa al 18 %. I assoleix gairebé un 25 % a les terres compreses entre els rius Arlanza i Duero. Extrapolant aquestes dades, es podria dir que, cap al 1100, un 80 % de les aldees del regne de Castella o es trobava a les mans de senyors laics o, més segurament, ens hi hem de deixar de referir en termes d'un poble/un senyor per tal de passar a fer-ho,

com a molt, en termes d'un poble/diversos senyors, la qual cosa, a més, vol dir un poble/habitants de diferents estatus.

Aquestes dades obliguen a reflexionar sobre la història individual de cada lloc. Concretament, sobre el protagonisme, senyorial, pobletà, en la presa de decisions tendents a modificar socialment o física la comunitat i el mateix espai ocupat pel vilatge, tant el d'habitació com el de producció. Les nostres vacil·lacions no han de fer oblidar que, entre els anys 1030 i 1110, els documents garanteixen que parlem de la cristallització de l'aldea al regne de Castella. En algunes, s'aprecia ja la separació entre espais d'habitació i de producció. I alguns d'aquests, abans excèntrics, com les *sermes*, han passat a integrar-se a l'àrea d'aprofitament permanent. Sovint, fraccionades en diversos *agros*, *terrae*, *piezas*. Més encara, els textos parlen de localitats on aquests mateixos *agros* han esdevingut espais on es construeix, on s'instal·len homes. I el mateix passa a altres llocs en les *ferragines*.

La població, per tant, tendeix a agrupar-se i a treure més partit de l'espai de producció, del terme reconegut als seus habitants. En uns casos l'obtindrà pel camí de la rompuda, la qual cosa motivarà que, per evitar perdre els aprofitaments de pastures i boscos, arribi a acords amb les comunitats de poble veïnes o pugni amb els monestirs per compartir-los. En d'altres, per alguns progressos en l'organització de l'ús col·lectiu de l'aigua. Bé en la seva fórmula de regadiu, evident, sobretot a la Rioja, que s'incorpora el 1076 al regne de Castella, o bé en la força motriu molinera. La multiplicació del nombre de molins i, sobretot, d'esments de repartiments del temps d'ús d'aquests és un bon testimoni dels progressos de l'agrarització. En la seva major part, de moment, a les mans i la iniciativa dels pagesos.

Uns pagesos que hem suposat integrats a la comunitat que se simbolitza en el *concilium*. Però, un dels trets vistents dels nostres textos anteriors al 1200 és, precisament, l'escassa aparició documentada del *concilium* com a òrgan de representació de la comunitat pagesa. Aquesta resulta així menys visible com a tal comunitat que com a grup social de dependents que, poques vegades, aconsegueixen fer arribar als documents el sentiment d'una consciència de solidaritat comunitària. Pel que fa als pagesos, els senyors mostraran progressivament menys interès pels béns immobles que pels drets sobre les persones assentades. La major part mesurats ja, cap al 1100, a escala del solar familiar. Síntoma de la seva indubtable cristallització.

2.4.2.6.2. Un pas més en la intervenció senyorial. La cristallització del solar

La reconstrucció de vicissituds del solar, a diferència del vilatge, no és difícil intentar-la a través d'uns quants mots. En uns casos, absolutament directes: *solar*, *casa*, *domus*. En d'altres, parents en primer grau: *homines*, *collazos*, *casatos*. En d'altres, indirectes: *mañeria*, *infurción*. En tots, una mateixa realitat: el progressiu reconeixement de l'existència d'una unitat d'assentament, de producció i de percepció fiscal que sembla que està constituïda per la família nuclear. I tot això es desplega aclaparadorament des de l'any 1030. Cap al 1100, els documents monàstics contenen relacions de *solares* o de *collazos* posseïts en una determinada localitat. Cinquanta-un eren els del monestir de San Millán de la Cogolla al poble de Grisaleña, a La Bureba.

És el moment en què es consuma una evolució. No és difícil resseguir-ne els passos. Ho ha fet Esther Peña per a l'àmbit del bisbat de Burgos als segles xi i xii. Del seu estudi podem deduir que hi ha matisos regionals i cronològics en l'aparició de diferents mots, tant físics com personals. Aquests

matisos no alteren, en absolut, el sentit general de l'evolució i encara del significat social d'aquestes paraules. Excepte el mot *casa*, més neutre, tota la resta implica una realitat física o personal de dependència pel que fa al rei o a un poderós laic o eclesiàstic. Ells són els qui efectuen la transferència del *domus* i *solares*, de *casatos*, *collazos* i *homines* a monestirs els documents dels quals són la nostra font d'informació. I ells són els qui disposen o es beneficien, més tard, de la percepció d'alguns gravàmens: *infurción*, *mañería*.

El que és significatiu de tot això és que, a finals del segle xi, els mots *domus* i *solar* es carreguen de contingut sociofiscal. «Solares tam populosos quam per populare», a les mans dels senyors, passen a significar la unitat de prestació de serveis i censos. En definitiva, la unitat fiscal que s'haurà de conservar íntegra sota el control del senyor. Una unitat feta, en general, a la mida d'una família nuclear. Comprèn l'habitatge, els seus espais de producció agrària i, eventualment, els seus drets de participació en aprofitaments col·lectius d'aigües, camps i boscos. Una unitat, cal repetir-ho, que s'identifica per la individualització de les seves obligacions fiscals respecte al senyor. I, en fer-ho, consagra la seva cristallinitat. Al seu ritme, serà inevitable que es produeixi, simultàniament, la del vilatge i la de la ciutat.

2.4.2.7. Una conclusió feudal: creixement intern, ampliació espacial i articulació social basada en vincles privats

Les cinc dècades decisives en la història medieval del regne castellanoleonès, entre el 1040 i el 1090, es van saldar amb un creixement. Amb un salt quantitatiu i qualitatiu en l'obtenció de béns; en la creació de les fortunes i en el repartiment desigual d'aquestes. Els èxits del 1054 i el 1076 respecte de Navarra havien permès assegurar la incorporació de la Rioja, Biscaia, Àlaba i la part occidental de Guipúscoa. La pressió sostinguda sobre els regnes de taifes havia canalitzat, a través del règim de paries, importants quantitats de diners d'al-Andalus cap als dominis de Ferran I i, més tard, d'Alfons VI. A la vegada, els ràpids progressos de la fixació d'homes a l'espai a través de la individualització del solar i la cristallinitat del vilatge van augmentar les possibilitats de generar excedents sense necessitat d'haver de recórrer a l'expedient de l'ampliació espacial. Per totes les bandes, enriquiment. Les generoses almoines però també els vastos programes arquitectònics de factura romànica es troben al final d'aquest itinerari de creixement. Per tal de garantir el seu futur, serà inevitable la institucionalització de l'almoïna (tarifada a través dels delmes i primícies) i la de la producció de l'excedent (normativitzada a través dels furs). Ambdues tractaran de recollir els fruits del creixement agrari.

Els beneficiaris han desfilat ja per aquestes pàgines. Els senyorius. Però no s'ha d'oblidar que la dinàmica del seu creixement, orientada pel repartiment desigual dels excedents, va contribuir a fer cristallitzar uns punts físics de mercat. Senyal dels progressos d'una centralització dels excedents, unes quantes cruïlles de camins esdevingueren nuclis de realització dels intercanvis.

Al seu voltant, certes localitats van començar a dotar-se d'activitats mercantils i artesanals. Eren llocs potenciat pel seu emplaçament estratègic i per la voluntat dels grans propietaris de l'entorn. En gran manera, aquestes ciutats que sorgeixen de l'empenta del creixement rural ho fan, lògicament, a les proximitats d'algun domini, del patrimoni reial o de l'abadal o d'ambdós. Així

succeeix a Nájera, Burgos, Carrión, Sahagún. L'antiga calçada d'Astorga a Bordeus, la vella frontissa que havia articulat històricament la muntanya ramadera, i minera (sal, ferro), i el pla cerealista tornava a esdevenir un itinerari singular. Trobava en el nou estímul del Camí de Santiago l'excusa per a enllaçar uns quants llocs que, almenys des de feia cent anys, eren ja els palpables resultats del creixement de l'excedent de la societat castellana.

Els èxits i l'eufòria no tenien només una traducció econòmica i social. El 1077, Alfons VI s'autotitularà ja «imperator totius Hispaniae». I s'apressarà a reomplir l'ample espai gairebé buit que, entre el Duero i el sistema Central, dificultava el contacte físic entre Lleó i Castella i Toledo. L'Extremadura s'obre així a les gentes del nord del Duero. Als grans, per ampliar els seus dominis. Als febles, per escapar de la fixació estricta a un espai i a unes obligacions creixents pel que fa a senyors cada cop més propers; moltes vegades, les famílies diviseres del seu propi vilatge.

Sobre una base de població escassa i gens organitzada, excepte localment, que ha deixat empremta en la toponímia, escrupolosament estudiada per Àngel Barrios, des del 1070, comencen a arribar a l'Extremadura gentes de variades procedències. Els primers, els serrans, vénen dels ves-sants riojà i sorlà de les serres de la Demanda i de Cameros i trobaran en l'autor de la *Crónica de la población de Ávila* el cantor de les seves gestes. Després d'ells, castellans, basconavarresos, gallecs i mossàrabs es distribueixen de manera desigual per terres de Sòria, on els acompanyaran alguns aragonesos, Segòvia, Àvila i Salamanca. A totes, encara que el model trigarà a formalitzar-se, la dinàmica tendeix a la creació d'una *Comunidad de Villa y Tierra*. És a dir, una capital regional o comarcal que domina un territori pel qual s'escampa un abundant nombre de llogarrets. Aquestes capitals s'estableixen en ciutats de frontera, que naixien com a punts de suport segurs entre els rius Duero i Tajo. Les seves bases de creixement, molt lent, radicaràn, durant el segle XII, en dues activitats econòmiques naturalment compaginables: el negoci de la guerra, és a dir, el botí i les paries, i l'explotació ramadera de caràcter extensiu.

En definitiva, als dos espais de la vall, al nord i al sud del riu Duero, el llinar del segle XII era testimoni del paper del vilatge, el solar i, ara, la ciutat com a unitats d'organització social de l'espai. Darrere d'aquestes, els poderosos del regne de Lleó i Castella havien sabut aprofitar, conformar, un creixement econòmic que la iniciativa dels camperols havia posat en marxa, almenys, feia tres segles. Al cap d'aquests tres-cents anys, el panorama social i demogràfic de la vall del Duero havia canviat. A aquell món del segle IX, de dispersió del poblament i de desarticulació social, havia succeït el món de començaments del segle XII. Un món de concentració en vilatges i ciutats, de territorialització de les unitats d'organització de l'espai, i d'articulació dels efectius demogràfics i les estructures socials. Un món de senyorijs i de vinculacions personals. Un món feudal.

2.5. Definició dels usos econòmics de l'espai i duplicació de la xarxa d'enquadrament social territorialitzat al segle XII

L'1 de juliol de 1109, Alfons VI va morir a Toledo. Des del llinar d'aquest any, i a l'efecte de la nostra història, sembla que el segle XII mostra un argument dominant. La regulació, gairebé institucionalització, de les forces posades en marxa durant el segle anterior. En aquest sentit, la crisi interna del regne conjunt de Castella i Lleó, amb l'aturada dels avenços castellans a costa dels musul-

mans, va implicar una disminució de l'obtenció de l'excedent per via externa. I, paral·lelament, un augment dels intents dels grups poderosos d'ampliar-lo per via interna. A força d'un aprofitament més rendible dels espais ocupats i explotats. A força, en darrera instància, del que podem considerar una definició més estricta dels usos econòmics de l'espai. Com a signe i conseqüència de l'èxit d'aquests esforços per ampliar l'excedent i centralitzar-lo, a finals del segle XII, al costat de l'esplèndida floració de l'arquitectura romànica, seran evidents els progressos en l'articulació de la societat i dels espais castellans amb l'aparició de noves modalitats d'enquadrament social i administratiu.

2.5.1. Els marcs generals de referència: delimitació mental i física dels espais i la seva traducció normativa en els furs

Dels tres processos dominants al segle XII, el primer va ésser un esforç d'acomodació dels diferents grups dins de l'esquema d'una societat feudal, que, des de l'inici, es va manifestar com una àmplia crisi social i política, pràcticament entre el 1109 i el 1126. Les tendències desenvolupades durant el segle XI havien portat a l'enfortiment dels dominis senyorials i a la cristallització de solars i llogarrets, però, també, a la reaparició de bisbats i ciutats. Durant els cent anys següents, els grups de poder de la societat dissenyaran per a cadascun senyals d'identitat específics. Això justificarà variats esforços de normativització, característics del segle XII.

La segona dada que s'ha de tenir en compte és que aquest esforç d'acomodació, de jerarquització de les persones, però també dels espais, en l'esquema de la societat feudal, es va desenvolupar en el marc d'una interrupció de l'ampliació física del territori cristià a costa dels musulmans. Aparentment, la ramaderia extensiva, propiciada des de mitjan segle XI per alguns grans dominis monàstics del nord i assajada, abans del 1110, des del consell⁵ de l'Extremadura, passava a ésser la fórmula d'ampliació de l'excedent. Una mirada més atenta descobreix, no gensmenys, que el motor del creixement del segle XII va radicar en la intensificació de l'esforç agrari i ramader a terres de vella colonització. Les que, abans del 1085, formaven part ja del regne de Lleó i Castella. O, com a molt, aquestes i les que els hispanocristians van posar en explotació, a partir d'aquella data, a l'Extremadura.

El tercer procés que cal recordar va ésser, a la fi, més decisiu. Com a resultat, símptoma i factor dels dos anteriors, es va produir al si de la societat castellanolleonesa una progressiva delimitació física i mental dels espais. El procés s'estava desenvolupant a escala continental. I va tenir manifestacions significatives en les tres maneres d'entendre l'espai. El primer, l'espai com a espai que es percep, va deixar empremtes en la confecció de relacions de noms geogràfics, normalment, amb intenció administrativa o fiscal. A aquest darrer tipus correspon el document dels falsos *Votos de San Millán de la Cogolla*. Però uns altres exemples de percepció de l'espai van ésser els tractats de fronteres entre els regnes ibèrics, com els de Tudilén del 1151 i de Cazola del 1179. O la confecció d'alguns itineraris, com ara la *Guía del peregrino*, elaborada pel clergue peitoví Aymeric Picaud i inclosa en el *Liber Sancti Iacobi*.

La segona manera d'entendre l'espai, com a espai que és concebut pels utòpics, els planificadors, els urbanistes, va deixar també al segle XII símptomes de vigor. En l'urbanisme regular, ge-

5. N. del t.: *Concejo*, en l'original.

omètric, visible en unes quantes viles del nord peninsular. O en el plànol dels monestirs cistercencs. Per la seva part, la tercera manera d'entendre l'espai, com a espai que es viu, va conèixer al segle XII una decisiva novetat: la recreació de la ciutat. Decisiva perquè la ciutat produeix un nou espai. La seva aparició contribueix a jerarquitzar els espais ja existents i a delimitar-los físicament i mentalment. En els tres àmbits, en les tres maneres d'entendre l'espai, un mateix objectiu de racionalització i de jerarquització, a la recerca d'una ampliació i centralització de l'excedent. En els tres, una necessitat de regular els usos dels espais, la convivència de la societat.

Les normes de convivència existien ja, de la mateixa manera que existeixen a tota comunitat que ha de decidir sobre aprofitaments que van més enllà de l'ús individual. El que va passar al segle XII és que la necessitat de reglamentar-les més acuradament es va traduir en un estímul al desenvolupament de l'instrument escrit com a memòria i salvaguarda de drets per sobre de la mera tradició oral. L'evidència la podem quantificar. Sense fetitxismes pel nombre, les dades ens les donen tres investigadores. D'una banda, Esther Peña, que ho fa d'una manera deliberada. D'una altra, Ana María Barrero i María Luz Alonso, que subministren totes les informacions per a efectuar-ne l'avaluació numèrica.

La primera ens va proporcionar una radiografia dels documents que, entre el mar Cantàbric i el riu Duero, contenen dades relatives a immunitats i privilegis, exempcions i exaccions. Entre el 1110 i el 1126, els textos relatius a aquestes matèries sumen setanta-sis. Entre el 1126 i el 1157, arriben a dos-cents. Els seus continguts els va mesurar l'autora en intervals de cinquanta anys. Entre el tram 1051-1100 i el tram 1101-1157, els avenços proporcionals més espectaculars es van produir en tres àmbits de l'ordenació de la vida de la societat. En els capítols d'exempcions i exaccions que es refereixen a l'activitat comercial: *teloneo, portazgo, albara*... En els que afecten la fiscalitat eclesiàstica: *delmes, tercres*... I en els que mostren la cristallització del solar familiar: *infurción, mañería*... En vista d'això, la davallada, fins i tot en xifres absolutes, dels esments a obligacions de tipus militar: *fonsado, fonsadera, anubda, castellaria*... sembla la conseqüència tant de l'allunyament de l'espai estudiat per l'autora pel que fa a la frontera amb els musulmans, com de la progressiva especialització en el servei d'armes.

Les dades que ofereixen les estudioses dels textos del dret local són més extensos. La relació dels concedents de furs i de les localitats que els reben. Seleccionant els que corresponen al regne de Castella, inclòs el de Toledo des del 1085, els furs comptabilitzats des de començaments del segle XI fins al 1109 són tretze. Amb els mateixos criteris, entre el 1109 i el 1200, en trobem vuitanta-quatre. D'aquests, vint-i-sis entre el 1109 i el 1157. I si prolonguem la recerca fins al 1214, any de la mort del rei Alfons VIII, hi haurem d'afegir, almenys, trenta-dos furs més. En ambdós períodes, inclouem els atorgats pels diferents senyors i acceptem la llista proposada per les doctores Barrero i Alonso. Hi podríem afegir, és clar, uns altres textos que recullen ordenances d'aprofitament de béns d'ús col·lectiu o privilegis que, en el fons, impliquen l'ordenament d'algunes activitats econòmiques, en especial, la ramaderia. Per als nostres càlculs, amb tot, són suficients els que les esmentades autores proporcionen.

Les conclusions deduïbles d'aquestes simples constatacions formals són molt clares. El segle XII és el gran segle de l'ordenació normativa de les localitats del regne de Castella. O, almenys, de la

seva plasmació escrita, amb la indubtable seqüela formalitzadora que això comporta. I és, igualment, el segle en què comencen a formar-se algunes de les famílies de furs. La seva incipient existència pot suscitar una reacció inconscient en l'historiador. Sense adonar-nos-en podem extrapolar les disposicions de furs de la mateixa família de l'àmbit local en què neixen i tenen la seva raó d'ésser en l'àmbit territorial. Encara evitant aquests riscos, és cert que les dades forals suggereixen una certa distribució dels espais del regne de Castella. Del Cantàbric al Duero, i, dins d'aquest territori, les terres entre el Camí de Santiago i el mar. Del Duero al sistema Central o Extremadura. Del sistema Central al Tajo o Transierra. I el regne de Toledo.

2.5.2. La definició dels usos econòmics de l'espai

La normativització de la vida dels pobles i les ciutats es refereix, entre altres qüestions, als usos de l'espai. Defineix, per tant, qui disposa de l'espai: el rei; el senyor; la comunitat de la vall, la del poble o la de la vila articulada en el seu respectiu consell; el grup familiar nuclear. I, segons aquest poder de disposició, com es regulen les formes de possessió i propietat. No cal entrar en el polèmic tema de la propietat en la societat feudal, per a observar que, a escala general, en un procés que s'inicia cap a l'any 1000 i es consolida el segle XII, la disposició de l'espai sembla caracteritzada per una senyorialització. Per un control creixent a les mans dels senyors. A l'escala lenta del macroespai, del regne; i a la més dinàmica del microespai, del vilatge i de la ciutat i els seus termes. A partir d'aquesta dada, la qüestió és, ara, saber si aquest poder de disposició es va traduir, de manera habitual, en una definició senyorial dels usos de l'espai. O si, al contrari, en el cas de la producció de béns econòmics, aquesta definició va restar a les mans dels seus productors directes.

2.5.2.1. La definició dels usos en el macroespai del regne

El títol de l'apartat implica un interrogant. És visible al regne de Castella al segle XII algun símptoma que permeti parlar del fet que els poders dels senyors van arribar a definir els usos de l'espai a una escala més enllà de la purament local, o, com a molt, de la comarcal? La resposta no pot ésser sinó ambigua. Hi ha dades, en especial, de la segona meitat del segle, que parlen de decisions que afectaren amplis espais del regne. La confirmació de l'existència de mercats en algunes localitats, la creació de viles al nord del regne, la concessió de drets de pastura arreu del domini reial... En aquests, el rei podria aparèixer com el gran definidor dels usos econòmics de l'espai. Però un coneixement més profund de la realitat proporciona una altra imatge. Que aquesta definició va ésser mes aviat un resultat, gairebé sempre local; molt poques vegades, una premissa.

Un document ja esmentat ens proporciona la prova. La falsificació que coneixem amb el nom dels *Votos de San Millán de la Cogolla*. Elaborat a mitjan segle XII, la seva intenció va ésser que les *domus*, les famílies residents entre el mar Cantàbric i el sistema Central i entre el riu Carrión i la frontera castellanoaragonesa, abonessin al monestir un cens anual. La forma d'aquest cens variava segons les comarques i localitats. Des dels bous de Guipúscoa i Biscaia, el ferro d'Àlaba i d'algunes localitats dels plecs de la serra de la Demanda, el blat i el vi de nombrosos llogarrets riojans i castellans, sense oblidar els xais, la cera, els draps, els formatges, fins els peixos del Cantàbric, l'oli de peix, les anguilles de l'Ebre, els diners... L'estudi del document, realitzat des de la perspectiva

econòmica per Antonio Ubieto, proporciona suggeriments del que podrien ésser algunes especialitats productives regionals al segle XII. Però, és evident que es tracta dels resultats d'una activitat, ja tradicional, més que dels derivats d'una definició prèvia dels usos d'aquests mateixos espais. Tot i amb això, és evident que el manteniment de la demanda de certs béns n'assegurava la continuïtat de la producció; una certa especialitat; una certa definició de l'ús de l'espai.

Amb tot, per respondre amb justícia a la pregunta que obria aquest apartat, sembla que els àmbits en què hauríem de buscar la resposta són dos. El primer, espais de regadiu/espais de secà. El segon, espais agraris/espais ramaders. En altres paraules, es pot entreveure una opció deliberada de la societat castellana pel que fa a un dels elements de cadascun dels dos parells de possibilitats econòmiques?

Començant per l'elecció entre espais de regadiu i espais de secà, és conegut el debat historiogràfic. En un plànol doble. D'una banda, el paper que va correspondre als romans i musulmans en la creació dels sistemes de regadiu existents a la península Ibèrica. D'una altra banda, que és el que interessa aquí, l'actitud dels hispanocristians pel que fa als regadius andalusins, a mesura que aquells progressen en la seva conquesta. Destrucció, manteniment, ampliació? Les tres situacions van tenir lloc, encara que, en general, van dominar les dues darreres. Amb una circumstància, que Barceló s'encarrega de subratllar: sovint, els cristians van heretar la unitat tecnològica, però, en destruir la unitat social que la mantenia, van propiciar la introducció de canvis substancials en el procés de treball i en la selecció dels objectius i ritmes de l'ús i la producció. Dit d'una altra manera, el sistema feudal implantat pels castellans no va fer una qüestió de principi de la dicotomia entre secà i regadiu. Es va acontentar a obtenir beneficis dels dos, encara que entenia millor l'agricultura de secà. En resum, tampoc no hi va haver en aquest punt una definició prèvia dels usos econòmics de l'espai. Potser tampoc no era necessari: al segle XII, les àrees de regadiu, pràcticament limitades a la Rioja, resultaven massa reduïdes al regne de Castella.

La segona elecció que analitzem a escala general del regne, economia ramadera/economia agrària, ha deixat testimonis més abundants. Aquests ens permeten deduir que, en aquest cas, els poders senyorials van realitzar una veritable definició dels usos econòmics de l'espai. I van optar per la ramaderia. Però, en actuar així, és possible que, sense voler-ho, anessin més lluny. En prohibir o restringir als pagesos el desenvolupament d'una agricultura d'artiga a boscos que havien acumulat una gran biomassa, eliminaren la possibilitat de grans rendiments, que, potser, havien estat en la base del creixement econòmic i poblacional que havia caracteritzat el segle X. En el seu lloc, havia anat apareixent una agricultura extensiva més acomodada a les noves circumstàncies d'un poblament més estable. Més lligada a la identificació, fiscal, dels productors; en definitiva, a la cristallització del solar.

L'opció ramadera dels senyors castellans s'insinua ja al segle X. Al següent, el seu control sobre la pagesia, que els garanteix l'abastiment de productes agraris, els permetrà reforçar la seva opció ramadera i fixar els pagesos a l'agrària. El desenvolupament d'aquella el palesen unes quantes investigacions sobre la història dels dominis monàstics. Molts d'aquests van continuar uns passos semblants en el desenvolupament de la seva opció. Fonamentalment, sis.

El primer, l'adquisició d'unes altres reserves o deveses al voltant del mateix centre monàstic o de les seves dependències més significatives: deganats benedictins, granges cistercenques. El se-

gon, la participació en els espais col·lectius dels vilatges, mercès a donacions d'aprofitaments indivisos a *montes, fontes, pascua, padules*... El tercer, l'apropiació individualitzada de porcions d'aquests espais col·lectius, en interpretar que la quota de participació els donava dret a segregar, físicament, del conjunt, una fracció concreta, la donada pel benefactor corresponent. El quart, la constitució, als espais apropiats, de noves deveses, creades, per tant, a costa dels termes de comunitats vilatanes. El cinquè, molt primerenc i explícit a dominis com els de Covarrubias i Oña, més tardà en relació amb la seva data de naixement, al de San Millán de la Cogolla, desconegut al de Cardeña, la constitució o cristal·lització de circuits de transhumància entre diferents possessions de cada cenobi. I per fi, el sisè pas va ésser l'obtenció de privilegis que facultaven els ramats monàstics per aprofitar pastures al domini reial dels regnes de Lleó i Castella.

Aquesta obtenció de drets de pastura serà la que, en darrera instància, subministri les pistes que permetin deduir que, dins del regne de Castella, s'ha produït una definició de l'ús econòmic de l'espai favorable a la ramaderia. El 1074, abans que la Rioja s'incorporés al regne de Castella, Alfons VI va concedir ja drets de pastura al domini reial als grans ramats del monestir riojà de San Millán de la Cogolla. Un segle més tard, aquestes concessions s'atorgaran gairebé de manera sistemàtica a favor d'uns quants cenobis castellans. Pràcticament, en dues tandes. En la primera, del 1168 al 1188, els seus beneficiaris seran, predominantment, els monestirs cluniacencs. Així es dedueix de les referències documentals reunides per Reyna Pastor. La situació és tan comuna que sorprèn que un cenobi de la importància de San Pedro de Cardeña no participés d'aquesta vocació ramadera que sembla tan general en les institucions monàstiques. En la segona, entre el 1210 i el 1220, a Castella, correspondrà el torn als cistercencs.

L'exercici de les facultats concedides contribuirà a fer de molts d'aquests monestirs del nord veritables potències ramaderes. A la vegada, ajudarà a configurar el traçat dels circuits d'una transhumància a escala «nacional», sistematitzant els dispersos interessos i solucions que s'havien insinuat ja a partir de la conquesta cristiana de Toledo. En moltes d'aquestes, els protagonistes monàstics seran acompanyats pels cavallers de nombroses localitats castellanes. En especial, els residents a les ciutats de l'Extremadura. Amb això, semblava que culminava el procés de definició econòmica del regne de Castella com a espai ramader de tipus pastorívol.

El seu aglomerant van ésser els grans ramats laics i eclesiàstics, de composició encara poc especialitzada, tant bovina i cavallina com ovina i porcina, amb les seves pròpies i específiques acomodacions als diversos tipus de camp que formen el sistema castellà: des dels «glandífers» als pasturatges humits i matolls mediterranis. Una xarxa bàsica de grans camins, generalment, velles vies romanes, servia de carcassa als espais de pastures. Amb tot, cal esperar els primers decennis del segle XIII per a constatar una cristal·lització del tipus de la que l'organització de la *mesta* suggerirà en el seu moment. Fins a aquesta data, que coincideix amb el conjunt de concessions de drets de pastura a monestirs cistercencs, no es veurà una clara ordenació general de l'espai ramader castellà.

De moment, a les regions septentrionals i centrals, incloent-hi l'Extremadura, la recerca de pastures es realitzava més a escala dels respectius marcs regionals. Això volia dir que els itineraris nord-sud no apareixien, en tots els casos, com a absolutament predominants respecte als de direcció est-oest. Des del 1220, aproximadament, els conflictes ramaders de les localitats de l'Extrema-

dura animaran els *concejo* a buscar noves solucions a les pastures i la fixació de carrerades del vessant sud del sistema Central. La victòria d'Alfons VIII a Las Navas el 1212 ampliarà i assegurarà l'espai on trobar-les. A poc a poc, es consolidarà la definició de l'ús econòmic del macroespai del regne castellà com a un espai ramader.

2.5.2.2. La definició dels usos en el microespai del vilatge i la ciutat

Si hi ha pocs dubtes sobre el paper dels grans senyors en la definició dels usos econòmics en el macroespai, estem menys segurs del protagonisme dels diferents grups socials en la definició dels usos en el microespai. Al poble i a la ciutat. Com hem vist, des de finals del segle x, i de manera contundent, entre el 1030 i el 1110, els senyors tractaven de desarticular, per al seu benefici, les unitats d'organització social existents o de sobreimposar-s'hi. A través de qualsevol dels dos processos, el resultat de la seva acció havia estat un control social i polític dels pobles i una concreció de la unitat familiar del solar. A través d'una pressió sobre una i altra, s'esdevingué un increment d'excedents que va facilitar l'aparició de nuclis que acostumem a anomenar *urbans*. Tot això, amb tot, no resol la qüestió que ara ens interessa. Saber si la seva iniciativa es va saldar amb una modificació de les formes d'organitzar l'espai vigents fins aleshores. Això és, amb quelcom semblant al famós *incastellamento* toubertià: agrupament de la població, apinyament del caseriu, distribució ordenada, amb una progressiva exclusivitat, dels espais de producció i d'habitació. La impressió és que, a Castella, el resultat que sembla que s'aproxima més al descrit per al Laci seria, justament, el de la creació, al llarg del segle xii, d'unes quantes viles reials. Repassem, per això, la projecció dels comportaments socials als dos escenaris espacials.

2.5.2.2.1. L'ordenació de l'espai de l'aldea: un procés d'agrarització

Sigui la que sigui la nostra hipòtesi de partida, en aquest procés, sembla recomanable distingir entre iniciatives que es refereixen a espais de producció. Pel que fa a les primeres, diverses institucions eclesiàstiques, com el monestir de San Millán a partir del 1030, o el bisbat de Burgos, des del 1070, van mostrar el seu interès per a disposar de llicència per a aprofitar els espais buits als nuclis aldeans, per a poblar les «ferragines» o «iuxta ecclesias domos edificare». Es tractava, sense dubte, d'una fórmula d'ampliar els recursos humans i, per tant, productius, sense necessitat d'adquirir noves heretats al vilatge. Sense necessitat d'alterar l'*statu quo* de les heretats existents. Una redacció del document de restauració de la seu d'Oca el 1068, al marge que la seva data fos posterior, la qual cosa afegiria fortalesa al nostre present argument, amplia aquesta disposició: «dono insuper filiis, nepotibus predictorum solarium, licentiam populandi in suis ferraginis». Quan, el 1176, el monestir d'Oña va proposar al rei Alfons VIII la confirmació dels seus privilegis, no es va oblidar d'incloure-hi la «licentia populandi in monasteriis et in ferraginis». Així doncs, semblen clares les iniciatives senyoriales en els processos de compactació dels espais de població dels nuclis aldeans.

En els espais de producció, la qüestió va ésser, en els seus inicis, menys clara. Potser els models en ús han simplificat la situació, en posar l'accent en el protagonisme dels senyors, menyspreant iniciatives que els pagesos haurien pogut prendre en una direcció semblant. És a dir, en la recerca d'una racionalitat que podria arribar a coincidir amb la dels senyors. Unes vegades, en el

marc exclusiu de la comunitat de l'aldea. D'altres, induïts per algunes decisions senyoriales, encara que no estiguessin directament orientades a obtenir aquests resultats. L'elecció de l'opció ramadera, per exemple, comportava conseqüències de modificació del mateix espai de la pagesia. Tot això, que, abans del segle XII, oferia dades insegures, apareix ara, entre els anys 1110 i 1210, amb claredat més gran. L'abundant normativització ens ajuda.

I una de les dades que s'obren pas més clarament en els textos referits a alguns pobles és el d'una progressiva homogeneïtzació dels espais de producció. Això passava, a finals del segle XI, a nuclis riojans com ara Bobadilla o Villagonzalo de Badarán. Els esments a *pagos* de vinyes i a parcel·les contigües amb una mateixa dedicació donaven suport a aquesta conclusió.

Primera lliçó, per tant, del segle XII: homogeneïtzació dels espais productius del poble. El seu terme comença a presentar zones de conreu amb una mateixa dedicació. La data de la seva formalització depèn, lògicament, de la de l'inici de la colonització del terme, però també d'un horitzó cronològic de referència que cal situar cap als inicis del segle XIII. I que està relacionat amb la presa de decisions senyoriales i amb la difusió de sistemes de conreu reductores de temps de guaret. Això vol dir que, en situacions orogràfiques i edafològiques semblants, un poble de la Castella primitiva i un altre del peu del sistema Central tendiran a mostrar, cap al 1300, una disposició dels espais productius força semblant.

El model més acabat, versemblant només en aquesta darrera data i, és clar, més teòric que real, que Àngel Barrios va suposar per a la zona avilesa, deixava veure el centre habitat del llogarret envoltat per tres cercles gairebé concèntrics. El més immediat el constituïa una petita àrea de conreus intensius, basats en horts amb diferents fruiters i farraginars de variada dedicació, inclosa la de cereals en verd per al farratge del bestiar. El segon el conformava el terror de cereal i vinya. El primer, una mica per tota la zona; el segon, encara que no exclusivament, més agrupat en *pagos*. En aquest mateix segon cercle, dividit i travessat per una densa xarxa de camins que des del poble es dirigien a les heretats i a uns altres vilatges, es podien situar alguns prats de tallada anual o semestral. Per fi, en el tercer cercle, servint de llinar amb els termes d'aldees limítrofes, una superfície més o menys extensa de bosc i camp. A voltes, interromput de poble a poble.

Encara que aquesta fos la tendència general, pels volts del 1200, la disposició de l'espai productiu del poble, que ja es distingeix, encara que no del tot, del d'habitació, devia trobar-se molt menys formalitzat. El normal devia ésser, a les aldees d'homogeneïtzació productiva més avançada, l'existència de zones de dedicació semblant però distribuïdes, encara, de manera irregular per tot el terme, d'acord amb les diferents condicions naturals. En els diferents àmbits productius, la iniciativa local va anar al davant. A tots, a mitjan segle XII, hi ha símptomes que els senyors han fet un pas important en les seves aspiracions d'aprofitar-se d'aquestes iniciatives.

Segona lliçó del segle XII: agrarització del terme del vilatge. Una agrarització que, lògicament, coincideix en els inicis de la seva formalització amb la que ja hem presentat relativa als espais de pastures. I una agrarització que, en les seves manifestacions paisatgístiques explícites, coincideix, igualment, amb el procés de senyorialització. En els tres nivells, homogeneïtzació paisatgística, senyorialització, agrarització, la data significativa és la mateixa: mitjan segle XII. D'aleshores daten els esments a normes de conreu que multipliquen i ordenen les tasques pel que fa als cereals i a la

vinya. D'aleshores són les primeres referències a *barbechar* i a *año y vez*. Des d'aleshores posseïm abundants testimonis de les decisions de senyors i consells urbans de cedir als camperols espais concrets per a l'ampliació del terratge de cereal i, sobretot, de vinya, al terme de les aldees o de les mateixes ciutats.

Per totes bandes, suggeriments, induccions, normes per a un determinat ús dels espais productius de l'aldea. Dels tres cercles del model de terme que presentàvem a dalt, els grans senyors del regne, a través de l'opció de la pastura, havien decidit, en part, l'ús del cercle més extern. Els camps, les pastures, la ramaderia. A molts llocs, l'ús era compartit per la ramaderia dels mateixos camperols, cada cop més reduïda. Però, en uns altres, el control dels consells portat a terme per una oligarquia de senyors s'havia traduït, fins i tot, en normes de devesament de superfícies de bosc i camp amb destí a ramats aliens. El segon cercle, el terror cerealista i vinícola, queia en mans de la iniciativa ordenadora senyorial, després d'haver arribat a la seva possessió. Com a símptoma de la nova situació, el vell mot *serna* passava a significar, sobretot, prestació de treball que s'ha de realitzar a l'heretat del senyor. Normalment, als seus camps de cereal o a les seves vinyes. I, per fi, el tercer cercle, el de l'individualisme agrari d'horts i farraginars, començava a incorporar-se també a la normativa dels furs. Les obligacions de femar-los, de fer-hi les tallades adients, d'establir-hi llinars, canemars o fruiters, apareixen en els textos forals. Paral·lelament, als afores de les emergents ciutats, un nou grup funcional i social hi apareix: el dels *ortolanos*. Tot un nou, i darrer, senyal d'ordenació de les dedicacions productives. Amb aquest es tancava la definició dels usos econòmics dels espais del llogarret.

2.5.2.2.2. L'ordenació del paisatge des de la ciutat: un procés de jerarquització de l'espai rural i de racionalització de la morfologia urbana

En el cas de viles i ciutats, la voluntat dels senyors per fer-hi una ordenació social i espacial sembla encara més evident que als pobles. A les ciutats heretades o reocupades al sud del riu Duero des del 1085, però també a les ciutats que, per aquestes mateixes dates, van apareixent en l'itinerari del Camí de Santiago o, una mica més tard, entre aquest i el mar Cantàbric. En tots els casos, els poders es manifesten sobre el que gairebé podria ésser una tercera opció per a mesurar-la en el macroespai del regne: poblament jerarquitzat al voltant d'un cap urbà, respecte al qual, com a premissa, normativament, se subordinen els pobles, o poblament coordinat en què, com a resultat històric, la ciutat apareix, funcionalment, per sobre dels vilatges del seu entorn?

L'argument reprèn ara les tres funcions que atribuïm a les ciutats. Distingir, jerarquitzar, territorialitzar espais. I ho fa recordant que la decisió de «repoblar» o «reorganitzar» un nucli concret i la d'atribuir un estatut precís als seus pobladors, que, en gran manera, correspon al rei o als seus delegats, és el principi que fonamenta la definició dels usos de l'espai. La política d'ordenació de l'espai comprès entre el mar Cantàbric i la ciutat de Burgos, decididament impulsada pel rei Alfons VIII a partir del 1175, proporciona alguns dels resultats més clars, de les evidències més concloents, de la dialèctica entre poder i territori. En una paraula, de la voluntat de definició dels usos de l'espai característica del segle XII.

En els casos més desenvolupats, la societat de la vila o ciutat apareix com a agent d'ordenació de l'espai en un àmbit molt ampli. Al nord del Duero, el més fàcil de seguir, a part de significatiu,

és, sense dubte, el de Nájera. El simple text foral, en la seva versió ampliada, datable del 1140, descriu una ordenació social de l'espai en vuit àmbits. El més petit és la *domus*, la casa de residència, de cadascun dels *homines* domiciliats o de les seves vídues. Unes quantes cases que s'obren al carrer fan d'aquest el segon espai d'ordenació. Podem suposar-lo de traçat força irregular, encara que la cristallització del Camí de Santiago, que travessa el nucli de Nájera en sentit est-sud-oest, marcaria una *via publica* més clara.

El tercer espai, el barri o els barris, ha deixat més testimonis, començant per set noms. En cada cas o, almenys, en uns quants, un *concilium*, un consell de barri, garantia la solidesa de vincles entre els seus veïns. I així mateix, la devoció als sants, l'advocació dels quals els presidia. Un quart espai estava delimitat per l'*azor* o muralla. Amb les seves portes, separava de l'exterior els barris de Nájera que, per la banda oposada, trobaven en el riu Najerilla una barrera natural. Els seus ocupants eren els *vicinos* de Nájera, els *homines* de la *plebs* de Nájera, destinataris de les disposicions forals. El cinquè espai de Nájera estava delimitat per les *corseras*. Les seves fites distingeixen l'espai dins del qual podia trobar asil segur un fugitiu perseguit per haver assassinat o per qualsevol altre delictes, excepte el de furt. Si la interpretació tradicional és correcta, es tractava d'un àmbit d'uns sis-cents metres de radi al voltant de Santa María la Real.

Un sisè espai era el territori, àmbit de producció dels habitants de la ciutat. De fet, el terme del consell. Més ampli encara, el setè espai d'organització socioeconòmica articulat des de Nájera el constituïa l'àrea en què els veïns gaudien de l'exempció d'herbatge. Pràcticament, tota la conca del riu Najerilla aigua avall d'Anguiano. Dit d'una altra manera, gairebé l'espai delimitat pel riu Ebre i la línia de cims que separa la conca del Najerilla de les de l'Oja i l'Iregua. El mateix que marca el territori en què els habitants de Nájera podien muntanyejar.

El vuitè i darrer espai articulat des de Nájera, confirmat per l'emplaçament dels mitgers, no tenia res a veure amb el bestiar, sinó amb el comerç. La disposició 69 del text ho enuncia així: «homo morator de Tyrone in huc, et de porto de Picos in huc», qui vingui al mercat de Nájera no ha de pagar teloni excepte un dinar per cada almud de blat. Les referències topogràfiques completen la percepció de l'espai dels habitants de Nájera. Del riu Tirón al riu Iregua i des de l'Ebre fins a la divisòria d'aigües amb el Duero. En definitiva, entre la *domus* familiar al nucli urbà i la totalitat de La Rioja Alta, amb els seus dos mil quilòmetres quadrats, el fur de Nájera mostra com els veïns de la ciutat esglaonen els aprofitaments de vuit àmbits territorials. En una paraula, com defineixen els usos econòmics i socials de l'espai.

Deixem Nájera i deixem els termes de la ciutat per a endinsar-nos en el seu nucli. Dos elements d'ordenació s'hi enforteixen decisivament. D'una banda, la closa o muralla. D'una altra banda, el caseriu urbà, que, en algunes localitats, es disposa en planta ortogonal.

2.5.2.2.1. La muralla

Per a les ciutats nascudes o recreades a la frontera, el recinte fortificat va ésser una necessitat i una afirmació de la seva personalitat i la seva autonomia. Però, un cop aixecada, va constituir el marc físic en el qual la vida urbana es desenvoluparia. Ni tan sols la seva existència va suposar una dràstica solució de continuïtat entre espai rural i espai urbà. A localitats com ara Segòvia i, sobretot,

Àvila i Sòria, la closa englobava, de fet, petits llogarrets que s'anaven convertint en col·lacions o barris de la ciutat, entorn dels seus temples. Només de manera molt lenta, amb resultats sempre limitats, la incorporació de nous pobladors a aquests barris va anar afavorint una compactació del caseriu a l'interior de la closa. Normalment, es va començar per la d'aquells que ocupaven els emplaçaments més fàcilment defensables.

Això és evident a Segòvia ja el 1116. En dos documents d'aquesta data, apareixen els primers esments relatius a elements urbans: l'alcàsser, al qual s'anomena «vallum oppidi» i «valadarium castelli»; el circuit emmurallat, al qual es refereixen, implícitament, els esments a les portes d'accés: «ianua civitatis», «porta Rodrigo Ordoniz». A poc a poc, entorn de l'alcàsser i el temple catedralici, que comença a construir-se, els poders laic i eclesiàstic atreuen gent dedicada a activitats artesanals i comercials. Amb aquestes, es configura el nucli de la ciutat, la seva zona més densa. Les línies dels camins que el relacionen amb els assentaments vilatans del fons de les valls de l'Eresma i el Clamores van conformant la malla urbana. Sense l'espectacularitat de les muralles d'Àvila, però protegit per la mateixa orografia, el veïnat de Segòvia es guarda darrere de la construcció d'una closa que, seguint el contorn de la roca que sosté la ciutat, desenvolupa un traçat d'uns dos mil cinc-cents metres, només interromput per set portes. Dins del recinte, l'agrupació de residents d'una mateixa o semblant posició social va configurant diversos barris, que, en gran manera, cristal·litzen gràcies a decisions d'ordenació de l'espai preses pels poders laic i eclesiàstic. Cap al 1151, aquests barris eren, almenys, el dels canonges, el dels cavallers, el dels jueus i, menys definit, de moment, el del mercat.

2.5.2.2.2.2. L'actuació sobre el caseriu urbà a la recerca d'una regularitat que, a voltes, acaba essent ortogonal

Les pautes, com vam veure en tractar de la definició d'espais als pobles, s'havien assajat en aquests. En créixer alguns, en transformar-se uns altres en viles o ciutats, aquestes pautes es van continuar desenvolupant. Un bon exemple el va constituir la localitat de Grañón, a l'extrem occidental de la Rioja. Cap a l'any 1000, oferia ja la imatge d'una abundant població que es distribuïa en diversos barris. Sense dubte, va ésser, amb Nájera, la localitat riojana que, al llarg del segle xi, va mostrar una imatge més reiterada d'ocupació i explotació de l'espai. En un procés documentat molt característic. Des de l'abundància de *sernas*, observable el 1028, a la seva substitució per *terrae* i *piezas*, de les quals parla un text del 1099. Des de la freqüència inicial d'*agros* al permís reial, el 1059, per a habitar-hi, edificant-hi cases, instal·lant-hi homes. Cent vint anys més tard, el procés continuava; el 1178, els monjos emilianencs canviaven part d'una *serna* per tal de facilitar als consells dels barris de Grañón «faciant in ea suam populationem». En definitiva, una intensa colonització de l'espai, que va arribar a influir en la morfologia del nucli, compactant-lo. Malgrat tot, no sabem si, el 1256, quan el llogarret de Grañón va ésser cedit a Santo Domingo de la Calzada, oferia ja l'aspecte que ha permès a Jean Passini presentar-lo com a exemple d'urbanisme ortogonal. És a dir, semblant al de la vila a la jurisdicció de la qual havia passat.

Grañón i Santo Domingo de la Calzada són dues de les localitats del Camí de Santiago que ofereixen, efectivament, un bon exemple de regularitat urbanística. Però amb una història diferent. La

primera, com a resultat a partir d'uns plantejaments que, a la segona, degueren servir de premissa. Almenys, els testimonis escrits han conservat la memòria del «magister Garsion», arquitecte de la catedral de Santo Domingo de la Calzada, fixant amb la seva perxa la distribució dels solars urbans. D'aquesta manera, i després de les anàlisis morfològiques realitzades per Passini, sembla que es confirma la hipòtesi esboçada per Ortega Valcárcel que l'aparició de la «vila planificada» al nord de la península va tenir lloc entorn del camí compostel·là els anys centrals del segle XII. Possiblement, com a racionalització del procés d'elaboració de lots i ordenació que, de manera espontània, es va generar a les seves vores, com s'observa a Redecilla del Camino i, fora de Castella, és clar, a Puente la Reina.

El 1177, el fur de Miranda de Ebro oferirà la primera referència documental que permet identificar l'existència d'aquest tipus de morfologia urbana. A propòsit de la localitat de Ribabellosa a Àlaba, el text esmentarà l'existència de «quattuordecim solares [...] sed sub calle superiori et octo inter callem de medio et callem inferiorem». Per primera vegada, es documenta un tret que serà comú a les viles baix medievals del nord de Burgos i de les àrees riojana i basca: la distribució del caseriu urbà als carrers «de arriba, del medio y de abajo». Un cop més, van ésser els anys centrals del segle XII els testimonis d'aquesta manifestació de racionalitat i mesura, el correlatiu ultrapirinenc dels quals, contemporani, es troba a les bastides del Migdia francès.

L'elaboració de lots d'espai urbà com a hipòtesi explicativa de la renovació regularitzada de la morfologia troba suport en els testimonis coetanis. Un, de caràcter explícit, correspon a la vila de Laguardia, a la Rioja alabesa, que formava part del regne de Navarra. El 1164, el rei Sancho VI li va atorgar fur de població i, en la seva disposició 38, hi va incloure una norma de planificació terminant: «habeatis per foro xii estados de casas en longo et iiii en amplo». No és estrany que, encara avui, Laguardia constitueixi un dels exemples principals de nucli en forma de bastida. Els altres testimonis procedeixen de Burgos. I informen que la imatge de la ciutat va experimentar, a la segona meitat del segle XII, una modificació de les estructures cadastrals. L'augment de la pressió sobre els espais intramurs degué determinar l'acomodació de les pautes de geometrització que hem vist en uns altres llocs. És clar, la seva història prèvia explica que les seves manifestacions no fossin tan evidents com a Grañón o a Redecilla del Camino.

2.5.3. La duplicació de la xarxa d'enquadrament social territorialitzat

Els progressos en la definició dels usos econòmics dels espais, durant el segle XII, van suposar, sense dubte, un increment de la rendibilitat del seu ús i una ampliació dels excedents per via de la intensificació i racionalització de l'aplicació de l'esforç de l'home sobre l'espai. Com a senyal d'això, però també com a factor que assegurarà una prolongació d'aquestes iniciatives en el temps, els poders dominants en la societat castellana van procedir a crear noves cèl·lules d'enquadrament social. De configuració i valor molt variats, els seus trets més característics foren dos. En unes, el seu caràcter territorialitzat; és a dir, la seva capacitat per a fer que se'ls reconegui un espai d'assenament i circumscripció. A totes, la seva faceta d'enquadrament; d'acollida d'unes altres cèl·lules menors. Aviat, el seu valor com a unitats d'articulació de l'espai sobre la base de les unitats d'organització social existents.

2.5.3.1. Progressos en la territorialització de les unitats existents

Els avenços en els aspectes apuntats són evidents al segle XII a tots els escenaris socials que han desfilat fins aquí. Més significatiu encara: en els que, per l'enfortiment de la tendència, es crearan en aquesta centúria. Pel que fa als primers, hem vist ja el que passa a pobles i ciutats i, de passada, podem referir-nos a una investigació efectuada el 1175 a la zona de Lantarón, a ambdues ribes de l'alt Ebre, una mica aigua amunt de Miranda. El seu objectiu fou ben clar: esbrinar l'estatut d'una sèrie de vilatges, més concretament, de solars dins d'aquests, per la titularitat dels quals discutien el rei, els infançons, monestirs i pagesos.

Per la seva part, els dominis eclesiàstics també foren generosos en notícies del tipus que ara cerquem. En primer lloc, els monàstics. Dins d'aquests, els cluniacencs han procedit al llarg del segle XII a reorganitzar-los en cases i *domus*, susceptibles d'ésser arrendades o cedides en préstec a un senyor. Més encara, van configurant diferents oficines per a l'adscripció de béns patrimonials. Sagristia, almoïneria, priorat, hostatgeria, que van anar apareixent des de finals del segle XI, es reglamenten a Silos el 1155 i a Covarrubias, el 1184. Un pas més, que no trigarà a arribar, serà la separació de les meses abadal i conventual. En tots els casos, senyals d'una capacitat d'adscriure determinades rendes a un destí concret. Però això implica, gairebé sempre, conèixer el nombre, la localització i la capacitat productiva d'homes i espais.

Nascuts en la història més recentment, de fet, al mateix segle XII, cistercencs, premostratencs, ordes militars, ens ofereixen exemples encara més abundants i clars per al nostre argument. Des d'aquest, l'interès més gran ens el donen els cistercencs. La raó és evident. Són monjos que han reflexionat i, com a conseqüència, legislat sobre: lloc d'instal·lació, planta del monestir, guarniment del temple, tipus de rendes amb un refús inicial de molins i forns que no serveixin directament a la comunitat o de delmes. Però, sobretot, els cistercencs són monjos que prenen decisions directes sobre formes d'organització espacial a través de dominis distribuïts en una sèrie de granges d'explotació directa.

Finalment, els senyorius catedralicis també incideixen en la mateixa direcció territorialitzadora. La seva implantació a les ciutats comporta modificacions en l'urbanisme, començant per les exigides pel desig de construir una catedral de grans dimensions. Al seu costat, les formes d'obtenció de la renda, amb una atenció especial a la generada als solars urbans, i una divisió en oficis, amb el repartiment d'ingressos entre les meses episcopal i capitular, més primerenca que als monestirs, reforcen el sentit d'adscripció espacial i econòmica als dominis dels bisbes de Palència, Burgos i Osma.

En ésser significatius, els progressos en la consolidació del sentit territorial d'aldees, ciutats, solars, senyorius eclesiàstics només constituïen un pas més en una història que ja coneixiem. L'original del segle XII serà, en canvi, un cert canvi en la perspectiva. En unes altres paraules, el que, fins ara, constituïa el resultat d'uns esforços més o menys espontanis, serà substituït per una deliberada política d'enquadrament socioespacial. Sobretot, en dos àmbits. A l'administració eclesiàstica i a l'administració del domini reial.

2.5.3.2. Enfortiment de les xarxes d'enquadrament territorial de l'Església secular

És, no cal insistir-hi, un procés paral·lel a la cristallització del solar i de l'aldea. I és un procés amb una doble expressió espacial. D'una banda, la delimitació dels territoris de les diferents diòcesis. D'una altra, la cristallització de les divisions internes de les diòcesis.

2.5.3.2.1. La delimitació dels territoris diocesans

Els èxits del papat, a través de la reforma gregoriana, en la definició d'una jerarquització dels poders eclesiàstics amb la seva traducció espacial, van tenir repercussió en el regne de Castella. El nou esperit dels temps, més territorialitzat, explica que l'enfortiment dels bisbats i la creació o restauració d'antigues diòcesis fossin la causa de llargs conflictes per raó dels seus límits respectius. Els desigs d'independència de les naixents diòcesis pel que fa a possibles seus amb primat contribuïren a crear la figura de les diòcesis exemptes. I l'afany per protegir els seus interessos va portar moltes d'aquestes, sovint, a l'elaboració de documents falsos, amb el més famós, l'anomenada *Hitación de Wamba* al capdavant, i, sempre, a litigis per qüestions de límits. En el fons, a la lluita per la percepció del delme amb més solars. L'acord del 1229 entre les diòcesis de Calahorra i de Burgos, segons el qual certes localitats situades a la frontera entre ambdues s'atribuirien, per anys, a una o l'altra, sembla una prova consistent de l'arrel del conflicte.

2.5.3.2.2. La cristallització de les divisions internes de les diòcesis

El procés va ésser simultani al de definició dels seus límits exteriors, encara que la seva història va resultar encara més complexa. En part, per la mateixa varietat de situacions heretades, moltes d'aquestes, anteriors a la creació i, és clar, a l'enfortiment de les diòcesis. Efectivament, a finals del segle xi, unes quantes institucions eren titulars d'esglésies: abadies seculars o col·legiates, com ara la de Valladolid, dins de la diòcesi de Palència, o les de Santander, Santillana o la mateixa de Valpuesta, a la de Burgos; monestirs cluniacencs, ordes militars; o fins i tot persones (bisbes, capítols, laics) que les posseïen a títol d'esglésies pròpies o de patronat laical.

Respecte d'aquestes varietats, progressa lentament una estructuració uniforme. El seu esquema general, en el qual cada esglaió anirà cristallitzant, primerament de manera conceptual, després, personal i, per fi, espacialment, al ritme dels altres, és conegut. La diòcesi es divideix en ardiaconats. Se'n esmenten ardiaques a Segòvia des del 1117. A Àvila, des del 1144. A finals del segle xii, apareixen ja els ardiaconats. Al començament, quatre a la de Palència, cinc a la de Burgos. Per sota de l'ardiaconat, l'augment del nombre de parròquies estimula l'aparició d'un organisme subdivisor: l'arxiprestat, que, a la diòcesi de Burgos, no consta fins a mitjan segle xi. I, per fi, les parròquies. No tenim estudis sobre l'origen i estructura jurídica de les parròquies de les diòcesis del regne de Castella en aquesta època, ni de la més significativa, la de Burgos. Amb relació a aquesta, una butlla d'Alexandre III del 1163 esmenta cinquanta-cinc esglésies, onze de les quals es troben a la ciutat. Un segle més tard, una relació per ardiaconats inclou quatre-centes vuit parròquies, a les quals cal afegir les del centenar de pobles de l'ardiaconat de Valpuesta, que no figura en la relació.

La delimitació espacial de les parròquies, conseqüència de la implantació de l'exigència del delme, va ésser paral·lela a la cristallització del solar com a unitat fiscal. En aquest sentit, el delme reforçava tant la fiscalitat, amb la qual cosa es va convertir en senyal dels progressos de l'excedent, com l'arrelament dels homes i el seu enquadrament, prova dels avenços en la seva centralització.

2.5.3.3. Enfortiment de les xarxes d'enquadrament territorial del domini reial

L'Església és una institució universal amb vocació d'eternitat, que, a finals del segle XI, emprèn un procés de territorialització. El seu objectiu: tot l'espai dividit en territoris parroquials, sense enclavaments aliens a la xarxa estesa. Per tal d'assolir-lo, les esglésies diocesanes es troben tan disposades a falsificar documents com els monestirs per defensar-se d'aquesta pretensió de l'Església secular. Això fa del segle XII una centúria de falsificacions, de forja de documents obsessionats per delimitar l'espai. Diplomàticament, són falsos, però històricament són riquíssims testimonis d'una mentalitat d'organització social de l'espai.

El domini reial, per la seva part, està lluny, fins i tot, d'aspirar a ésser el correlatiu de l'Església secular al regne: la xarxa d'acolliment administratiu «civil» de totes les cèl·lules socials. El seu titular, el rei, és conscient que, de moment, aquest paper de correlatiu el fa el conjunt de poders (reial, senyorials, inclosos els eclesiàstics, *concejiles*, familiars, individuals) que tenen autoritat de disposició sobre terres i/o homes. Enmig de tots, en lloc de sobreimposar-se, almenys, teòricament, el domini reial s'acontenta a heretar, respectar i, com a molt, aprofitar una història de circumscripcions, de modalitats de fiscalitat. Una tradició de múltiples i limitades maneres de centralitzar l'excedent.

Això comporta una varietat d'enquadraments, aparentment, territorials. Tal vegada, només diferents maneres d'agrupar eventualment noms de pobles, de famílies, de rengleres comptables, amb finalitats fiscals. Ja vam discutir, en el seu moment, el valor dels mots com *territori*, *terra*, *tenencia*, *palatium*, *bodega*, o d'altres com *merino*, *sayón*. En aquesta història, el segle XII és pròdig en modalitats. Unes són herència del passat; ara tenen un valor genèric: *alfoz*, *termino*, i es documenten des del Cantàbric al Tajo, encara que amb significats no sempre idèntics. Unes altres són, en canvi, anunci del futur: batllies al nord del Duero; *comunidades de villa y tierra*, en general, al sud d'aquest riu. A mitjan segle, el falsificador dels *Votos de San Millán* ens oferia la seva particular visió de l'espai al regne de Castella. Per ell, un *continuum* de raval amb la seva capital i els seus vilatges. L'èxit definitiu d'una concepció de l'espai en termes d'uniformitat jeràrquica. Però, per sota d'aquesta semantització de l'espai, la realitat era plural.

Els diferents estudis, no molt abundants, per cert, i la pròpia investigació personal van permetre a Carlos Estepa proposar una síntesi sobre *realengo y señorío jurisdiccional concejil*. D'aquells i d'aquesta sembla que es dedueixen dues etapes o moments en la conformació de la xarxa de domini reial. I, és clar, dos grans espais: al nord i al sud del Duero.

2.5.3.3.1. Una primera etapa, fins als anys 1170-1180

En aquesta etapa, el progrés de centralització de l'excedent, que ja apunta com a beneficiàries unes quantes ciutats, no ha eliminat les cèl·lules preexistents d'acolliment, el valor territorial,

socioterritorial o fiscal de les quals discutíem més amunt. En especial, territori. Això aconsella distingir diversos models.

2.5.3.3.1.1. Els territoris del nord

Un nord que, a aquest efecte, s'estén del mar Cantàbric al riu Duero, i especialment, del Cantàbric a l'Ebre. En aquesta zona, recordem-ho, el territori apareixia, sovint, com el nou nom de l'antiga comunitat de vall; o, simplement, com una demarcació típica de la Castella primitiva anterior a la sobreimposició feudal. Des de mitjan segle xi, l'acomodació del domini reial a la realitat socioadministrativa no respecta estrictament els marcs existents. Més aviat afavoreix que les *tenencias*, cedides als senyors, s'instal·lin sobre un o diversos territoris, o sobre fraccions d'aquests, que, més tard, poden rebre un nou nom. Amb el temps, sobre aquestes, es crearan unitats administratives més extenses. L'aparició de noms englobadors d'una realitat socioterritorial cada cop més àmplia podem considerar-la com a símptoma de consolidació del domini reial. Almenys, en el mateix sentit teòric en què l'Església secular obtenia resultats de territorialització i centralització de l'excedent.

2.5.3.3.1.2. Les ciutats i els seus territoris del nord del Duero

Al costat d'aquests territoris de sentit comarcal i escassa jerarquització interna, al llarg del segle xii, les ciutats castellaness, començant per Burgos, generen espontàniament, funcionalment, un entorn. Creen un espai, dins del qual es desenvolupen unes relacions camp-ciutat específiques. D'acord amb el creixement de la seva força sociopolítica i econòmica, segons les activitats de la seva pròpia població o de l'exercici constant d'una autoritat, aquestes ciutats adquireixen (i territorialitzen) dos àmbits espacials: el terme i el territori.

El terme apareix com el territori que envolta el nucli d'habitació i constitueix la base física on s'estableixen les propietats de la població amb les seves cases i terres de treball, així com les d'aprofitament comunal. És l'espai de producció reconegut a un grup humà constituït en comunitat i expressat en el consell. En aquest sentit, es presenta també com a àmbit d'exercici de la jurisdicció dels òrgans de govern de la ciutat. De fet, jurídicament, es pot confondre amb la ciutat. Tot i amb això, dins del «terme», hi podien existir terres, heretats i fins i tot pobles no sotmesos a la jurisdicció del consell, sinó a la d'uns altres senyors.

El territori, en canvi, constitueix, en aquestes localitats del nord, l'àmbit d'influència (econòmica, en principi; jurídica, després) d'una ciutat. De vegades, el vell territori en el sentit de demarcació autòctona es converteix en nou territori del consell. Tal vegada, un privilegi d'Alfons VI del 1103 sigui símptoma d'aquesta situació. En aquesta data, en efecte, el monarca va concedir a cinquanta-quatre pobles, situats entorn de la ciutat de Burgos, el dret a regir-se en totes les coses i per a totes les coses segons el fur d'aquesta. D'acord amb el text, els pobles no resten subordinats a la jurisdicció del consell de Burgos; simplement, com alerta Emiliano González, són destinataris de l'expansió del règim jurídic del fur de Burgos, encara consuetudinari.

2.5.3.3.1.3. Les ciutats i els seus territoris dels consells del sud del Duero

El desconeixement de l'estructura sociopolítica prèvia a la «repoblació» posterior al 1085 i l'escassetat de documents entre aquesta data i el 1200 no faciliten la tasca de conèixer el protagonisme efectiu en la tasca d'organització social d'aquest espai. Va correspondre al rei, als consells, als cavallers? Analitzem els comportaments de tres subespais dotats de personalitat: l'Extremadura, la Transierra, Toledo.

A l'Extremadura, l'esquema més versemblant ens presenta una estructura prèvia de pagesos i petits ramaders. S'hi afegeix, o s'hi sobreimposa, una població immigrant de grans ramaders, de serrans de la serra de la Demanda i de Cameros, de cavallers? Aviat, apareixen desnivells en la societat de les poblacions extremenyes, que assisteix a l'enfortiment de la posició dels cavallers. En una lectura superficial, els textos mostren una igualtat social, però no és difícil observar, amb la guia de Luis Miguel Villar, que es tracta d'una igualtat al primer esglaó, el dels dominants. D'acord amb aquests desnivells, sembla que la riquesa està basada en dos elements que constitueixen gairebé dos àmbits econòmics. D'una banda, l'agroramader, limitat en l'espai i estable. D'una altra, el comercial ramader, obert i dependent en el temps de la capacitat ofensiva de les milícies del consell; per tant, exigent d'un augment continu de la seva força militar.

Aquest segon àmbit es va anar distanciant de les ciutats de l'Extremadura. Tant en l'espai: pel simple allunyament de la frontera. Com en les possibilitats d'exercici: pel naixement de nous poders, de competidors, a la Transierra i al regne de Toledo. Així es mostren, és clar, els nous consells, els ordes militars; però també el mateix rei, en prendre iniciatives generals en l'enfrontament amb els almohades, com ara treves o batalles campals, que afecten les possibilitats d'actuació de les milícies dels consells extremenys. Els seus components no tindran cap altra possibilitat que intensificar la seva dedicació ramadera a espais més propers a la seva ciutat. Amb la inevitable seqüela d'enfrontaments amb gent de la resta de viles extremenyes limítrofes.

A la Transierra, mentre esperem els estudis del grup que dirigeix Cristina Segura, el procés sembla similar al desenvolupat a l'Extremadura. O, tal volta, més exactament, ofereix, almenys, en el cas de Madrid, un model de transició entre el d'aquella regió i el del regne de Toledo. L'arrencada se situa, un altre cop, en la condició fronterera de la vila i en les seves possibilitats, menys clares que al nord del sistema Central, d'obtenir beneficis per via militar. A mitjan segle XII, el component ramader pressiona també de la banda sud del sistema Central. Així, un document del 1152 assenyala els drets d'ús de termes per a pastura i llenya del consell de Madrid respecte d'uns altres com ara Segòvia. Setanta anys més tard, en el fur del 1222, s'assenyala ja l'existència de pobles que pertanyen al territori de la vila. Amb tot, segons Carlos Estepa, caldrà esperar quelcom més per tal d'afirmar amb seguretat l'existència d'un territori del consell, a través del qual els cavallers puguin adquirir un control sobre els pobles. Amb més rapidesa, per tractar-se d'un procés que s'inicia més tard, arran de la seva ocupació cristiana el 1177, Conca produirà aquest model.

Al regne de Toledo, el model és diferent. El poder regi mediatitza més directament l'organització de l'espai, però no ho fa en benefici directe d'un consell de ciutat dominat per cavallers. Àmplies fraccions de l'extens regne toledà són cedides pel rei a diferents titulars. Això permet

que apareguin diferents formes dominicals: domini reial, abad, ordes militars, bisbe, «sive militis sive cuiuscumque hominis». Enmig de totes, hi ha, és clar, una certa jurisdicció del consell, però, de moment, no s'identifica amb un autèntic senyoriu del consell de la ciutat sobre les viles i aldees.

2.5.3.3.2. Una segona etapa, des de l'any 1180

Durant el regnat d'Alfons VIII, són clars els progressos de territorialització dels termes dels consells dins del domini reial. El creixement demogràfic, l'increment de la pressió sobre l'espai, amb la seqüela d'agrarització, l'augment de la detracció, la diversificació ampliada de les dedicacions econòmiques..., tot porta a una valoració més acurada de cada espai. Al final, la seva traducció territorial té una relació proporcional amb la situació de partida. Així, al nord del Duero, els consells i el rei busquen nous espais on fer-se presents. Mentre, al sud del riu, cada consell, indiscutit, pugna, simplement, per aconseguir unes delimitacions dels termes que li siguin favorables.

2.5.3.3.2.1. Les ciutats al nord del Duero: a la recerca d'un raval del consell

A les terres del nord del riu, sembla que aquest és el principal argument. És fàcil, amb tot, assenyalar dues àrees amb comportaments parcialment diferents. O, més exactament, amb conductes que suposen diferents nivells a una escala semblant de recerca d'espai del consell. El límit entre ambdues l'estableix, més o menys, el riu Ebre.

Per a l'espai comprès entre el Cantàbric i l'Ebre, els anys del regnat personal d'Alfons VIII foren decisius. Entre el 1175 i el 1214, any de la mort del rei, unes quantes localitats reben un estatut que les converteix en viles. Amb molta freqüència, és el mateix monarca qui, per tal de dotar espacialment la nova fundació, ha de realitzar una doble operació. D'una banda, una enquesta per tal de conèixer els propis drets senyorials del rei en aquestes terres; d'una altra, una expropiació de termes a senyors laics i eclesiàstics per poder assentar, a l'espai de preferència, gairebé sempre molt reduït, els nous pobladors. En menor o gran manera, aquest és l'esquema que s'observa arran de l'engegada de les pobles de Miranda de Ebro, Medina de Pomar, Laredo, Frías o San Vicente de la Barquera. En un esforç paral·lel, a més, al d'ordenació del trànsit comercial entre Burgos i el litoral cantàbric. El resultat, amb tot, no deixa de mostrar un espai en què el domini reial, com, per la seva banda, l'abadal o el *solariego*, continua format per uns quants illots.

A l'espai comprès entre l'Ebre i el Duero, la consistència del domini reial és una mica més gran. Es basa, com vam veure, en l'existència de ciutats i els seus termes (en especial, en casos com el de Pancorbo o el de la mateixa Burgos) o els seus territoris (com és més clar als de Lerma i Roa). Encara així, les limitacions són evidents. Quan, al segle XIII, el consell burgalès vulgui ampliar el seu espai i constituir el seu raval, ho haurà de fer, des del 1255, en discontinuïtat física amb el terme de la ciutat; més encara, amb la mateixa demarcació territorial originària. Per la seva part, Valladolid, d'acord amb el seu espai i la seva història, es troba a mig camí entre el model del nord i el de l'Extremadura. Així, des del 1155; en una seqüència força expressiva, rep llogarrets i el turó de l'Alcor; manté conflictes per qüestions de límits d'espais de pastures amb la vila de Portillo; i acaba, per

fi, el 1217, incorporant al seu terme com a aldea la vila de Cabezón i el seu castell, originàriament, cap de la demarcació a la qual Valladolid havia pertangut. No s'ha completat del tot la inversió de la situació inicial, és a dir, el pas de l'antiga demarcació a territori de la nova ciutat, però gairebé s'ha aconseguit.

2.5.3.3.2.2. Les ciutats al sud del Duero: la *Comunidad de Villa y Tierra* a l'Extremadura

Ja veïem com, des dels anys 1160-1170, l'enfonsament dels beneficis de l'àmbit comercial ramader va estimular una intensificació de l'explotació de l'àmbit agroramader. Els senyals són abundats i evidents. Recordem-ne alguns. Els esforços per a una explotació més gran dels termes i territoris de les ciutats. Els intents d'ampliació del primitiu raval de la ciutat gràcies als territoris propers, gairebé sempre situats al costat meridional del sistema Central, amb la inevitable sèrie d'annexions dels segovians, van ésser especialment importants, i el seu objectiu molt clar: incorporar els nous espais, convertint-los en territori del consell.

Naturalment, això es fa al preu de pugnes freqüents amb els consells propers per qüestions de límits, concloses, sense molta convicció, mitjançant acords sobre l'establiment de fites. Al llarg dels decennis finals del segle XII, el procés sembla continu: entre el 1172 i el 1212, almenys, nou plets en els quals es veuen immersos, a dues o tres bandes, gairebé tots els consells des de Valladolid a Toledo. Simples controvèrsies sobre límits mal definits en els furs breus inicials o veritables puges per la progressiva recerca de pastures?

En aquests conflictes, la veu cantant la porta el consell de la ciutat, que, a aquest efecte, ha aconseguit imposar-se sobre els pobles. El consell és qui busca i aconsegueix les confirmacions reials que el converteixen en cap d'un territori del consell. Però aquest consell es troba constituït per homes i és evident que, dins d'aquest, el caràcter militar del seu origen fronterer va promoure la superioritat d'aquells qui havien fet de la milícia la seva professió. Els cavallers. Al començament, amb caràcter obert: res no s'oposava que qualsevol assolís aquesta posició. Més tard, quan la funció guerrera va començar a resultar més llunyana, es va haver de treure partit d'uns altres ingressos: de la ramaderia i dels tributs establerts pel consell que els cavallers dominen.

A poc a poc, es tanquen les files de la cavalleria, exigint determinades condicions d'ingrés. En poc temps, es nodrirà, fonamentalment, amb aquells qui habiten a les ciutats i viles caps de consell. Serà estrany que s'acceptin cavallers als pobles, encara que, a Sepúlveda, s'admet l'ingrés a la cavalleria dels veïns del territori. Però aquest veïnatge té les seves exigències. Per sobre de tot, una: la possessió de fortuna personal que assegurí el manteniment del cavall i de les armes corresponents. És clar, un cavall dedicat a la guerra, no un simple animal de càrrega o de treball. Per tal que no hi hagi dubtes, i per si de cas els menestrals i comerciants se senten temptats a intentar-ho, el consell de Segòvia els ho recordarà taxativament el 1256. A partir d'aleshores, la cavalleria s'ha tancat. Els llinatges de cavallers s'afanyen a governar el consell hereditàriament. Com a col·lectiu, a través del domini *concejal*, conservaran el potencial econòmic que garanteixi la seva posició social i la seva reproducció en el marc del territori a costa del comú dels veïns.

La conclusió és clara: l'organització de l'espai es fa, per tant, des de les ciutats. A través d'una unitat nova: la «comunidad de villa y tierra», visible des de mitjan segle XIII. Una unitat que serveix

de suport a la xarxa d'acolliment territorial que el domini reial tracta d'establir. Dins d'aquesta, i amb una reconeguda subordinació a la ciutat, apareixen els pobles. Menys evident resulta el model més acabat que alguns autors han proposat. Suposen, en efecte, que, en la seva recerca de correlatiu amb la xarxa eclesiàstica de bisbat/ardiakon/parròquia, aquesta comunitat de vila i terra tendiria a ajustar-se a un esquema d'equivalències que tractaria de reproduir la jerarquització i organització eclesiàstiques. En el cas civil, la piràmide la conformarien: ciutat/vila/poble.

2.5.3.3.2.3. Un intent complementari d'aclarir i ordenar el domini reial a la zona entre el Cantàbric i el Duero. Les batllies

La «re població interior», decididament impulsada per Alfons VIII en aquest ampli territori, havia constituït un instrument per tal de crear, entre altres coses, pols de concentració del domini reial a zones on la seva presència havia estat reduïda. Tot i amb això, els resultats continuaven essent escassos. Calia, per això, una xarxa administrativa que recollís els drets del rei, com ho havien fet els territoris. Aquests havien acomplert la seva funció fins que la necessitat va impulsar els monarques a viciar els seus objectius. Amb els lliuraments als senyors a través de les tinences, amb la variació de les cèl·lules locals adscrites a cada raval, amb la fallida, per tant, dels entorns socioterritorials en tot allò que podien tenir de demarcació.

La necessitat de verificar una xarxa d'acolliment de les cèl·lules socials, fossin físiques o, simplement, fiscals, del domini reial semblava més urgent a finals del segle XII. La teoria jurídica romanista propiciava la idea d'una ampliació dels drets del rei sobre la base de reconeixement d'un cert senyoriu superior seu sobre el conjunt del regne. Semblava lògic esforçar-se per tal d'evitar-ne la pèrdua. Això no era impossible al sud del Duero, on les comunitats de vila i terra contribuïen a mantenir-los. Al nord, en canvi, els intents eren més difícils. El mateix Alfons VIII ho va poder comprovar en tractar de crear algunes de les viles. L'espai s'havia repartit, històricament, entre molts diversos titulars i aquests no es trobaven disposats a cedir els seus drets.

L'únic camí per tal d'ordenar-lo semblava la creació d'una xarxa d'acolliment dels pobles. Si les circumstàncies impedièren que fos de caràcter estrictament territorial, almenys, podria crear-se un model teòric que, des del punt de vista administratiu, és a dir, fonamentalment, fiscal, salvés les aparences. Al cap i a la fi, també la xarxa de l'Església, per molt territorial que es pretengués, havia de respectar els drets històrics de senyors laics i monàstics, que, en forma de centenars d'excepcions, continuaven vius en aquelles mateixes terres del nord del Duero.

Les batllies van aparèixer amb aquest objectiu. Els *merinos*, és clar, venien de lluny: els trobem a finals del segle XI. Amb la crisi dels 1109 al 1126, la seva presència es fa més fosca o s'extingeix temporalment. En la seva reaparició, disposen de funcions més territorialitzades, i, entre aquests, destaquen els de Burgos, els quals s'identifica amb els *merinos* majors de Castella. Per sota d'aquests, nous *merinos* actuen en el marc d'unitats menors, batllies més reduïdes, que agrupen territoris o fraccions d'aquests. La seva finalitat és evitar que es perdin els drets del rei. Per això, a mesura que, al segle XIII, es desenvolupa el sistema de les batllies menors, desapareixerà el de l'organització en territoris. Com havia passat a propòsit d'aquests, tampoc no coneixem bé el procés de constitució de les batllies, els criteris de demarcació d'aquestes. Per això, autors com Àngel

Ferrari sostenien que la divisió territorial de les batllies menors, com ho demostra el *Becerro* del 1352, era convencional, opinió que no s'avé amb el fet comprovat que les circumscripcions administratives contingudes en aquell responen a les batllies menors ja existents a Castella des del segle XIII. En un i l'altre cas, el que no es posa en dubte és que la xarxa de batllies va constituir una trama d'acolliment dels drets fiscals reials a la zona compresa entre el Cantàbric i el Duero. La modalitat triada per tal de recollir i centralitzar l'excedent.

3. CONCLUSIÓ: DE LA DISPERSIÓ A LA INTEGRACIÓ FÍSICA I SOCIAL

Al final d'aquesta història de cinc segles, la lliçó que se'n desprèn sembla clara. El punt de partida l'hem situat cap a l'any 700. Per manca de pressió social, la població establerta al solar del que serà Castella apareix en situació de dispersió física, de desestructuració social i política. A partir d'aquí, hem observat els comportaments dels tres elements en presència: Societat, Poder, Espai. I hem pogut comprovar una dialèctica permanent en un doble sentit. Primer: situacions en què predomina l'ampliació de l'excedent per via externa, mitjançant una extensió de l'espai a costa dels musulmans/situacions en què predomina l'ampliació de l'excedent per via interna, mitjançant la intensificació de l'esforç productiu sobre el solar castellà. I segon: situacions de força dels grups pagesos/situacions de desenvolupament dels grups senyorials.

L'entrecreuament de les dues dialèctiques dona lloc a les variades situacions l'evolució de les quals he tractat de presentar ací. Amb una línia ben característica. La situació de dispersió física i desestructuració social i política, pròpia de l'espai castellà als segles VIII i IX, va anar essent substituïda per una organització social, global, de l'espai, la unitat bàsica de la qual, encara titubejant i incompleta, és el vilatge del segle X.

Els esforços pagesos que tendeixen a formalitzar lentament la comunitat del poble i el mateix poble seran accelerats, des de finals del segle X, per grups de senyors que, entre altres coses, han vist tallades les seves expectatives d'ampliació de l'excedent a costa dels musulmans. Això promou una formalització del model ja posat en vigor pels mateixos pagesos. Aquesta formalització implica notables progressos en la territorialització social i física de la població castellana durant el segle XI. Amb tot, de moment, els enquadraments més significatius són els que impliquen una circumscripció amb valor fonamental de recollida dels excedents: els dominis laics i eclesiàstics; els raval i les tinences de domini reial. Encara que, és clar, són prou per a estimular fórmules d'ordenació dels espais de producció i, més encara, dels espais de població.

Les tendències s'acceleren al segle XII. La nova detenció de les possibilitats d'ampliar l'excedent per via externa anima els senyors a fer-ho a través d'un ús més rendible dels espais dominats. Això comporta la normativització de la vida de les comunitats i, és clar, la definició d'uns usos econòmics de l'espai més estrictes, més profitosos. La demostració del seu èxit és visible a la segona meitat del segle XII, amb una extensió i enfortiment de les xarxes d'enquadrament social territorialitzat. Les ciutats, les comunitats de vila i terra, és clar. Però, també, les batllies. I, en el marc de la geografia eclesiàstica, les diòcesis, els ardiaconats i les parròquies. En definitiva, i d'acord amb els creixents excedents, visibles també en la floració de l'art romànic, tot un desplegament de noves unitats d'organització i d'articulació social de l'espai de Castella.

A la fi de l'anàlisi i de la síntesi, i dins d'un procés gradual, es dibuixen clarament algunes fites rellevants. En aquest sentit, els seixanta anys que envolten l'any 1000, els vint que emmarquen l'any 1100 i els quatre decennis finals del segle XII es mostren com a fites especialment significatives de la nostra història. Per a aquesta, la primera data, la de l'any 1000, simbolitzaria l'engegada d'una organització capaç d'assegurar l'èxit de l'aldea. La segona, poc després del 1100, exemplificaria la cristallització d'una societat feudal, amb la concreció del solar familiar i de la ciutat. La tercera, cap al 1200, resumiria un doble èxit. D'una banda, l'articulació politico-social dels espais del regne, visible en les xarxes d'enquadrament del domini reial i de l'Església. D'una altra, i conseqüent amb aquesta, la definició més precisa dels usos de l'espai castellà.

BIBLIOGRAFIA

- ÁLVAREZ BORGE, I. *Monarquía feudal y organización territorial. Alfoces y Merindades en Castilla (siglos X-XIV)*. Madrid, 1993.
- BARBERO, A; VIGIL, M. *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*. Barcelona, 1978.
- BARCELÓ, M. [coord.]. *Arqueología medieval. En las afueras del medievalismo*. Barcelona, 1988.
- BARRENA, E. *La formación histórica de Guipúzcoa. Transformaciones en la organización social de un territorio cantábrico durante la época altomedieval*. Sant Sebastià, 1989.
- BARRIOS GARCÍA, A. *Estructuras agrarias y de poder en Castilla: el ejemplo de Ávila (1085-1320)*. 2 vol. Àvila, 1984.
- «Repoblación de la zona meridional del Duero. Fases de ocupación, procedencias y distribución espacial de los grupos repobladores». *Studia Historica* [Salamanca], vol. III (1985), p. 33-82.
- BONASSIE, P. *Del esclavismo al feudalismo occidental*. Barcelona, 1993. [Recopilació d'articles ja publicats]
- Burgos en la Alta Edad Media*. II Jornadas Burgalesas de Historia. Burgos, 1991. [En especial, les ponències de J. ORTEGA VALCÁRCEL i J. A. GARCÍA DE CORTÁZAR]
- Burgos en la Plena Edad Media*. III Jornadas Burgalesas de Historia. Burgos, 1993. [En premsa]
- DÍEZ HERRERA, C. *La formación de la sociedad feudal en Cantabria. La organización del territorio en los siglos IX al XIV*. Santander, 1990.
- ESTEPA, C. «Formación y consolidación del feudalismo en Castilla y León». *En torno al feudalismo hispánico*. I Congreso de Estudios Medievales. Àvila, 1989, p. 157-256.
- GARCÍA DE CORTÁZAR, J. A. *La sociedad rural en la España medieval*. Madrid, 1983.
- GARCÍA DE CORTÁZAR, J. A. [coord.]. *Organización social del espacio en la España medieval. La Corona de Castilla en los siglos VIII a XV*. Barcelona, 1985.
- GARCÍA DE CORTÁZAR, J. A. «Organización social del espacio: propuestas de reflexión y análisis histórico de sus unidades en la España medieval». *Studia Historia* [Salamanca], *Historia Medieval*, VI (1988), p. 195-236.
- GONZÁLEZ DÍEZ, E. *El concejo burgalés (844-1369): marco histórico-constitucional*. Burgos, 1983.

- IGLESIA FERREIRÓS, A. «Derecho municipal, derecho señorial y derecho regio». *Historia. Instituciones. Documentos*, 4 [Sevilla] (1977), p. 115-197.
- LORING, M. I. *Cantabria en la Alta Edad Media: organización eclesiástica y relaciones sociales*. Madrid, 1987.
- MARTÍNEZ DÍEZ, G. *Las comunidades de Villa y Tierra de la Extremadura castellana (Estudio geográfico-histórico)*. Madrid, 1983.
- *Pueblos y alfores burgaleses de la repoblación*. Valladolid, 1985.
- MARTÍNEZ SOPENA, P. *La Tierra de Campos occidental. Poblamiento, poder y comunidad del siglo X al XIII*. Valladolid, 1987.
- ORTEGA VALCÁRCEL, J. *La Cantabria rural: sobre «La Montaña»*. Santander, 1987.
- *La transformación de un espacio rural. Las Montañas de Burgos*. Valladolid, 1974.
- PEÑA BOCOS, E. *La atribución social del espacio en el Norte peninsular: el proceso de cristalización del feudalismo en Castilla en los siglos IX a XII*. Santander, 1990. [Tesi doctoral inèdita]
- La reconquista y repoblación de los reinos hispánicos. Estado de la cuestión en los últimos cuarenta años*. Zaragoza, 1991.
- SÁNCHEZ ALBORNOZ, C. *Despoblación y repoblación del Valle del Duero*. Buenos Aires, 1966.
- Las sociedades de frontera en la España medieval*. Zaragoza, 1993.
- VILLAR, L. M. *La Extremadura castellano-leonesa: guerreros, clérigos y campesinos (711-1252)*. Valladolid, 1986.

L'atenció als temes d'organització social de l'espai a l'Espanya medieval i, en concret, al regne de Castella a l'època estudiada en aquestes pàgines continua viva. Vegeu-ne un parell de mostres recents:

- El Camino de Santiago y la articulación del espacio hispánico*. XX Semana de Estudios Medievales de Estella (25-30 de juliol de 1993). Pamplona, 1994.
- Organización social del espacio en el Madrid medieval*. V Jornadas de Historia Medieval de la A. C. Al-Mudayna (Madrid, 11-13 de novembre de 1993).

LA REFORMA RELIGIOSA DEL PATRIARCA SAPERA A FINALS DE L'EDAT MITJANA. L'EXEMPLE DE LES VISITES PASTORALS A LES PARRÒQUIES DEL BAIX LLOBREGAT¹

LLUÍS MONJAS MANSO

A través de les visites pastorals del patriarca Saperà (anys 1414, 1421 i 1425) a les parròquies del Baix Llobregat hom intenta revelar les claus de la reforma i política pastoral duta a terme per aquest important prelat, que avançà més d'un segle les directrius del futur Concili de Trento. Mitjançant aquestes visites també reconstruïm el funcionament de les comunitats parroquials i la religiositat popular de la comarca durant el primer terç del segle xv.

Els estudis sobre la parròquia s'estan renovant profundament en l'actualitat. Com demanen Michelle Fournié i Gazzaniga,² la parròquia ha de ser estudiada com un tot, com un organisme al si del qual es multipliquen els intercanvis i les relacions, intercanvis de béns i de lligams, de diners i d'acions, d'ajuda material i d'auxili espiritual. Els actors i els beneficiaris d'aquesta xarxa de circulació, els laics i els clergues, els vius i els morts, formen una comunitat estreta i coherent. Amb aquesta filosofia he desenvolupat la meua recerca, de la qual exposo a continuació les idees principals.

Una de les fonts privilegiades per a l'estudi de la parròquia són les visites pastorals. Alguns arxius diocesans catalans (com els de Barcelona, Girona i Vic) contenen registres de visita pastoral des de començaments del segle xiv (des del 1303 al bisbat de Barcelona, durant el pontificat de Ponç de Gualba), i destaquen per la riquesa del seu contingut. De fet són dels més antics i complets conservats a l'Europa occidental, però han estat poc emprats pels historiadors.³ La meua recerca parteix de l'estudi de les visites pastorals del bisbe Francesc Climent, àlies *Saperà*, (anys 1414, 1421 i 1425) a les parròquies de l'actual comarca del Baix Llobregat, amb l'objectiu d'analitzar i reconstruir la vida reli-

1. Aquest article selecciona les idees principals de la *maîtrise* que vaig presentar a la Universitat de Toulouse-Le Mirail l'estiu del 1996. El fet que la directora del treball fos Mme. Fournié, gran especialista en història religiosa de la baixa edat mitjana, m'obrí unes possibilitats metodològiques i bibliogràfiques que em permeteren arribar a conclusions sensiblement innovadores respecte a aquelles que fins ara es feien a casa nostra en el camp de la història religiosa, especialment en allò referent a la història de la parròquia. Lluís MONJAS MANSO, *Les visites pastorals del patriarca Saperà: un instrument de reforma (a través de les parròquies del Baix Llobregat, 1414-1425)*, Université de Toulouse-Le Mirail/Universitat de Barcelona, 1966, *memoire de maîtrise d'histoire*, en el marc del Programa Interuniversitari de Cooperació Erasmus de la Unió Europea.

La *maîtrise* consta d'una gran quantitat de mapes i quadres que per qüestions d'espai és impossible situar en aquest article. Seria important la seva consulta en cas de gran interès per la temàtica, ja que s'hi ha sistematitzat tota la informació de les fonts i es troba implícita la metodologia de recerca.

2. Michelle FOURNIÉ; Jean-Louis GAZZANIGA, «La paroisse dans le Midi de la France à la fin du Moyen Age: éléments pour une enquête», *Annales du Midi (La quête de l'au-delà: comportements religieux dans le Midi médiéval)*, vol. xcvi, núm. 175 (juliol-setembre 1986), p. 387-411.

3. Christian GUILLERÉ, «Les visites pastorales en Tarraconaise à la fin du Moyen-Age (XIVe-XVe s.). L'exemple du diocèse de Gerone», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, vol. xix, núm. 1 (1983), p. 125-167.

giosa i parroquial de la comarca a finals de l'edat mitjana, però també d'analitzar la política pastoral duta a terme per l'Església del primer terç del segle xv.

Complement ideal de les visites pastorals per al coneixement parroquial són les constitucions provincials i sinodals. Si bé durant el segle xv gairebé no se n'elaboraren, les que ens han arribat dels segles xiii i xiv són molt riques i importants, per la qual cosa és imprescindible la seva consulta per a qualsevol estudi de sociologia religiosa.⁴ Aquestes constitucions formaven un corpus legislatiu que havien d'observar religiosos i feligresos, i les visites eren l'instrument per verificar el seu compliment. Podem afirmar que constitucions i visites eren els instruments de govern dels bisbes.

L'ESPAI OBJECTE D'ESTUDI: LES PARRÒQUIES DEL BAIX LLOBREGAT AL PRIMER TERÇ DEL SEGLE XV

L'espai estudiat són totes les parròquies i capelles que a començaments del segle xv es trobaven dins la comarca del Baix Llobregat. S'hi ha afegit la parròquia de Santa Eulàlia de Provençana, ja que part de les seves terres (l'illa de Banyuls) es troben dins l'espai comarcal.

Les terres del Baix Llobregat pertanyien a la diòcesi de Barcelona, que es trobava dividida en quatre districtes: l'oficialat (territori central dependent directament de la cúria diocesana) i els deganats o arxiprestats perifèrics del Penedès, Vallès i Piera. A començaments del segle xv, les parròquies del Baix Llobregat es trobaven repartides entre l'oficialat i el deganat de Piera. A l'oficialat pertanyien les parròquies de Santa Maria de Martorell, Santa Maria de Corbera, la parròquia del monestir de Sant Ponç de Corbera, Sant Boi de Llobregat, Sant Esteve de Cervelló, Santa Coloma de Cervelló, Sant Martí de Torrelles, Sant Vicenç dels Horts, Santa Maria de Castelldefels, Sant Pere de Gavà, Sant Cristòfol de Begues, Sant Climent de Llobregat, Santa Margarida de Sant Genís de Rocafort, Santa Maria de Cornellà, Sant Joan Despí, Sant Miquel de Molins de Rei, Santa Eulàlia del Piol, Santa Creu d'Olorda, Santa Eulàlia de Provençana, Sant Just Desvern, Santa Maria Magdalena d'Esplugues, Sant Miquel de Castellví de Rosanes i Sant Andreu de Matoses o d'Aiguestonses (de la Barca). Al deganat de Piera pertanyien: Sant Esteve de Sesrovires, Sant Pere d'Abrera, Santa Maria d'Esparreguera, Santa Maria d'Olesa de Montserrat i Sant Corneli de Collbató.⁵

Però, què era una *parròquia* exactament? Segons Gaudemet, és, primer de tot, un lloc de culte on es retroben fidels i clergat, que té un territori delimitat i unes persones, la pertinença de les quals a la parròquia es desenvolupa pel pagament del delme a llur pastor i el compliment en aquella església de diferents actes de la vida religiosa (missa dominical i rebuda dels sagraments). S'ha de tenir, per a la realització d'aquestes finalitats religioses i culturals, un pastor (rector) agregat a l'església i un patrimoni que asseguri les necessitats del culte, dels clergues i dels laics.⁶

4. JOSÉ SÁNCHEZ HERRERO, «Los concilios y los sínodos diocesanos españoles 1215-1550», *Quaderni Catanesi di Studi Classici e Medievali*, vol. iii, núm. 5 (1981 i 1982), p. 113-181, i vol. iv, núm. 7, p. 111-197; JOSEP M. PONS GURÍ, «Constitucions Conciliars Tarraconenses (1229-1330)», *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. xlvii, núm. 1 (gener-juny 1974), p. 65-128, i vol. xlviii (1975), p. 241-363; J. N. HILLGARTH; GIULIO SILANO, «A Compilation of the Diocesan Synods of Barcelona (1354): Critical Edition and Analysis», *Mediaeval Studies*, vol. ivl (1984), p. 78-157.

5. MONJAS (1966), p. 62.

6. JEAN GAUDEMET, «La paroisse», a «Le Gouvernement de l'Eglise à l'époque classique (1140-1378)», 2a. part, *Le gouvernement local*, a G. LE BRAS; J. GAUDEMET [dir.], *Histoire du droit et des institutions de l'Eglise en Occident*, vol. viii, núm. 62 (1979), París, p. 217-230.

El centre de la parròquia era l'església parroquial. Aquesta era l'edifici de culte més important on se celebrava quotidianament l'ofici diví i el cant de les hores canòniques i on s'administraven tots els sagraments. A més de l'església parroquial, el cementiri o fossar, la casa del rector o rectoria i les sagres o centres d'emmagatzament o productes agraris constituïen el complex parroquial.

Però, a més de les parròquies, en els registres de visita pastoral surten esmentades les *esglésies sufragànies* i les *capelles*. Les primeres eren esglésies dependents de les parroquials. Al Baix Llobregat en tenim tres per al període estudiat, Santa Eulàlia de Pallejà (dependent de Sant Vicenç dels Horts), Santa Maria de la Palma de Cervelló (dependent de Sant Esteve de Cervelló) i Sant Miquel d'Eramprunyà (dependent de Sant Pere de Gavà). Segurament disposaven d'un territori natural adscrit i diferenciat a l'interior del terme parroquial, però la dependència es manifestava en primer lloc en l'ordre econòmic —tributació econòmica a l'església parroquial—; i, en segon lloc, en l'ordre religiós, ja que a les esglésies sufragànies no se celebrava l'ofici diví amb la mateixa regularitat que a les parroquials i només s'administraven determinats sagraments.

Les capelles acostumaven a ser edificis molt més petits que les esglésies parroquials i sufragànies. Eren dependents de les esglésies parroquials i només impartien el sagrament de l'eucaristia quan tenien instituit un benefici simple. Tanmateix, la migradesa de les rendes amb les quals eren dotats els beneficis, accentuada per la crisi baix medieval, feia que a la pràctica el servei religiós fos escàs i irregular.

A més, són visitats dos hospitals: el dels pobres del castell del Papiol i el dels pobres de Crist de la vila de Sant Vicenç dels Horts. A la comarca hi havia també tres monestirs: el de Sant Ponç de Corbera, el de Sant Genís de Rocafort, a prop de Martorell, i el de Sant Joan de l'Erm (petita comunitat de donades),⁷ dins la parròquia de Sant Just Desvern.

Com hem insinuat més amunt, les parròquies tenien un peculí en rendes, béns immobles i diners, cosa que feia que fossin molt desitjades per mans laiques i religioses. En teoria, el bisbe, com a cap de la diòcesi, havia de ser el cap suprem també de totes les parròquies, però aquesta no era la realitat i el seu poder estava molt retallat pel patronat⁸ laic i religiós de monestirs i capítols cate-

7. Es tractava de persones, en aquest cas dones, que volien menar una vida austera, desenvolupant una economia precària. Aquestes comunitats assoliren llur zenit a mitjan segle XIII, però entraren en crisi durant el segle XIV de la mà de la crisi socioeconòmica. El 1361 l'església del monestir de Sant Joan de l'Erm amenaçava ruïna. Segons la visita del 1414, el monestir tenia prioressa —Francesca de Mas Joan— i set donades sota la seva obediència —Margarida Masada, Sibila de Puig, Mateua Janer, Desitjada Galceran, Constança Canyameres, Eulàlia Molina i Valença Maçana— (ADB, *Visites Pastorals*, vol. XIV, f. 290v-291v). A més, el monestir disposava, des del 1419, d'un benefici a Santa Maria, alguns dels beneficiats del qual es traslladaran a Sant Marçal de Molins de Rei més endavant. L'any 1425 el monestir mantenia la prioressa, però la comunitat s'havia reduït extraordinàriament car només quedaven dues donades (ADB, *Visites Pastorals*, vol. XV, f. 141v). Aquest despoblament del monestir anunciava el seu trasllat a Barcelona, que es produí l'any 1466, a les agustines de Montalegre.

8. El dret de patronat procedeix de la institució anomenada *capellania* de l'alta edat mitjana. Segons el dret de capellania, el senyor, dit també *capellanus*, tenia àmplies atribucions sobre el temple i el rector. Moltes esglésies parroquials de la diòcesi de Barcelona, especialment les més antigues, tenien als segles XI-XII un *capellanus* i un rector. El primer, com a *patronus* o «senyor directe» de l'església, presentava al bisbe una persona a la qual el bisbe instituïa, confirmava i nomenava rector (nom derivat del *regere curam animarum*). El rector havia de donar al *capellanus* o *patronus* una porció anual, ja fos en diners o en blat o civada, relació que entra en l'òrbita feudal, ço és, entre el *dominus directus* (el *capellanus*) i el *rector utilis* del senyor. El primer tenia el domini directe i el segon, l'útil sobre la parròquia. Així el rector no podia fer cap contracte d'importància referent a la seva església sense el consentiment i la intervenció del *capellanus*. Després del segle XII, l'expressió *capellanus* o *capellania* desaparegué, i es va imposar el concepte *patronus* o *ius patronatus*, que coincidia amb l'antiga capellania (José M. Martí i Bonet, «Los privilegios papales y las parroquias de la diócesis de Barcelona», *Antibologica Annua*, vol. XXX-XXXI (1983-1984), Roma, Instituto Español de Historia Eclesiástica, p. 295-323).

dralícis. Marc de vida cristiana, la parròquia serà utilitzada sovint amb finalitats profanes. Ja Gracià, en el seu *Decret*, es mostra totalment en contra que els laics s'apropriïn béns de les esglésies, car les esglésies són patrimoni de l'autoritat dels bisbes i els laics no poden posseir ni delmes ni esglésies.⁹ Però la realitat era molt diferent, al Baix Llobregat a començaments del segle xv hi havia dos tipus de parròquies, les de dret de patronat, que tenien un vicari perpetu, i les de lliure assignació del bisbe. Les primeres estaven a les mans dels senyors eclesiàstics següents:

Monestir de Sant Cugat: Santa Maria de Castelldefells.

Mensa capitular de la catedral de Barcelona: Sant Joan Despí, Sant Esteve de Cervelló (canonge degà), Sant Boi de Llobregat (ardiaca major), Santa Eulàlia de Provençana (canonge *praeceptor*), Santa Maria de Cornellà (canonge *praeptor*), Sant Cristòfol de Begues, Sant Andreu de la Barca, Sant Miquel de Castellví de Rosanes, Santa Maria de Martorell, Sant Pere de Gavà, Sant Climent de Llobregat, Santa Creu d'Olorda, Sant Vicenç dels Horts i Sant Esteve de Sersrovires.

Abadessa de Sant Pere de les Puel·les: Santa Maria Magdalena d'Esplugues.

Rector de la Santa Creu de l'Orde: Sant Miquel de Molins de Rei.

Les esglésies de lliure assignació del bisbe eren Santa Eulàlia de Madrona o el Papiol, Sant Pere d'Abrera, Sant Corneli de Collbató, Santa Maria de Corbera, l'església parroquial del monestir de Sant Ponç de Corbera, Santa Margarida de Sant Genís de Rocafort, Santa Maria d'Esparreguera, Santa Maria d'Olesa de Montserrat, Sant Just Desvern, Santa Coloma de Cervelló, Sant Martí de Torrelles i el monestir de Sant Joan de l'Erm.

Així doncs, només en onze parròquies i un monestir de donades del Baix Llobregat el bisbe podia fer lliurement el nomenament dels rectors i rebre rendes. Això fou una limitació a les temptatives de les jerarquies eclesiàstiques per esmenar el clergat, car no podien controlar completament l'elecció dels rectors. De totes maneres, cada vegada els bisbes intervenien més en el nomenament dels rectors. De fet, les visites pastorals foren un mitjà centralitzador a les mans del prelat, ja que visitava les parròquies independentment que en tingués o no el patronatge.¹⁰

L'ACCIÓ PASTORAL I REFORMADORA DEL PASTOR: LES VISITES PASTORALS

En el període estudiat, el bisbe de Barcelona era una figura excepcional i de gran qualitat política i intel·lectual: Francesc Climent, àlies *Sapera*, que desenvolupà dos pontificats a la diòcesi barcelonina, el primer entre el 1410 i el 1415 i el segon entre el 1420 i el 1430.¹¹ El canonge Ribas li dedicà el panegíric següent:

9. En les constitucions provincials del patriarca d'Alexandria hom diu (PONS I GURI (1975), vol. XVIII, p. 323 i 324): «XVIII. NE PARROCHIALIS ECCLESIE PER LAYCOS ATTRIBUENTUR. Cum ecclesie parrochiales per laicos administrari non debeant, statuimus quod laicis nullomodo atribuentur, sed per clericos et viros ecclesiasticos ecclesiis gubernetur, secundum canonicas sanctiones.»

10. Vital CHOMEL, «Droit de patronage et pratique religieuse dans l'archevêché de Narbonne au début du xve siècle», *Bibliothèque de l'école des Chartes*, núm. cxv (1967), p. 58-137.

11. No m'estendré massa sobre la figura del bisbe Climent, perquè no és el tema de l'article. Per a més informació sobre ell, vegeu MONJAS (1996), p. 71-81.

Crescut á la sombra piadosa de nostra Seu desde molt noy, canonge d'aquesta Basílica, Ardiaca del Panadés, Bisbe de Mallorca, de Tortosa, de Barcelona, Arquebisbe de Çaragoça, Patriarca de Jerusalem, y administrador de nostra Diòcesis com á Prèlat estimadíssim, lo embaxador de Catalunya en lo célebre parlament de Caspe; lo Nunci del Papa Benet XIII en la cort del Rey D. Martí d'Aragó y lo continuador de nostra Catedral desde lo trascor fins á la paret del frontis actual. Lo prelat de les constitucions més sabies y més famoses de nostra corporació, [...].¹²

El bisbe Climent fou un ferm partidari de Pedro de Luna (Benet XIII) i intervingué també en el Compromís de Casp (en la causa de Ferran d'Antequera)¹³ i, en finalitzar la seva vida, ajudà a cloure el Cisma d'Occident. A més a més, establí contacte amb els principals personatges polítics i religiosos de l'Europa del seu temps (sobretot durant el primer pontificat barceloní, ja que romangué gairebé sempre a la cort papal d'Avinyó; participà en diferents concilis, com el de Constança dels anys 1414-1418, i fou nunci de Benet XIII a Castella). Amb aquestes dades podríem dir que actuà més com a polític i senyor laic que com a religiós, però això seria fals, ja que, si com a polític tingué un paper fonamental, com a reformador religiós de les diòcesis encomanades a ell també el tingué.

Però, què volia dir la paraula *reforma* a la baixa edat mitjana? No es tracta d'una reforma doctrinal, sinó de *re-fer* allò que estava *des-fet*, *re-formar* allò que s'havia *de-format*, i això es referia als costums i maneres d'actuar.¹⁴ El patriarca Saperà (el bisbe Climent va ser nomenat l'any 1419 patriarca de Jerusalem) fou una persona que s'avançà al seu temps, un *prereformista*, un bisbe que sentia i volia una religiositat més externa, on els ritus, l'esplendor del culte, el fervor popular i l'església al carrer eren un preludi de les idees que arribaren de manera oficial a partir de Trento, però que ja les intentaren aplicar molts bisbes barcelonins des del segle XIV (com és el cas de Ponç de Gualba), i que arribaren a un punt culminant amb el patriarca Saperà.

Tanmateix, el bisbe era una persona molt ocupada, que tenia poc temps per dedicar a les seves «ovelles» (feligresos), i encara a la ciutat de Barcelona tenien escasses ocasions de veure'l. Però, què passava amb les zones rurals? Com es mantenia el contacte entre pastor i ovelles, entre bisbe i fidels al Baix Llobregat, per exemple? El principal mitjà de cohesió a la diòcesi i de fer notar el poder del bisbe eren les visites pastorals i els sínodes, aquests s'havien de dur a terme si el bisbe no volia que el comte rei o el capítol (poders paral·lels al del bisbe) es quedessin aquesta parcel·la d'influència i poder.¹⁵ A més, com ja hem dit, les visites pastorals eren un mitjà de centralització, ja que el bisbe visitava totes les parròquies, independentment del fet que en tingués o no el patronatge.

La tasca pastoral dels bisbes es duia a terme principalment mitjançant la convocatòria de sínodes i la realització de visites pastorals, que eren la pedra angular de tota reforma,¹⁶ com es desenvoluparen a la diòcesi de Barcelona? Durant els segles XIII i primera meitat del XIV hi hagué una impor-

12. Bonaventura RIBAS i QUINTANA, *Monografia del Bisbe Saperà*, Barcelona, 1989, p. 31 i 32.

13. Ja Ferran Soldevila havia remarcat el paper determinant de Benet XIII per a l'elecció de Ferran d'Antequera com a rei en el Compromís de Casp, i no hem d'oblidar que el bisbe Francesc Climent era un dels principals col·laboradors del papa Luna. Ferran SOLDEVILA, *El Compromís de Casp (Resposta al Sr. Menéndez Pidal)*, Rafael Dalmau Editor, 1995.

14. Enric MOLINÉ, «Els Sínodes d'Urgell del segle XVI i la Reforma Catòlica», *Urgellia*, vol. x (1990-1991), p. 407-427.

15. Nicole LEMAITRE, *Le Rouergue flamboyant: le clergué et les fidèles du diocèse de Rodez (1417-1563)*, París, Cerf, 1984, p. 55-83.

16. Pierrette PARAVY, *De la Chrétienté Romaine à la Réforme en Dauphiné. Evêques, Fidèles et Déviants (vers 1340-vers 1530)*, vol. I, École Française de Rome, 1993, p. 95.

tant activitat sinodal al bisbat, de la qual sorgiren diverses recopilacions, conservades a l'Arxiu de la Catedral de Barcelona (ACB). Aquestes constitucions són la millor expressió de la renovació pastoral dels segles XIII i XIV, i la resposta d'una església que busca eficàcia i una evangelització profunda dels fidels. Tanmateix, des de l'any 1354 no es convocà cap sínode, però les anteriors constitucions romangueren vigents i foren vistes com a llistó al qual s'havia d'arribar per aconseguir la reforma de l'Església. El bisbe Sopera tampoc no en convocà.

La segona tasca pastoral del bisbe, les visites pastorals, sí que foren dutes a terme pel patriarca Sopera. El cisma estimulà les visites pastorals per l'ànim de tots els candidats de reformar la vida religiosa i mostrar-se com els millors administradors de les ovelles i els béns del Senyor, però també per l'ànim d'assegurar-se la fidelitat del clergat i la recaptació de l'impost de visita. El patriarca Sopera, fidel a la tradició del país de realitzar visites pastorals, fidel a l'espiritualitat del cercle de Benet XIII, i en contacte amb els grans reformadors del moment, com Joan Gerson (fou arquebisbe de París), que encoratjaren la realització de visites pastorals a les seves diòcesis, era conscient de la necessitat de realitzar-les per reformar la vida religiosa dels seus administrats. De fet, la visita és el punt de trobada d'una tradició fixa i immutable i d'un projecte pastoral actual, és a dir, d'una fusió harmoniosa i dinàmica entre una disciplina immemorial i les exigències del present.¹⁷

Totes aquestes idees se'ns fan paleses a través de les visites que el bisbe Sopera va manar que es fessin al Baix Llobregat. Les parròquies del Baix Llobregat ja tenien una ferma tradició en la realització de visites pastorals, conservada en una gran quantitat de registres referents al segle XIV.¹⁸ En aquell moment calia reformar els costums i la moralitat de clergues i fidels, tema també principal de les constitucions sinodals d'aquell segle. Les visites s'adaptaren a les necessitats del moment, i es convertiren principalment en processos eclesiàstics.

A finals del segle XIV i començaments del segle XV, la conjuntura econòmica, social, política i religiosa de crisi fa que canviï també el contingut de les visites pastorals, que s'adaptaran a les noves circumstàncies i necessitats de reforma. De fet, observem que existeixen uns sòlids plantejaments previs a la visita que trobem plasmats en el qüestionari de visita pastoral que redactà Jaume Marquilles (1413) i que es troba en l'encapçalament dels registres de visita pastoral del 1413 i el 1414 que el patriarca Sopera manà que es fes.¹⁹

En aquest qüestionari, que es troba en la línia de l'espiritualitat del moment, les iniciatives de reconstrucció i reforma anaven dirigides principalment a qüestions morals *in membris* (que no *in capite*). S'intenta desenvolupar la teologia pastoral i mística, que creia prioritari il·lustrar la devoció dels humils i netejar-la de creences dolentes. En aquesta línia, la formació del clergat diocesà esdevé indispensable, per la qual cosa el qüestionari reuneix els punts de la moral i de la fe que era imprescindible que coneguessin els clergues pobres i amb poca cultura. Així, el bisbe Sopera i el

17. PARAVY (1993), p. 152.

18. LUIS MONJAS MANSO, *Las visitas pastorales en el Baix Llobregat a lo largo del s. XIV*, Universitat de Barcelona, 1991, treball inèdit.

19. ADB, *Visites Pastorals*, vol. XI, f. 2r-3v. El volum es troba dividit en dues parts, al començament de la segona es torna a repetir un qüestionari de visita pastoral idèntic al primer, i, a més a més, redactat per la mateixa persona: ADB, *Visites Pastorals*, vol. XI, f. 2r-5v bis.

seu cercle lluitaren perquè la ciència sagrada no fos únicament el fruit d'un exercici intel·lectual, i exigiren l'esforç de relacionar-la, d'una banda, amb la mística i, de l'altra, amb les preocupacions pràctiques del ministeri pastoral.²⁰ Els principals aspectes que hom demana que siguin inspeccionats són:

— L'examen de tot allò referent al rector i la resta del clergat, coneixement de les fórmules per a l'administració dels sagraments i possessió de les constitucions provincials i sinodals.

— La *visitatio rerum*: examen d'edificis i objectes sagrats.

— Les irregularitats en el comportament moral i religiós de clergues i laics.

El qüestionari serà aplicat al llarg de les tres visites pastorals que portà a terme Francesc Climent a les parròquies del Baix Llobregat i per tota la diòcesi (les del 1414, 1421 i 1425). Sense cap mena de dubte, les visites més completes són les de l'any 1421, que posen una atenció prioritària en la *visitatio rerum*, descrivint amb el més petit detall tots els altars, llibres, vestits sacerdotals i objectes de culte de les esglésies. La visita del 1425 serà principalment una comprovació de les disposicions fetes en la visita del 1421.

Com diu Puig i Aleu referint-se a les visites del bisbe Bertran a Girona del 1421 al 1423,²¹ les visites pastorals de la diòcesi de Barcelona també es poden situar en una cruïlla on conflueixen, d'una banda, la via de la tradició pastoral de la diòcesi i, de l'altra, les idees prereformistes del segle. Aquesta síntesi determina el contingut de la visita, que es pot apreciar en les actituds dels representants del bisbe al llarg d'aquesta: actitud pedagògica (ensenyar coses als curats); to benevolent davant situacions econòmiques difícils; austeritat en els manaments de despeses de manteniment, reparació i construcció d'edificis i objectes de culte, atenent sempre l'estat econòmic de parroquians i beneficiats; examen exhaustiu de les biblioteques parroquials; examen exhaustiu de tot el mobiliari litúrgic; esforç d'objectivitat; hom escoltava tothom, hom investigava i hom actuava contundentment.

En definitiva, les visites són la posada en pràctica de la política pastoral del bisbe Saper a i el reflex de l'ull del visitador (que normalment és un delegat del bisbe, un home de plena confiança). A través dels registres de visita del bisbe Saper a que han arribat fins a nosaltres, intentarem reconstruir el funcionament de les parròquies del Baix Llobregat.

LES «VELLES» DEL BAIX LLOBREGAT: ELS PARROQUIANS

Les visites pastorals del patriarca Saper a ens forneixen unes dades excepcionals per conèixer la població del Baix Llobregat entre l'any 1414 i l'any 1425: els parroquians. En totes les visites d'aquest període el visitador demana al rector o vicari quin és el nombre de parroquians dels quals té la seva cura, aquests responen amb unes xifres que s'assemblen força a les que tenim per als focs. Fins ara els fogatges eren l'única font de què disposàvem a l'hora d'intentar reconstruir la població

20. FRANCIS RAPP, *La Iglesia y la vida religiosa en Occidente a fines de la Edad Media*, Barcelona, Labor, 1973, p. 74-76.

21. IMMACULADA PUIG I ALEU, «La concepció de la visita pastoral del bisbe Andreu Bertran a la diòcesi de Girona (1420-1423), en el context reformista de l'Església Occidental al segle xv», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 29 (1987), p. 143-157.

baix medieval, però tenim un gran buit de més d'un segle, que va des del 1378 al 1381 i fins al 1497, en què no disposem de cap foc; les dades sobre parroquians de les visites pastorals podrien completar aquesta font, ja que es produeixen entremig d'aquest llarg període de sequera de fogatges.

Són fiables les dades que tenim sobre parroquians? Segons Roser Salicrú, sí,²² car el clergat parroquial, tant a partir de la confessió quaresmal i de l'acompliment pasqual com a través de l'administració dels sagraments (baptisme i enterraments), era testimoni privilegiat de tots els esdeveniments demogràfics, i coneixia millor que ningú els membres de la comunitat. Tanmateix, un gran especialista en demografia baix medieval com Maurice Berthe considera que aquesta font no és gens fiable de cara a la demografia, ja que els preveres normalment n'arrodonien el nombre i algunes xifres no semblen versemblants.²³ Així doncs, el concepte *parroquià*, igual que el de *foc*, s'ha d'analitzar amb molta cautela, ja que pot amagar moltes inexactituds.

Malgrat tot, recordem que el concepte *parroquià* cal entendre'l com a cap de casa o de família, de manera que, amb les reserves adequades, podríem considerar-lo equiparable al foc; d'aquí ve l'interès de la cúria episcopal per conèixer el nombre de les seves ovelles (parroquians), ja que, segons el nombre de parroquians, els impostos i el valor de la parròquia variarien.

Tenim dades de la majoria de parròquies, però de vegades les mancances impossibiliten la comparació entre diferents anys i es fa difícil extreure conclusions per a algunes parròquies. La Pesta Negra dels anys 1348-1349 inaugurà un període de tres segles d'epidèmies intermitents, que delmaron la població de la comarca. L'hàbitat, en gran part dispers, del Baix Llobregat salvà la comarca d'una catàstrofe demogràfica. A l'inici de la gran Pesta la mitjana d'habitants del Baix Llobregat devia ser de 4 focs/Km², superior a la mitjana de Catalunya, que no arribava als 2,5 focs/Km².²⁴

Amb l'arribada de la gran Pesta s'inicià una davallada progressiva de la població que queda molt ben reflectida en la mitjana d'habitants de la comarca: 2,7 focs/Km² el 1378; 2,2 parroquians/Km² el 1414, i 2,1 parroquians/Km² el 1421 (no podem fer la mitjana del 1425, car falten moltes dades), i 2 focs/Km² el 1497. Comparant la mitjana d'habitants per parròquia també copsem aquesta tendència a la baixa poblacional: d'una mitjana de 75,2 focs per parròquia l'any 1378, passem a 39,7 focs per parròquia l'any 1497; pel mig, les visites ens deixen veure com durant els anys 1414, 1421 i 1425 hi ha una lenta però inexorable davallada poblacional de 53,9 parroquians, 52,6 parroquians i 50,4 parroquians per parròquia respectivament.

De totes maneres, la davallada poblacional no és gaire espectacular si la comparem amb altres indrets de Catalunya, ja que a començaments del segle xv s'inicià la immigració occitana (sobretot provinent de Gascunya),²⁵ que omplí part dels buits deixats per les grans mortaldats causades per la crisi demogràfica de la segona meitat del segle xiv.

22. Roser SALICRÚ I LLUCH, «Els parroquians del Maresme del 1413 i del 1421. Les visites pastorals com a eina per a la demografia», *VII Sessió d'Estudis Mataronins*, 12 de maig de 1990, Mataró, 1991, p. 57-60.

23. Informació de caire oral. Maurice Berthe és professor de la Universitat de Toulouse-Le Mirail.

24. «El poblament i la població», *Introducció, Barcelonès, Baix Llobregat*, vol. I, *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1991, p. 320-324.

25. Jaume CODINA, «La immigració francesa al delta del Llobregat, 1400-1700», *XXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. El Prat*, 25-26 d'octubre 1980, Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat i Amics del Prat, p. 226-371.

Observem que al primer terç del segle xv, quan el bisbe Saperà encomana que es visitin els habitants del Baix Llobregat, aquests viuen majoritàriament en un hàbitat rural dispers amb unes concentracions d'habitants més elevades a les parròquies/poblacions de Sant Boi de Llobregat, Santa Eulàlia de Provençana, Sant Climent/Viladecans, Sant Joan Despí, Sant Just Desvern, Gavà, Sant Vicenç, Martorell, Olesa de Montserrat i Esparreguera. Aquestes viles, ben situades per al desenvolupament d'activitats econòmiques relacionades amb el comerç i l'intercanvi, a les zones de terres més fèrtils de la comarca, i determinades per la proximitat i fàcil comunicació amb la ciutat de Barcelona, es convertiren en l'eix de la vida comarcal. El despoblament afectà especialment les zones allunyades de la vall del Llobregat.

LA PARRÒQUIA COM A UNITAT ECONÒMICA

La parròquia es compon d'un patrimoni que té unes fonts que l'alimenten, també té unes càrregues i uns administradors que vetllen per l'optimització dels seus fruits econòmics. Aquesta unitat econòmica entrà en crisi a mitjan segle xiv de la mateixa manera que ho féu l'economia i la societat catalanes del moment.

L'element essencial de la riquesa parroquial, que es remunta fins a la fundació de la parròquia i que s'ha eixamplat al llarg del temps, es troba constituït per la dotació o el dot (*dos*) que devien aportar aquell o aquells que prenien la iniciativa d'erigir un nou lloc de culte. Aquest dot comprenia sobretot béns immobles: la rectoria i més o menys terres entre el veïnat (camps, prats, boscos, vinyes) explotades directament pel pastor o més freqüentment arrendades a cens. Però la parròquia tenia també altres fonts de riquesa: les ofrenes (*oblaciones*), els drets d'estola (*iura stolae*), les fundacions, el delme i el dret d'espoli (*ius spoli*).²⁶

Les visites pastorals del patriarca Saperà del 1414 i el 1421 ens proporcionen una dada excepcional per al coneixement de l'economia parroquial, cosa que hom no pot trobar en cap altra visita. Sota el terme genèric de *valor* s'engloba la renda anual que el rector podia obtenir, i tenia dues fonts principals: les rendes o fruits i els drets parroquials (per l'administració dels sagraments). De totes maneres, la dada és global i no ens permet conèixer quina part correspon a cada concepte. El valor definia la categoria econòmica de la parròquia, la capacitat que aquesta tenia de generar rendes i de mantenir un determinat nivell de servei religiós i d'infraestructura del culte. Era una xifra expressada en moneda de compte, aproximada i arrodonida. L'estabilitat de la xifra en les dues visites referma el seu caràcter teòric. És possible que obeís a una valoració del benefici curat feta en el moment de la seva taxació i que no es revisés fins passats uns certs anys.²⁷

26. GAUDEMET (1979), p. 269-275; Jean GAUDEMET, «La paroisse», *Institutions Ecclesiastiques*, llibre II, a Ferdinand LOT; Robert FAWTIER (dir.), *Histoire des Institutions Françaises au Moyen Age*, vol. III, 1962, p. 197-219. D'aquests impostos, el delme era el més important. Constituïa una desena part sobre tots els ingressos, però la quantitat variava fins a una quaranta-cinquena part. El delme, en teoria, havia d'anar a parar íntegrament al clergat parroquial, però tenia dos rivals: els laics i les abadies. Es percebia en espècie o diners, i el recaptava el mateix curat o uns agents especials, els delmers (*decimarii*). La resistència al seu cobrament (bastant estesa) comportava l'excomunicació. El dret d'espoli es refereix a la successió dels rectors. A partir del segle XII es permeté als capellans testar (limitat als béns mobles propis), sempre que fessin un llegat pietós. Si el servidor parroquial moria sense fer testament, la majoria dels seus béns anaven a parar a la parròquia. Els bisbes mantingueren el costum de reservar-se una part dels béns dels clergues difunts: *quarta mortuorum*.

27. Pere BENITO, *Les parròquies del Maresme a la Baixa Edat Mitjana*, premi Iluro, Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana, 1991, p. 233-239.

El valor mitjà de les parròquies del Baix Llobregat es trobava en 67 lliures, 23 sous i 11 diners, semblant al de les parròquies del Maresme durant les visites del patriarca Saperà,²⁸ i al de les parròquies del Baix Empordà, estudiades per Puig i Aleu pel que fa als anys 1420-1421.²⁹ De l'estudi d'aquestes dades observem que el pes relatiu del valor de cada parròquia en el conjunt comarcal té una gran relació amb el pes relatiu demogràfic corresponent.

De la mateixa manera que la parròquia tenia unes entrades econòmiques, també tenia unes despeses o càrregues. A les despeses que imposava el servei parroquial s'afegien les taxes diverses en profit del bisbe o del papat i les exigències dels patrons. Aquestes darreres eren les més importants i són aquelles que coneixem per a les parròquies del Baix Llobregat, car les visites del 1414 i el 1421, sota el concepte *onera*, fan referència a un conjunt d'imposicions amb les quals l'església parroquial contribuïa anualment al manteniment de les esglésies diocesana i universal.

Les principals càrregues que gravaven les parròquies del Baix Llobregat anaven a parar al bisbat. Les més importants eren: la dècima,³⁰ la visita,³¹ el sínode³² i la capellania.³³

El percentatge mitjà de les *onera* de les parròquies del Baix Llobregat respecte al valor total parroquial és de 12,8 %. Tanmateix, entre les diferents parròquies hi havia grans diferències, entre el 2,8 % de Sant Miquel de Molins de Rei i el 28,1 % de Sant Boi de Llobregat. Les parròquies de patronat han d'afegir a les exaccions del papat i de l'episcopat el dret de capellania, que cobren els senyors. És el cas de Sant Boi, Sant Climent, Sant Esteve de Cervelló, Sant Esteve Sesrovires, Sant Pere d'Abrera, Sant Vicenç dels Horts i Santa Maria de Martorell, que, en general, són esglésies amb elevat valor, per sobre o dins la mitjana de la comarca.

Les parròquies més pobres no paguen càrregues (en queden exemptes), com és el cas de Sant Cristòfol de Begues, o aquestes són prou reduïdes.

Com veiem, una part important del valor de les parròquies del Baix Llobregat se n'anava fora de la comarca per via de les exaccions del papat, l'episcopat i els senyors religiosos i laics amb dret de capellania. La majoria d'aquestes rendes anaven cap a la ciutat de Barcelona. De la mateixa manera que molts patricis de Barcelona iniciaren ja al segle XIII la compra de possessions immobles a les comarques del voltant de Barcelona, entre les quals hi havia el Baix Llobregat, i desviaren gran part de les rendes de la comarca cap a la ciutat, el mateix fenomen es produeix amb les rendes eclesiàstiques, que majoritàriament anaren cap a l'aristocràcia eclesiàstica barcelonina.

28. BENITO (1991), p. 234-236.

29. IMMACULADA PUIG I ALEU, *Les Visites Pastorals al Baix Empordà, els anys 1420-1421*, vol. II, 1985, p. 149-156 i 172 i 173, tesi de llicenciatura inèdita.

30. S'implantà a les diòcesis catalanes a partir dels anys 1279-1280, i esdevingué la imposició més costosa i important del clergat als segles XIV i XV. En teoria equivalia a la desena part de la renda de cada benefici eclesiàstic segons la valoració que es feia.

31. Era la imposició que els bisbes percebién dels rectors en concepte d'hospitalitat i hostatge en les visites pastorals.

32. Imposició en concepte de drets de participació en el sínode diocesà (com feia molt de temps que no se celebraven sínodes, l'impost es cobrava conjuntament amb la visita).

33. Dret que paguen totes les parròquies que no són estrictament de titularitat del bisbe al seu senyor directe. També podria rebre el nom de *dret de patronat*. Aquesta serà una de les càrregues més costoses en aquelles parròquies que no depenien directament del bisbe.

Totes aquestes entrades i sortides econòmiques s'enquadraven dins un funcionament administratiu i organitzatiu parroquial, l'anomenat *sistema benefICIAL*. La parròquia es trobava dins els beneficis menors, és a dir, aquells que no tenien jurisdicció, llevat de la moral. Dins els beneficis parroquials n'hi havia de dos tipus:

Beneficis amb cura d'ànimes. Es poden impartir tots els sacraments. El valor i les *onera* es refereixen sempre a aquests. Tenen els béns, les rendes i les càrregues pròpies de la parròquia. El principal representant era el *rector ecclesiae*, titular del benefici curat. El servidor d'una parròquia amb patronatge, que no tenia títol benefICIAL, però n'exercia les funcions, era el *vicarius perpetuus*. I quan un beneficiari de cura d'ànimes no residia a la parròquia i confiava el servei parroquial a un altre clergue, que no percebia tots els ingressos, aquest darrer rebia el nom de *vicarius*.³⁴

Beneficis no curats. Són els beneficis simples d'altar o de capella, constituïen una unitat econòmica autònoma a l'interior de la parròquia. Instituits i dotats per particulars, clergues o laics, els beneficis simples obeeïen a les necessitats espirituals del fundador.³⁵ Els obtentors del benefici estaven exempts de qualsevol responsabilitat pel que fa als serveis espirituals de la parròquia, i celebraven la missa i els oficis setmanals determinats en els documents de fundació i dotació del benefici. Es troben a les parròquies més grans i riques, on sempre hi havia més d'un beneficiat. El curat, a més, tenia clergues ajudants com el diaca, l'*scolaris* i el sagristà.

En teoria, els beneficis només podien ser conferits pel bisbe, cap laic podia atorgar-se el dret de fer-ne una col·lació sobre un; estava prohibit tenir més d'un benefici per clergue o les rendes de més d'un; i els clergues beneficiats estaven obligats a residir al benefici. Tanmateix, aquestes normes eren constantment transgredides, com observem als beneficis del Baix Llobregat després de consultar les visites. Si les normes no eren respectades volia dir que el sistema benefICIAL es trobava en crisi. Però observem també, a través de les visites, que les autoritats episcopals acceptaven i toleraven aquesta situació. Primer, perquè durant el cisma els membres de la cúria episcopal feren un fort abús d'atribució i acaparament de beneficis. Segon, i no menys important, perquè era l'única capacitat de readaptar les necessitats econòmiques dels beneficiats (i de l'Església en general) en vista de la conjuntura econòmica i social de crisi del feudalisme, dedicant-se principalment a proveir sobre beneficis vacants o sense servidor, i a controlar des de la cúria episcopal els canvis que es produïen.

La crisi econòmica benefICIAL s'inicià al segle XIV. Primerament, el progressiu augment de les càrregues fiscals durant el segle XIV —sobretot durant l'època cismàtica— que originà una disminució

34. GAUDEMET (1979), p. 245-265.

35. Així, en la visita a Santa Maria d'Olesa de Montserrat del 1421, mentre es visitava l'altar de Tots Sants, se'ns explica la clàusula de la dotació de l'altar (ADB, *Visites Pastorals*, vol. XIV; f. 16r bis): «Item leix decem nouem lliures e media barchinona de censal mort de aquells censals que io prenh per que cant un clergue per la mia anima en laltar de tots sants en la sgleia de santa Maria de Aulesa de montserrat de la qual cosa vull e man que sia donador en Pere Ot nabot meu de la vila de Aulesa e als seus hereus e succedors e que sia donat al pus prosisme de mon linatge. Item leix .xx. sous de censal mort de aquells que io prenh a obs de una lantia qui crem deuant lo dit altar. Prout in testamento dicti Guillelmo Ot Iaicus continentur.» Davant la mort, els feligresos es volien assegurar que anirien al cel, i això sovint s'intentava «comprar». Des de la promulgació de la doctrina del purgatori (Concili de Lió del 1274), les fundacions de misses de difunts es multiplicaren. D'aquesta manera, l'Església explotava econòmicament els fidels i hom institucionalitzà el culte als morts, més propi de les devocions populars, que l'Església intenta reconduir a través d'aquestes misses i cerimònies.

relativa de les rendes beneficials. Després, el rendiment decreixent de la terra durant els darrers segles baix medievals afectà tots els grups socials que hi basaven llur economia. Els beneficis produïen unes rendes anuals recolzades sobre els fruits del treball de les terres que constituïen el dot beneficial. La pèrdua de valor del diner afectà les rendes fixes en diner i va causar una davallada del valor del benefici. Aquesta disminució de les rendes fixes en diner aguditzà l'absentisme i el fenomen de la no-residència, agreujat pels buits i desequilibris demogràfics produïts per les pestes que hi hagueren des del 1348. La possibilitat d'obtenir altres beneficis en diferents localitats del bisbat, i encara en altres bisbats, féu que, al fet de la no-residència, se li afegís l'acumulació de beneficis en una sola persona.³⁶

Analitzant les dades dels registres de visita sobre els beneficis podem arribar a una sèrie de generalitzacions. Les rendes inferiors a 10 lliures eren miserioses, mentre que eren ben dotats els beneficis situats entre les 20 i 40 lliures. Al Baix Llobregat gairebé el 50 % dels beneficis simples es trobaven al llindar de la misèria, ja que llur valor és inferior a 11 lliures.

Aquest fet provoca que l'absentisme es trobi força generalitzat als beneficis del Baix Llobregat, tant als curats com als simples. Als primers, l'absentisme, tot i ser important, no és tan manifest com als segons (que tenen rendes més migrades). Així, a les vint-i-vuit parròquies de la comarca, l'any 1414, disset (60 %) rectors o vicaris perpetus hi són presents i serveixen llur benefici, mentre que onze (40 %) no hi resideixen ni serveixen el benefici. Respecte als beneficis simples, trenta (45 %) són servits pel titular, a vint-i-vuit (42 %) el titular es troba absent i vuit (13 %) no es troben dotats. L'any 1421, de les vint-i-set parròquies visitades, a quinze (56 %) el rector és present i serveix la parròquia, mentre que a dotze (44 %) el rector és absent i no la serveix; dels beneficis simples, vint-i-vuit (39 %) són servits pel titular i tenim vint-i-sis (37 %) beneficiats absents, mentre que disset (24 %) no són dotats. L'any 1425, de les vint-i-set parròquies visitades, catorze (52 %) són servides pel rector titular i tretze (48 %), per vicaris substituïts; dels beneficis simples, vint-i-sis (38 %) són servits pel titular, a vint-i-tres (33 %) el titular és absent i vint (29 %) no són dotats.

Al Baix Llobregat són més els titulars beneficiats presents (entre un 50 % i un 60 % per als beneficis curats i entre un 38 % i un 45 % per als beneficis simples), que no els absents, tot i que es pot observar una tendència al creixement de l'absentisme. Tot i així, la xifra de beneficiats absents és massa elevada. On es troben? Gairebé tots els rectors o vicaris perpetus absents es troben a Barcelona, la majoria són canonges de la Seu de Barcelona o beneficiats a la mateixa Seu, d'altres són beneficiats a Santa Maria del Mar o Santa Maria del Pi de Barcelona; Salvador Tolrà, rector de Santa Maria Magdalena d'Esplugues, és beneficiat a la parròquia de Sant Pere de les Puel·les de Barcelona, i l'abadessa del monestir de Valldonzella de Barcelona és la titular (té el patronat) de la parròquia de Santa Creu d'Olorda. Normalment els beneficis més rics, és a dir, les millors rendes de les parròquies del Baix Llobregat eren detentats per residents a Barcelona.³⁷

36. Immaculada PUIG i ALEU, «Les visites pastorals a la diòcesi de Girona al segle xv», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXVIII (1985-1986), p. 211-241; PUIG i ALEU (1985), p. 221 i 222; BENITO (1991), p. 246-248.

37. El segon benefici de l'altar de Santa Maria a Sant Miquel de Molins de Rei, que tenia un valor de 20 ll. (un dels més elevats de la comarca), pertanyia a Francesc Bisbe, absent, beneficiat a l'església de Santa Maria del Mar; Francesc Ferriol, beneficiat al segon benefici de l'altar de Santa Maria a Sant Vicenç dels Horts (valor de 20 ll., molt elevat), no el serveix, i és canonge de la catedral de Vic; el beneficiat de la capella de Santa Eulàlia a Santa Maria d'Esparreguera (valor de 18 ll.), Antoni Plana, no el serveix i és beneficiat a la Seu de Barcelona.

Malgrat tot, les conseqüències de l'alt nivell d'absències que trobem a totes les categories beneficials del Baix Llobregat no comportaren una manca de serveis als altars, les capelles i parròquies que tenien els titulars absents. El sistema benefICIAL, a mesura que acusava el problema intern de l'absentisme, experimentà una sèrie de reajustaments als seus mecanismes. Foren els més importants les substitucions i l'acumulació de beneficis. La cúria diocesana permeté i a la vegada intentà controlar aquest «reajustament» del sistema, gràcies al desenvolupament burocràtic del govern diocesà, que expedia les autoritzacions sobre substitucions i acumulació.

Els beneficiats absents intentaren mantenir la titularitat del benefici, que passava a ser servit per un *deserviente* o *regente*. Sembla que l'*arrendatio* era el contracte utilitzat en aquests casos, en el qual es determinaven els deures i drets respectius del titular i del clergue substitut. Hem de recordar que molts dels preveres absents serveixen beneficis a altres esglésies en qualitat de *deservientes*. De fet, s'observa una estreta relació entre la mobilitat del clergat i les substitucions, és a dir, el clergat que realitzava els serveis d'un benefici en qualitat de substitut era reclutat, en la quasi totalitat dels casos, dins el mateix cos benefICIAL de la zona del Baix Llobregat i, àdhuc, dins la mateixa parròquia. Els clergues residents solien tenir la titularitat dels beneficis de renda mitjana o baixa, i complementaven llur economia amb el servei dels beneficis més rics de la comarca, dels quals no tenien la titularitat.

Es fa difícil trobar un prevere de la comarca que no acumuli, a més del benefici propi, el servei d'un altre, però, a més a més, tenim preveres que acumulen la titularitat de més d'un benefici (trenta-dos el 1414, vint-i-vuit el 1421 i vint-i-un el 1425). És freqüent trobar preveres que acumulen tres beneficis, però el més normal és acumular dos beneficis.³⁸

A tots aquells que servien un benefici del qual no eren titulars, el visitador manava que, sense excepció, obtinguessin la *licentia deservendi*. Era un document de caire administratiu, amb què els centres diocesans intentaren regular i controlar la mobilitat dels beneficiats. No devia ser difícil obtenir-la, car gairebé tots els preveres la tenien. Com diu Le Bras, s'establia un autèntic *mercat* entre els «professionals» disposats a servir els beneficis vacants, que sempre buscaven llur avantatge i llur comoditat,³⁹ però que a la vegada asseguraven el servei dels beneficis i la readaptació del sistema a la nova conjuntura econòmica, social i política.

El benefici adquirir un valor important com a bé transferible, alienable, comerciable i sovint disputable. Aquest fou el preu que s'hagué de pagar per assegurar el servei i funcionament dels beneficis parroquials.

Juntament amb el valor econòmic, els beneficis prengueren un valor encara més important, el polític. Consistia en la retribució de favors i serveis amb beneficis simples, o la seva assignació a títol honorífic a servidors reconeguts pels patrons laics i religiosos. Eren ocasions per a les quals la col·lació, en aquests beneficis, era molt escaient.

38. El cas més espectacular és el de Miquel Carbonell, vicari de Sant Pere de Gavà (1414), que és titular de cinc beneficis, la vicaria ja dita, la capella de Santa Maria Magdalena de Gavà, la capella de Santa Maria de Bruguers de Gavà, l'altar de Santa Maria, també a Gavà, i la capella de Sant Joan de Viladecans, a Sant Climent.

39. Gabriel le BRAS, *La Iglesia Medieval*, a FUCHE; MARTIN [dir.], *Historia de la Iglesia*, vol. XII, València, Edicep, 1975, p. 613-616.

Què fa el bisbe davant l'esfondrament del sistema benefICIAL clàssic i ortodox? Sembla clar que la fallida del sistema no escapava als ulls del visitador. Nogensmenys, les seves ordres són molt restringides i suaus en tot allò referent als beneficis, perquè ja s'ha produït una recomposició espontània del sistema i, com aquesta assegurava el servei i funcionament dels beneficis, és vista amb bons ulls i acceptada per les autoritats eclesiàstiques. Tot sembla fet amb el propòsit que els beneficis ja existents fossin correctament servits, en un intent de posar, per sobre de totes les qüestions d'indole administrativa, política o econòmica, la finalitat espiritual del benefici, és a dir, l'exercici correcte de l'*officium*, segons els preceptes de l'Església i les exigències de la religiositat popular.

En definitiva, hem de copsar l'absentisme, l'acumulació i les substitucions benefICIALS no només com un mecanisme per satisfer l'ambició i l'afany de riquesa dels alts càrrecs i la necessitat de retribuir favors (tot i que també hi són presents) com s'havia fet fins ara, sinó també com un mecanisme bastit pel cos eclesiàstic per adaptar-se a la situació de crisi de l'època baix medieval.

LES PARRÒQUIES COM A LLOC DE CULTE ON ES TROBEN FIDELS I CLERGAT

Del conjunt de ministres de la parròquia el més important era el rector. Es tracta del càrrec principal de la parròquia, que havia de ser el representant de Déu al poble, i que tenia l'autoritat directiva i moral. Era el clergue benefICIAL que posseïa la *cura animarum*. Les tasques del rector eren: l'ofici diví, que comprenia el manteniment del culte, la celebració de les misses preestablertes pel costum, i el rís o cant de les hores canòniques; l'administració dels sagraments, excepte dels reservats al bisbe; i la predicació, informació i instrucció dels laics. Però el rector també era l'agent de les instàncies superiors, vetllant per l'execució de les sentències i els manaments oficials; i l'auxiliar local de la Inquisició. També feia de notari, i la parròquia era el centre de documentació. En general, el rector exercia un cert control sobre els costums de la comunitat i de la seva disciplina, també responia del comportament dels altres clergues, denunciava llurs irregularitats, així com del comportament dels laics.

L'origen geogràfic del clergat del Baix Llobregat era principalment de la mateixa comarca o de les comarques properes, incloent-hi Barcelona, tot i existir alguna excepció, com és el cas de Guillem Mir, subvicari a la parròquia de Sant Boi (1414), provenient de la diòcesi d'Elna.

A escala social, l'antroponímia específica compartida per aquests clergues i alguns masos de les parròquies permet suggerir que part del clergat resident (sobretot dels beneficis simples) era reclutat entre els membres de la pagesia local, fet relacionat amb la devaluació econòmica dels beneficis i amb l'ascens social dels èstrats mitjà i superior del camperolat.⁴⁰

Així, la majoria dels clergues del Baix Llobregat (aquells que serveixen els beneficis) foren homes d'església, però amb arrels pageses, i duïen una vida semblant a la dels camperols de la comarca, en perfecta harmonia, per tant, amb el grup de fidels que els eren confiats.⁴¹ Això provocava que la formació moral, cultural i religiosa de molts d'aquests clergues fos generalment mediocre, cosa que farà intervenir el bisbe per intentar *reformar* aquesta situació.

40. BENITO (1991), p. 111-121.

41. El mateix fenomen es constata a l'arquebisbat de Narbona. CHOMEL (1967), p. 58-137.

Durant la primera meitat del segle xiv l'esforç reformador al Baix Llobregat dut a terme pels bisbes Ponç de Gualba i Ferrer d'Abella se centrà en la moralitat del clergat i el seu ministeri pastoral; en canvi, en les visites del bisbe Francesc Climent, el desig de millorar el clergat es manifestà sobretot per l'interès en la formació dels preveres.

En el pla teòric, tot i que durant aquest període no se celebren sínodes diocesans, es dugué a terme una elaboració rigorosa i metòdica de guies sobre disciplina intel·lectual i humana: les constitucions sinodals, destinades als servidors de la parròquia (amb els cànons dels sínodes celebrats durant els segles xiii i xiv). Les mateixes constitucions sinodals recorden l'obligatorietat dels curats de tenir les constitucions del patriarca d'Alexandria, recopiació del dret de la província eclesiàstica tarraconense que es considerava aplicable, i les recopilacions de les constitucions provincials i sinodals pròpies de la diòcesi de Barcelona, que s'havien de convertir en la guia essencial del prevere parroquial i l'element de cohesió del «poble cristià».

En el pla pràctic, amb motiu de les visites pastorals es fa un esforç per arrelar les prescripcions sinodals a la vida del clergat. La formació moral, cultural i religiosa dels vicaris regents i dels beneficiats d'altar i capelles, provinents de famílies pageses, era generalment mediocre, en contrast amb el nivell més elevat dels rectors titulars. Per això bona part del qüestionari model de la visita de l'any 1413 estava consagrat a determinar el grau de correcció o incorrecció del servei religiós i el nivell de formació teològica i moral dels curats. Especialment crida l'atenció la gran transcendència que hom dóna a l'apartat dedicat a copsar el nivell de coneixement dels sagraments i llur impartició, així com de les constitucions en general i si les tenien. La reforma del bisbe Saperà tenia una clara intenció pedagògica.

Però, a més d'aquests dos aspectes de l'obra episcopal de reforma, hi havia una altra acció, no tan bondadosa, consistent en l'acció repressiva de l'oficialat. Aquest tribunal s'emprà per castigar els clergues que oblidaven o negligien les exigències del sacerdoci, a més de buscar que es reforcés la cohesió diocesana i d'obrar per al redreçament moral. Coneixem l'acció d'aquest tribunal per les multes que posava (en les nostres visites de vegades és el mateix visitador qui fa de jutge i imposa i cobra les multes), que normalment anaven a parar a l'hisenda episcopal o als pobres de la vila o la diòcesi.

En general s'observa que el clergat del Baix Llobregat havia millorat respecte al segle anterior, sent les seves mancances o faltes molt poques i lleus en general. De fet, les respostes més comunes dels parroquians a les preguntes del visitador sobre els preveres eren: «Interrogatus de dicto vicario et eius servicio et dixerunt "tot bé",⁴² o «be per gracia de Deu e tenem tots per contents»,⁴³ o «es bon hom e de bona fama».⁴⁴ De totes maneres, hem de sospitar que els laics protegien els seus capellans, ja que s'estimaven més prevenir les faltes que reprimir-les, i no oblidem que es tracta de persones arrelades a la comarca.

42. ADB, *Visites Pastorals*, vol. xv, f. 136r. Extret de la visita a Gavà del 1425.

43. ADB, *Visites pastorals*, vol. xv, f. 143r-143v. Extret de la visita a Esplugues del 1425.

44. ADB, *Visites Pastorals*, vol. xiv, f. 9r bis. Extret de la visita a Abrera del 1421.

En produir-se la visita, els laics també eren objecte de l'anàlisi del visitador, car l'Església volia tenir-los controlats. La reforma no s'acabava amb els clergues, també hi ha una part per als fidels, tot i ser menys explícita. En les visites del patriarca Sapera copsem aquest intent de reforma dels feligresos, que es dirigeix sobretot a la formació i l'educació de les masses seguint els cànons de l'Església (com hem vist també amb relació als clergues). Si durant el segle XIV els laics sortien freqüentment en temes relacionats amb la moralitat, l'usura, els jocs, les blasfèmies, els sortilegis i els endevinaments i la qüestió de la celebració i solemnització del matrimoni, ara aquests temes desapareixen de les visites (seran controlats per unes altres vies) i hom posarà un èmfasi especial en el control de la confessió i els excomunicats.

Les visites del 1414 i el 1421 i, poc o molt, la del 1425, mostren com el visitador rebia també a cada parròquia un grup reduït de parroquians que actuen sota jurament com a testimonis sinodals en l'interrogatori sobre l'actuació dels laics, és a dir, de llurs veïns, i del rector i/o vicari.

Els parroquians cridats no eren tots, sinó els «probos homines et fidedignos» (prohoms). Qui eren aquests prohoms? Llegint els registres de visita copsem que hi ha un seguit de famílies que tenen una tendència preferent a ser testimonis sinodals més d'un cop; com suposa Pere Benito pel que fa al Maresme, també al Baix Llobregat veiem que es tracta de famílies de l'alta i mitjana pagesia, és a dir, els parroquians que gaudeixen d'una posició socioeconòmica privilegiada al si de la comunitat parroquial.⁴⁵

Les visites no ens forneixen el càrrec o ofici de cada testimoni sinodal, però sembla segur que entre els prohoms cridats devia haver-hi sempre els obrers de l'obreria per retre comptes al visitador de la seva gestió i la del rector al capdavant de la parròquia. Veiem com aquests parroquians cridats gaudien, a més a més, d'una condició sociojurídica que els distingia de la resta de la comunitat, de la qual eren representants davant del poder jurisdiccional i episcopal. Els testimonis cridats durant les visites del patriarca Sapera pertanyerien als prohoms que estaven constituint, en la seva fase embrionària, la futura universitat de parroquians, és a dir, són el germen de la institució dirigent local.⁴⁶ En aquesta fase inicial, la història del premunicipi i la història de la parròquia es confonen.

Aquesta relació entre els testimonis sinodals i la naixent institució municipal queda ben palesa en algunes parròquies on trobem el càrrec d'algun parroquià, com a Sant Corneli de Collbató (1414), Francesc Serra; a Sant Pere d'Abrera (1414), Arnau Sesilles; a Santa Maria de Castelldefels (1421), Jaume Gual; a Esparreguera (1414), Bernat Pi, i a Olesa de Montserrat (1414), Pere Sartra, tots ells batlles; a Castellví de Rosanes (1414), Bernat Junquera, castlà; i, finalment, a Martorell, Francesc Cortés i Joan Montpar, en la visita del 1414, i Francesc Par, Gabriel Nebot i Pere de Plan, en la visita del 1421, així com a Olesa de Montserrat (1421), Jaume Sabet i Berenguer Llimona, tots ells jurats de les respectives viles.

En conclusió, mitjançant els testimonis sinodals copsem com és, al si de la parròquia on és basteix, el rudiment de la vida local o del municipi rural.

45. BENITO (1991), p. 121-129.

46. Jaume CODINA, *Els Pagesos de Provençana (984-1807)*, vol. I, Ajuntament de l'Hospitalet de Llobregat i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987, p. 128 i 190.

La inspecció dels laics que feia el visitador consistia en els punts següents:

[...] interrogato de suis parrochianis si confitentur quolibet anno, si sunt excommunicati, si sunt nomen Dei blasfematores, si sunt male sentientes de fide catholica, si sunt concubinari publici, si sunt usurarii, si sunt aliqui in gradu consanguinitatis vel alia prohibito matrimoniali collocati, si sunt aliqui ex ipsis sortilegii devinatores et demonium invocatores, et dixit [...].⁴⁷

Les respostes més comunes eren:

[...] quod omnes parrochiani dicte Ecclesie hoc anno proxime preterito confessi sunt et quod nullus eorum est excommunicatus vel in aliquo crimine publico notorio vel manifesto existens quod sciatur.

O bé: «Tot be per gracia de Deu».

Aquesta manca aparent de problemes entre els laics amaga que els rectors o vicaris encobrien llurs parroquians normalment, de la mateixa manera com hem vist que els parroquians cobrien les faltes dels rectors. De totes maneres, en els registres de visita surten dues qüestions principals: el control sobre el compliment del precepte pasqual i l'excomunió. Tot i així, aquests casos tan explícits indiquen que la majoria de la comunitat parroquial complia els preceptes de l'Església. En general, a començaments del segle xv tenim un cos de feligresos a les parròquies del Baix Llobregat força homogeni, on el cristianisme ha penetrat profundament, i el compliment dels preceptes de l'Església ha millorat respecte al segle passat.

A començaments del segle xv la parròquia es manté com el lloc de sociabilitat per excel·lència. El temple, a més de ser el principal lloc sagrat, era el punt de reunió dominical, de xerrada, on es parlava de feina, del temps, dels esdeveniments i d'altres temes, com també dels clergues i dels serveis religiosos prestats. L'església es converteix en el lloc d'informació i reunió insubstituïble per a tothom.⁴⁸

LES PARRÒQUIES COM A LLOC D'EXPRESSIÓ DE LA RELIGIOSITAT POPULAR

La pietat popular es trobava totalment centralitzada a l'església parroquial de les viles i, a més, és on donarà els seus millors fruits, cosa que podem observar a les parròquies del Baix Llobregat. Però aquesta pietat popular es trobava enquadrada dins una litúrgia de l'Església, que tenia la missa com a punt central i culminant (tot i que hi havia més manifestacions). Aquesta litúrgia modelarà el cristià de finals de l'edat mitjana en una religió de pràctiques externes.⁴⁹

Així, el ritu central de la missa era, per als parroquians, l'elevació de l'hòstia sagrada. La pietat popular es concentrà en la mirada de l'hòstia en el moment de l'elevació després de la consagració. Contemplant l'hòstia, els fidels adoraven la divinitat que el celebrant acabava de convocar a les sagrades espècies. Aquesta devoció eucarística contribuï a renovar el cerimonial d'altres oficis

47. ADB, *Visites Pastorals*, vol. xv, f. 223r-223v.

48. José BAUCCELLS I REIG, *El sentimiento religioso popular en el obispado de Barcelona de 1229 a 1344*, Universitat de Barcelona, 1970, p. 199 i 252-268, tesi de llicenciatura inèdita.

49. Jacques CHIFFOLEAU, «Dels ritus a les creences. La pràctica de la missa a l'Edat Mitjana», *L'Avenç*, núm. 111 (gener 1988), p. 38-49; José Luis GONZÁLEZ NOVALÍN, «Religiosidad y reforma del pueblo cristiano», a Ricardo GARCÍA-VILLOSADA [dir.], *Historia de la Iglesia en España, III-1ª, La Iglesia en la España de los siglos XV y XVI*, núm. 18 (1980), Madrid, BAC *maior*, p. 351-363; DELARUELLE; LABANDE; OURLIAC, «El cristiano del final de la Edad Media», a FLICHE; MARTIN [dir.], *Historia de la Iglesia, vol. XVI. La crisis conciliar*, València, Edicep, 1976, p. 299-305.

davant la necessitat de veure què sentia el poble, com ara les processons amb el Santíssim, que es convertiren en els següents triomfants del *Corpus Domini*. Ja durant el segle *xv* s'iniciaren les primeres processons i festes del *Corpus Christi*. Com diu Chiffolleau, la missa dominical era també una pedagogia del poder, i en certa manera de l'Estat.⁵⁰

Cal no oblidar la importància que assoleix en aquest moment la multiplicació de les misses privades, molt pròpia de la individualització i multiplicació característiques de la baixa edat mitjana. Per atendre aquesta forta demanda de celebracions s'institueixen altars i capelles laterals. El seu desenvolupament suposa la forma essencial del culte als intercessors, forma privilegiada de relació de l'home amb Déu, revelador per excel·lència de l'aspiració dels fidels a una protecció, per la incertesa del món en què viuen, i de llur confiança en la intercessió dels sants i santes als quals s'adrecen.⁵¹

La devoció més estesa al Baix Llobregat durant les visites del patriarca Sopera era la de la santa Verge Maria. Els sants més populars eren per aquest ordre: sant Joan, sant Antoni, sant Pere, sant Jaume, sant Martí, sant Miquel... Hom constata un repartiment molt homogeni d'aquestes devocions per tota la comarca. La crida a la intercessió era al cor de l'expressió del sentiment religiós popular. Un sentiment que, encara a començaments del segle *xv*, tenia alguns trets propis del «paganisme» ancestral i de pràctiques idolàtriques, que les jerarquies i elits intel·lectuals cristianes intentaren absorbir i reconduir, donant-los una coloració cristiana.

Centrem-nos ara en l'espai litúrgic. Com explica Nicole Lemaître quant a la Ruerga,⁵² a les diòcesis catalanes les visites pastorals també mostren una política de la decoració amb la finalitat de bastir un espai litúrgic eficaç, on sostenir la fe a la comunió dels sants, exaltant la cort celeste al cel i sobre la terra a través d'imatges, relíquies i la reserva eucarística.

La visita transcriu la personalitat del visitador o bisbe que l'encarrega, i el patriarca Sopera era un entusiasta de l'esplendor del culte, cosa que veiem perfectament reflectida en els registres de visita de les parròquies del Baix Llobregat, on l'enumeració i la perfecta i completíssima descripció dels *utensilia* de culte no té parió amb cap altra visita de la baixa edat mitjana.

Després d'analitzar l'estat dels edificis i la decoració de les esglésies del Baix Llobregat durant les visites encomanades pel patriarca Sopera podem afirmar que ens trobem davant unes parròquies ben proveïdes en una data precoç.⁵³ Els edificis i els *utensilia* i *ornamentum* dels altars majors de les parròquies i esglésies sufragànies del Baix Llobregat es troben, en general, en molt bon estat. Aquest espai interior se'ns presenta com l'expressió d'una pastoral, són la manifestació d'un veritable programa pastoral (el del bisbe Francesc Climent i els seus visitadors), que té la intenció de fer ressaltar i donar més valor a l'altar i les cerimònies del diumenge o els sagraments. Intent

50. CHIFFOLEAU (gener 1988), p. 44.

51. PARAVY (1993), p. 565.

52. NICOLE LEMAÎTRE, «L'éveque et le décor du culte en Rouergue, XIVe-XVe siècles», *Cahiers de Fanjoux, Le décor des églises en France méridionale (XIIIe-mi XVe siècle)*, núm. 28 (1993), Toulouse, Privat, p. 19-38.

53. El mateix fenomen observa Ryckebusch amb relació a les parròquies de l'arquebisbat de Narbona a començaments del segle *xv*. FABRICE RYCKEBUSCH, «Décorer l'église: hiérarchie et fidèles en terre audoise, au XVe siècle», *Cahiers de Fanjoux, Le décor des églises en France méridionale (XIIIe-mi XVe s.)*, núm. 28 (1993), Toulouse, Privat, p. 39-86.

d'aclarir i embellir els altars, amb la intenció d'enriquir el culte i la litúrgia per excitar i educar la devoció dels fidels. Aquest enaltiment de l'altar major s'acompanya també d'una diversificació del servei diví a les capelles i els altars, com ja hem explicat.

Sembla clar que el bisbe Saperà (i els seus antecessors des del segle XIV) a través dels seus visitadors aconseguí la seva política de la decoració d'esglésies, capelles i altars, tendent a una revalorització de l'espai on oficia el sacerdot i a donar la màxima esplendor i solemnitat possible als oficis. Aquest espai renovat de l'església parroquial representava el lloc de la pràctica, l'expressió d'una pedagogia i el receptacle de les devocions populars.

Sembla també diàfan l'intent de reconduir la devoció popular perquè aquesta no caigui en la superstició i l'heretgia, primer amb les devocions a la Verge Maria i als sants com a intercessors privilegiats a través de la multiplicació de capelles i altars a l'interior de l'església; després intentant tenir sota clau els *utensilia* i *ornamentum* per evitar els robatoris dels fidels i el posterior comerç, els quals volien tenir a prop com a protectors, ja que es tractava de béns quasi sagrats; i, finalment, a través de la incipient devoció eucarística manifestada per via de l'adoració a l'hòstia sagrada en el moment de l'aixecament, que donarà lloc a noves devocions, com la del *Corpus Christi*, i a l'aparició d'aquesta festa i les processons amb el Santíssim.

En definitiva, tota la política pastoral del patriarca Saperà sembla dirigir-se cap a la nova sensibilitat eucarística, que anticipa el Concili de Trento. Així doncs, l'Església que s'esforçaren a bastir els bisbes tridentins no és una creació del no res, troba les seves arrels en la reforma medieval, de la qual ha heretat a la vegada les certituds i les noves inquietuds de les quals fou l'expressió.⁵⁴

PER ACABAR...

A través d'aquest estudi hem intentat aportar llum nova sobre un grup de parròquies rurals de la diòcesi de Barcelona, les de l'actual comarca del Baix Llobregat, al primer terç del segle XV. Però també sobre la política pastoral del bisbe Francesc Climent. I tot això mitjançant, sobretot, una font molt rica, però encara força desconeguda a casa nostra: les visites pastorals. He intentat fer un estudi d'història local, però amb aspiracions d'història global, sobre la qual es puguin comprovar les hipòtesis plantejades.

Voldria aprofitar aquest espai per reclamar la publicació d'un corpus de constitucions provincials i sinodals i un repertori de visites pastorals (a l'estil de l'existent a França)⁵⁵ de les antigues províncies eclesiàstiques i diòcesis dels regnes de la Corona d'Aragó, que, pel que fa al cas de les visites de la baixa edat mitjana, es podria convertir en publicació sencera de les transcripcions, ja que són fonts excepcionals dins la documentació medieval europea. Tot això ens permetria millorar la comprensió de la història de l'Església de les antigues diòcesis dels regnes de la Corona d'Aragó que encara resta per fer.

54. PARAVY (1993), p. 168 i 214.

55. Gabriel le BRAS; François DAINVILLE; Jean GAUDEMET; Andrée LATREILLE [dir.] (a partir del 1977), *Répertoire des visites pastorales de la France. Anciens Diocèses (jusqu'en 1790)*, CNRS, recherche coopérative sur programme 206, 4 vol., París, 1997.

L'ASSOCIACIONISME OBRER: DE LA RESISTÈNCIA AL SINDICALISME EL CAS DE SANT FELIU DE LLOBREGAT (1861-1914)¹

AGUSTÍ GARCIA I LARIOS

Comunament s'ha acceptat que el segle XIX marca la pauta d'aparició i desenvolupament de dues noves classes socials, la burgesia i el proletariat, que transmuten radicalment el panorama social existent fins aleshores. Aquest progressiu procés de conformació social estava associat molt directament als canvis econòmics esdevinguts, fonamentalment, en aquesta centúria. En qualsevol cas, totes dues classes socials mantenen una relació ben definida: l'una detenta els mitjans de producció i, alhora, els béns produïts, i l'altra hi aporta la seva força de treball. Com indica Manuel Tuñón de Lara, «*obrero y clase obrera nacen tras un complejo proceso de separación entre trabajador e instrumentos de producción, al cabo del cual existe una auténtica economía de mercado*».² Encara més: l'articulació del moviment obrer es produeix en la mesura que, amb una presa de consciència de la seva condició social, els obrers s'associen amb finalitats professionals o potser també polítiques, és a dir, en la mesura que constitueixen grups específics d'afinitat per tal de copsar unes determinades necessitats i interessos —normalment l'associació és considerada com la unió prolongada, organitzada, lliure i voluntària per a l'obtenció d'un fi o objectiu comú».³

Ací es planteja la idoneïtat d'estudiar l'associacionisme obrer, el seu sorgiment, l'articulació, el desenvolupament, la interrelació, la plasmació ideològica, etc., en un àmbit ben concret com ara Sant Feliu de Llobregat. L'àmbit cronològic, d'altra banda, se circumscriu als anys claus de la seva embranzida: al darrer terç del segle XIX, perllongat fins a l'inici del conflicte mundial el 1914; és a dir, els anys en què s'inicià a Sant Feliu de Llobregat el procés industrialitzador amb el qual, evidentment, va estar fortament lligat el desenvolupament del moviment obrer local.

Tradicionalment l'economia de Sant Feliu de Llobregat i de tota la comarca del Baix Llobregat ha estat eminentment agrària. Va ser al llarg del segle XIX que s'hi va produir un procés notable de modificacions en el sistema productiu. De primer, les transformacions afectaren l'estructura agrària, ja que s'hi produí un augment de producció i una comercialització àmplia —és a dir, es passà d'una agricultura emprada, en termes generals, per a l'autoconsum a una altra «de

1. Aquest article és el fruit força directe d'una recerca col·lectiva, realitzada juntament amb Pilar Antolín i Enric Ferreras sobre els inicis de l'associacionisme contemporani a Sant Feliu de Llobregat, del 1850 al 1914, en curs d'edició.

2. Manuel Tuñón de Lara, *El movimiento obrero en la historia de España*, Madrid, Taurus, 1972, p. 9.

3. Pere Solà, *Història de l'associacionisme català contemporani. Barcelona i les comarques de la seva demarcació*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1993, p. 10.

màxima explotació i comercialització—,⁴ si bé també fou important en aquesta centúria la diversificació dels conreus.⁵

En qualsevol cas, el procés de transició de l'agricultura vers el sistema productiu capitalista va estar estretament vinculat a un segon element transformador, la progressiva industrialització que hi tingué lloc.⁶ A partir de mitjan segle XIX, s'hi manifestaren els primers indicis d'una incipient activitat industrial moderna, desenvolupada a redós de la producció tèxtil.⁷ Els precedents locals es troben, reculant en el temps, en la tradició vilatana de confeccionar blondes,⁸ però, també i sobretot, en l'activitat prístina dels santfeliuencs Ramiri Güell i Pau Mayol el 1838, ampliada ben aviat per altres com Antoni Camins, Pau Tintoré, Joan Pahisa i Josep Solà el 1845.⁹ Alguns dels trets caracteritzadors de l'activitat industrial tèxtil d'aquests primers anys són apuntats per Àngel Calvo, a saber: d'una banda, una part de la població feia compatible l'agricultura i la indústria, de tal manera que hi havia «una simbiosi amb l'economia tradicional (el tèxtil no és encara una alternativa al camp) i una coexistència amb activitats desenvolupades anteriorment»; i, d'una altra banda, les dimensions de les fàbriques a Sant Feliu eren reduïdes, s'hi emprava un nombre migrat de treballadors i presentaven un exigü nivell de mecanització.¹⁰

Fins al darrer quart del segle XIX i la primera dècada del XX no es va encetar un període d'expansió i ampliació de la indústria tèxtil vilatana, protagonitzat per les factories de Can Bertrand, Can Corrons i Can Güell. Hi ha diferents elements indicadors que palesen aquest creixement, tal vegada el més eloqüent dels quals sigui el nombre de treballadors ocupats a les indústries locals. Així, el 1862, d'una població total de 2.478 habitants n'eren definits com a obrers 42; el 1913, quan la població s'acostava als 4.000 santfeliuencs, n'hi havia 1.071 treballant a les indústries locals.

La primera mostra d'associacionisme obrer al municipi de què hom té notícia està lligada a una vaga realitzada, a l'estiu del 1861, per 15 obrers de les empreses Martí i Ribas que demanaven

4. Mercè RENOM [cur.], *Guerrilles al Baix Llobregat. Els «carrasquets» del segle XVIII, i els carlins i els republicans del segle XIX*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, 1986, p. 21.

5. Sobre el panorama comarcal i local a finals del segle XVIII hom pot consultar el qüestionari de Francisco de Zamora a Jaume CODINA; Josep MORAN; Mercè RENOM [cur.], *El Baix Llobregat el 1789. Respostes al qüestionari de Francisco de Zamora*, Barcelona, Curial; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992. Per aprofundir, d'altra banda, en l'agricultura del Baix Llobregat vegeu Gemma TRIBÓ, *Evolució de l'estructura agrària del Baix Llobregat, 1860-1931*, Universitat de Barcelona, 1991, tesi doctoral inèdita.

6. Vegeu, especialment, l'estudi col·lectiu següent: Àngel CALVO [cur.], *El pas de la societat agrària a industrial al Baix Llobregat. Agricultura intensiva i industrialització*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat, 1995.

7. Sobre aquest aspecte hom pot consultar, per exemple, Àngel CALVO, *Orígens i desenvolupament de la indústria a Sant Feliu de Llobregat*, Sant Feliu de Llobregat, Ajuntament, 1987, i, també, Joan Anton CARBONELL, «Desenvolupament de la indústria tèxtil a Sant Feliu de Llobregat (1861-1923)», a CALVO [cur.] (1995), p. 405-425.

8. Aspecte mencionat a Vicente de FRIGOLA, *Relación de los pueblos de que consta el Principado de Cataluña*, Barcelona, 1824, p. 2, a VÍCTOR BALAGUER, *Guia-cicerone de Barcelona á Martorell por el ferro-carril*, Barcelona, Imp. Nueva de Jaime Jepús y Ramón Villegas, 1857, p. 60, i en articles sobre el Principat de Catalunya, Andorra i la zona de parla catalana del regne d'Aragó a Pascual MADRÓZ, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, vol. II, Barcelona, Curial, 1985, p. 104.

9. La informació de l'any 1838 és recollida a Joan Anton CARBONELL, *Estudi comparat de la industrialització de Sant Feliu i Molins de Rei*, 1988, i Premi Llorenç Sans (inèdit); la de 1845, a M. LUZ RETUERTA, «Les primeres indústries de la comarca. Estadístiques de 1844-1845», *Butlletí del Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat*, núm. 7 (1985), p. 4-6.

10. CALVO (1987), p. 14.

QUADRE 1

<i>Empresa</i>	<i>1897</i>	<i>VII. 1913</i>	<i>VIII. 1913</i>
Bertrand	539	700	480
Solà Sert	175	300	260
F. i A. Vila	40	—	—
F. i G. Vila	—	100	160
A. Vila	—	33	41
Ribalta	—	53	60
Miret i Llord	—	120	70
Total	754	1.306	1.071

FONT: CALVO [cur.] (1995), p. 419.

un augment salarial. Aquesta acció, però, no aparegué espontàniament, ja que, segons es recull en la documentació, els obrers vaguistes seguien les indicacions d'una «associació», de la qual es desconeix cap més informació.¹¹ En qualsevol cas, cal parar esment en la precarietat de les condicions de vida i de treball de la població obrera en aquest moment de transició econòmica. Unes condicions que marcaven una existència difícil: habitatges amb poca salubritat, alimentació inadequada, jornada laboral excessivament llarga, inseguretat en l'ocupació, salari molt baix, indefensió davant la malaltia, l'atur o la vellesa, etc.¹²

Aquestes contradiccions socials donaran lloc a associacions netament obreres durant el Seixenni, en una conjuntura, d'altra banda, procliu a la seva manifestació. Així, l'any 1871, hi havia a Sant Feliu dues societats obreres, de creació anterior, que en aquell moment no formaven part de la Internacional.¹³ L'any següent, el jutge de primera instància de Sant Feliu informava que «s'havia as-sabentat que els afiliats a la Internacional, integrada per obrers i jornalers del camp, volien alterar l'ordre públic»¹⁴ a Sant Feliu; i, en aquest mateix ambient conflictiu, hi hagué també una vaga a la fàbrica tèxtil de Manuel Bertrand, a qui alguns dels seus obrers van amenaçar.¹⁵ Entre setembre

11. Arxiu Històric Comarcal de Sant Feliu de Llobregat (AHCSFLL), Fons Municipal, correspondència (1861). Citat per J. A. Carbonell a CALVO [cur.] (1995), p. 420.

12. Mancats d'obres que aportin una visió global sobre aquest aspecte, poden consultar-se algunes monografies territorials força interessants com, per exemple, Joan SERRALLONGA, «La vida i la mort a la Catalunya treballadora: Osona, 1880-1920», a Joan SERRALLONGA; Josep Lluís MARTÍN, *Condicions materials i resposta obrera a la Catalunya contemporània*, Sant Quirze de Besora, Associació Cultural Gombau de Besora, 1992; i també Albert ARNAVAT, *Moviments socials a Reus, 1808-1874. Dels motins populars al sindicalisme obrer*, Reus, Associació d'Estudis Reusencs, 1992.

13. *La Federación* (1872).

14. M. LUZ RETUERTA, *Origen i debat sobre la capitalitat comarcal de Sant Feliu de Llobregat al segle XIX*, Sant Feliu de Llobregat, Ajuntament, 1987, p. 16.

15. AHCSFLL, Fons Municipal, correspondència (1872). Citat per J. A. Carbonell a CALVO [cur.] (1995), p. 421.

del 1873 i maig del 1874 actuà a Sant Feliu una secció local de la Internacional,¹⁶ de la qual, però, no es té cap més notícia que un ofici d'agost del 1874 del Govern Militar en què s'ordenava investigar sobre aquest nucli local proper a l'internacionalisme.¹⁷

D'altra banda, l'activitat agrària en general travessà durant aquests anys una inestabilitat constant. Els jornalers patien una situació de precarietat, i això originà l'existència de fórmules associatives, sovint de caire mutualista, que reemplaçaren progressivament la incidència d'altres de mena beneficoreligiosa vinculades a l'Església. A Sant Feliu, durant aquests convulsius anys, es creà, concretament el 1872, tal vegada recollint les influències del Congrés de Treballadors Agrícoles, celebrat feia poc a Barcelona, el maig del 1872,¹⁸ la Societat d'Obrers Agrícoles de Sant Feliu de Llobregat i la seva rogalia, que es mantingué fins al 1875, any en què s'hagué de dissoldre.¹⁹

Amb la instauració de la restauració borbònica el 1875, la situació social dels obrers s'agreuà força. Hi havia en aquells moments una malfiança notòria envers els sectors populars entre les classes benestants, que temien pel futur de l'estat liberal i l'ordre burgès, atesa la intensa activitat obrera durant el Sexenni, i que els va dur a articular fórmules de control força intenses sobre l'obrerisme.²⁰ Un obrerisme enfrontat a una doble lluita: amb aquesta burgesia esporuguida que frenà les seves reivindicacions, però també amb un estat encara precapitalista i repressiu.²¹

L'obrerisme local, doncs, passà a activar una mena de camuflatge de les seves activitats amb la creació d'associacions «que permetessin la realització d'activitats i la conformació d'una cultura obrera».²² Fou així com, tot i el ferreny control, els sectors populars santfeliuencs crearen, el 1881, una associació que, des de bon començament, va voler respondre en tot moment a les necessitats específiques dels obrers i menestrals de la vila: l'Ateneu Lliure del Llobregat. Aquesta entitat donà el contrapunt a una altra amb una significació ben diferent, el Casino Santfeliuenc, que, creada

16. *Actas de los Consejos y Comisión Federal de la Región Española*, Barcelona, 1970. Citat per J. A. Carbonell a CALVO [cur.] (1995), p. 421.

17. Concretament es volia esbrinar «[...] dónde tiene la sociedad internacional sus oficinas y [...] de dónde parten las órdenes para las imposiciones que hacen los obreros a los dueños [de la indústria tèxtil de Manuel Bertran] y amenazando de muerte a los obreros que no cumplan sus órdenes» (AHCSFLL, Fons Municipal, correspondència [1874]).

18. Emili GIRALT; Albert BALCELLS; Josep TERMES, *Los movimientos sociales en Catalunya, Valencia y Baleares*, Barcelona, Nova Terra, 1970, p. 76.

19. AHCSFLL, Fons Municipal, Correspondència (1872-1875).

20. GIRALT; BALCELLS; TERMES (1970), p. 8: «El obrerismo tendrá que luchar en un doble frente: el lógico que le ofrece la burguesía ante sus reivindicaciones y el que le presenta el Estado, quien no estando totalmente identificado con la burguesía, sino bajo una mentalidad pre-capitalista, ve solamente la agitación obrera bajo el prisma del orden público y quiere resolver los conflictos con procedimientos preferentemente represivos. Y todavía cuando la burguesía habrá perdido u olvidado su vocación reformista, el obrero hallará frente a sí el egoísmo patronal y el reaccionarismo del estado aliados en un frente único.»

21. Segons Àngel Duarte i Joan Serrallonga, els dos objectius prioritaris de la burgesia catalana van ser: d'una banda, «trobar formes de representativitat que fessin innecessari el recurs a les classes subalternes en els debats polítics del nou règim»; i, d'altra banda, «la desarticulació política dels sectors populars, per la qual cosa s'havia de desactivar el moviment republicà i [...] reprimir el moviment obrer». *Apud* Àngel DUARTE; Joan SERRALLONGA, «Una aproximació a l'obrerisme osonenc en el darrer quart del segle XIX», a Jordi FIGUEROLA [cur.], *Osona i Catalunya al segle XIX. Estudis d'història*, Vic, Eumo Editorial; Centre d'Estudis Socials d'Osona, 1990, p. 187.

22. Joan Anton CARBONELL; Maribel OLLÉ; Mercè RENOM; Carles SANTACANA; Gemma TRIBÓ, «Aproximació a les formes i evolució de l'associacionisme al Baix Llobregat, en el marc de les transformacions socio-econòmiques i polítiques de l'època, segle XIX-1930», a CALVO [cur.] (1995), p. 693.

el 1879, aplegava bona part dels propietaris, els industrials, els funcionaris i els professionals liberals i que restà situada en un espai ideològic conservador.

La fundació d'ateneus obrers va ser un fenomen estès per tot Catalunya; al Baix Llobregat, l'associacionisme ateneista prengué un fort impuls.²³ A Sant Feliu, l'Ateneu es va plantejar un doble objectiu: d'una banda, esdevenir un mitjà d'«instrucción, solaz, esparcimiento y recreo» i, d'una altra, vetllar pels interessos morals i materials de la comarca. No només per les finalitats preteses —reflectides en les activitats i serveis—,²⁴ sinó per la seva composició obrera,²⁵ l'Ateneu Lliure del Llobregat s'integra dintre del grup d'associacions culturals adreçades a «allunyar els obrers del vici, l'alcohol i el renec tavernari i de la temptació de pecar» i pretenia «fornir-los els elements que els havien de permetre [als obrers] a desenvolupar-se en la vida».²⁶

L'obrerisme es va manifestar amb l'Ateneu especialment, però no només amb aquest; es crearen, així mateix, altres associacions, de caire eminentment cultural. Tal va ser el cas d'El Mutuo Apoyo, una associació coral d'inspiració claveriana i amb plantejaments mutualistes que tingué els seus precedents locals en el Cor de Sant Feliu, format el 1861, i que desembocà, passats els anys, en una altra important associació local, La Unió Coral, que va promoure, d'ençà de la seva creació el 1892, activitats fonamentalment culturals i recreatives, però també amb un fort component de sociabilitat: semblantment al Casino i l'Ateneu, també disposava de cafè, organitzava excursions, etc.²⁷

D'altra banda, quan al camp santfeliuenc es patiren els efectes de la crisi agrària de l'any 1880, es crearen dues associacions d'obers agrícoles: la Germandat d'Obrers Agricultors de Sant Isidre Llauredor i la Unió de Treballadors Agrícoles. L'any 1882, però, es va dissoldre una associació local anomenada Lliga de Viticultors Rabassaires, la creació de la qual, però, hom desconeix.

Progressivament, el règim afeblí el seu control social i tendí vers una certa tolerància. Dues fites importants van ser l'aportació de dues normes legals: primer, el 1887, una nova llei d'associacions,²⁸ i el 1890, a càrrec dels liberals de Sagasta, una nova llei electoral que establia el sufragi uni-

23. Vegeu, especialment, CARBONELL; OLLÉ; RENOM; SANTACANA; TRIBÓ, a CALVO [cur.] (1996), p. 681 i s. Pere Solà destaca la importància dels ateneus i els centres culturals dintre del panorama associatiu baix llobregatí i, alhora, aquest dintre del marc de la província (SOLÀ, p. 168): «Cap comarca pròxima a la capital de Catalunya, llevat del Vallès Occidental, la supera en nombre d'ateneus.»

24. Les activitats promogudes per l'Ateneu tenien un doble vessant: el recreatiu —ball, teatre, cafè, etc.— i el cultural —conferències, biblioteca i, especialment, l'escola pròpia.

25. Malgrat no tenir la documentació patrimonial de l'entitat sobre els seus socis i mancats, doncs, d'una anàlisi acurada sobre la seva composició en aquests anys, hi ha referències posteriors que confirmen que la composició majoritària estava integrada per obrers, com ara una informació, el 1900, de l'alcalde dinàstic de la vila, Josep Ricart i Roca, al Govern Civil, en la qual defineix els socis de l'entitat com a obrers (AHCSFLL, Fons Municipal, correspondència [1900]).

26. Pere ANGUERA, «Els Ateneus en la Catalunya vuitcentista», a *Associacions. Cultura i societat civil a Catalunya*, Tarragona, El Mèdol, 1994.

27. Hom pot consultar, sobre El Mutuo Apoyo per exemple, Agustí GARCIA, «Aproximación al asociacionismo mutualista santfeliuense: el caso de La Unió Coral en el período 1875-1923», a *Congrés Internacional d'Història. Catalunya i la Restauració (1875-1923)*, Manresa, Centre d'Estudis del Bages, 1992, p. 515-518; sobre la presència claveriana al Baix Llobregat, Agustí GARCIA, «L'Eco de Euterpe i els cors de Clavé al Baix Llobregat (1861-1880)», *Materials del Baix Llobregat*, núm. 1 (1994), p. 67-69; i, també, sobre La Unió Coral, Pilar ANTOLÍN; Enric FERRERAS; Agustí GARCIA, «El Coro». *Cent anys d'associacionisme a Sant Feliu de Llobregat (1892-1992)*, Sant Feliu de Llobregat, Ajuntament, 1992.

28. Vegeu-ne l'interessant estudi de Manuel Ramón ALARCÓN, *El derecho de asociación obrera en España (1839-1900)*, Madrid, Ediciones de la Revista del Trabajo, 1975.

versal masculí. En aquesta nova conjuntura d'obertura política, els lligams entre els sectors republicans i obreristes bascularen progressivament vers una separació, fonamentada, segons Santiago Albertí,²⁹ en les profundes modificacions esdevingudes en el camp de l'obrerisme: per l'escàs desenvolupament cívic de l'obrerisme, per la creixença lenta del socialisme i per la presència de l'ideari anarquista. En el cas de Sant Feliu, per la documentació de què hom disposa, sembla clar que cap dels tres eixos argumentals hi són vàlids. Tanmateix, resta pendent d'analitzar si efectivament va haver-hi dissociació —tàctica o ideològica— entre l'obrerisme i el republicanisme locals. Aquest últim, en qualsevol cas, va articular-se en un seguit d'agrupacions, totes de reduïdes dimensions i amb una gran inestabilitat i discontinuïtat, aglutinades, però, a l'entorn de dos nuclis ideològics: el federalista i el fusionista.³⁰

Aquesta efervescència política de la fi del segle es mantingué i augmentà força, amb el canvi de centúria, i molt especialment durant la primera dècada. L'activitat política local restà protagonitzada durant aquests anys per tres forces polítiques: els republicans catalanistes, els radicals i els tradicionalistes —aquests dos últims fortament enfrontats entre si ideològicament i, àdhuc, físicament.³¹

L'obrerisme local s'articulava encara a la primeria de segle amb un model de societat d'ofici, i és precisament el pas d'aquest model al sindicat únic el fet més destacable en la seva evolució. Aquest pas, l'articulació d'un sindicat únic, va ser mediatitzat políticament pels elements radicals locals. De primer, partint de la seva pròpia agrupació, la Fraternitat Republicana Radical, van crear, a començaments del 1913, la Casa del Pueblo, i tot seguit, aquell mateix any l'instrument definitiu per articular bona part de l'obrerisme santfeliuenc: la Societat d'Oficis Varis —popularment coneguda com La Vària.³² Aquest procés es va desenvolupar en una conjuntura econòmica local difícil, de recessió en el tèxtil, que va generar un clima de conflictivitat. Aquesta conjuntura favorable al reforçament obrer va ser emprada pel nucli radical per tal de menar un sindicalisme de masses, radicalitzat i polititzat. Primerament, amb una intensa campanya propagandística i de conscienciació societària i obrera en què foren presents «compañeros de Barcelona», on s'esperonava els obrers santfeliuencs a prendre part en els actes reivindicatius. El 1913 hi hagué una vaga del tèxtil que sacsejà Sant Feliu i comportà la paralització total de la produc-

29. Santiago ALBERTÍ, *El republicanisme català i la Restauració monàrquica (1875-1923)*, Barcelona, Albertí editor, 1973, p. 107 i 108.

30. El llarg d'aquesta dècada, van aparèixer els agrupaments polítics següents: un Comitè Federal de Sant Feliu de Llobregat (1890), una Unió Republicana (1895), un Comitè Fusionista Local (1897) i un Centre Democràtic Federal (1899) (AHCSFLL, Fons Municipal, correspondència [1895-1897] i Àngel DUARTE, *El republicanisme català a la fi del segle XIX*, Vic, Eumo Editorial, 1987, p. 178).

31. El maig del 1911 es va produir una violenta topada entre els elements radicals i tradicionalistes que se saldà amb cinc morts. Sobre les forces polítiques vegeu, per exemple, Maribel OLLÉ, Mercè RENOM, Gemma TRIBÓ, «Límits i contradiccions dels republicans autonomistes de Sant Feliu de Llobregat (1909-1914)», a Col·loqui Internacional «Revolució i socialisme», Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, 1989, p. 255 i s.; Joan B. CULLA, *El republicanisme lerrouxista a Catalunya (1901-1923)*, Barcelona, Curial, 1986; i, també, Joan TARDÀ, *Republicans i catalanistes al Baix Llobregat a principis de segle XX*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat, 1991.

32. Segons la informació tramesa per l'Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat al jutge d'instrucció local, els membres de La Vària són «procedentes de una asociación disuelta que se titulaba La Casa del Pueblo y a su vez esta procede de la Fraternidad Republicana Radical» (AHCSFLL, Fons Municipal, Comissió local de l'Institut de Reformes Socials (1913)).

ció local.³³ L'acció radical, però, s'amplià amb la diversificació de l'activitat industrial a Sant Feliu de Llobregat. Sota la direcció del líder radical local Remigi Roca i Jorba, es crearen dues noves associacions obreres el 1914: La Unió d'Obrers Metal·lúrgics Art Fabril i La Energia.³⁴

A banda d'aquestes articulacions obreristes menades pels radicals, es van desenvolupar a Sant Feliu de Llobregat altres associacions obreristes, com ara la Societat Cooperativa La Fraternitat, creada el 1894 i perllongada fins al 1912, i el sindicat d'empresa El socorro Mutuo de San Feliu de los trabajadores de la Fábrica F. G. Vila, el 1914.

L'activitat obrera a Sant Feliu, que va estar fortament polititzada, va derivar cap a una mena de sindicalisme nou, arran de la vaga general del 1913, caracteritzada per la coordinació obrera, i que, pocs anys més tard, després de la Primera Guerra Mundial, va deixar pas a un desencís de l'obrerisme polític que menà el transvasament dels obrers locals vers l'apoliticisme anarcosindicalista.

33. AHCSFLL, Fons Municipal, Actes de la Comissió Local de l'Institut de Reformes Social (1913). Pel que fa al desenvolupament d'aquesta vaga hom disposa de la crònica a TARDÀ (1991), p. 123 i s.

34. TARDÀ (1991), p. 128 i AHCSFLL, Fons Municipal, Comissió Local de l'Institut de Reformes Socials (1914).

RAMON D'ABADAL I L'INTENT DE NORMALITZAR L'IEC ELS ANYS SEIXANTA

FRANCESC VILANOVA I VILA-ABADAL
Universitat Autònoma de Barcelona

El març del 1966, Ramon d'Abadal i de Vinyals escrivia una llarga i molt sincera carta al seu amic Jordi Rubió i Balaguer. A banda d'exposar-li els seus problemes de salut, Abadal entrava a reflexionar sobre l'Institut d'Estudis Catalans i el seu futur, en aquells moments molt incert:

[...] L'Institut em preocupa molt. Estem vivint d'uns records, però els records són cosa de vells, quan els vells ens acabem els records aniran esmortuint-se. Fa molt temps, massa temps, que no fem res més que mantenir un caliu, tan sagrat com vulguis, però a la fi caliu, que com tot caliu va marfondint-se. I, mentrestant, el món no s'atura; al contrari, cada dia marxa més depressa i amb més empena.

Quan penso que fa cinquanta anys que l'Institut havia de publicar les Cròniques i estem com el primer dia, o pitjor, perquè ara ni tenim l'esma de proposar-nos-ho. Estem envellits i anquilosats, quan hauríem d'ésser el motor propulsor de la cultura catalana.

I si no es salva la catalanitat de la cultura del nostre país, què se salvarà, de Catalunya? De capelletes, no en viurem pas. Temo que no estiguem vetllant, a l'Institut, un moribund. Temps enrrera, un membre ja es queixava de la preponderància dels temes necrològics en les Sessions generals: notícies dels absents, records dels difunts [...].

Molt discutir i no fer res. Perdona'm el meu pessimisme. Potser és fill de la personal decadència. Millor que fos així. Que jo passi i que *allò* continuï flamejant [...].¹

La preocupació per l'Institut i el seu futur omplirà els darrers anys de la vida de Ramon d'Abadal d'una manera preferent. Fet el gruix principal del treball historiogràfic; a vint-i-cinc anys de la fi de la Guerra Civil, aquesta institució va començar a ser el centre d'interès de Ramon d'Abadal per una raó que anava més enllà de la purament acadèmica: la possibilitat de situar l'Institut en una posició de reconeixement públic de les administracions franquistes. Per Abadal, aconseguir aquest estatus era fonamental per a assegurar la supervivència de l'Institut i anar cap a la seva renovació. Feia més de vint anys que l'IEC treballava en condicions de semiclandestinitat, sense pràcticament recursos econòmics, fora d'aquells que s'aconseguien de «mecenes» més o menys ocasionals, i ja era hora, en el moment en què semblava que hi havia una possibilitat, de revifar-lo. Es tractava, en paraules de Ramon d'Abadal, que «aprofitant aquesta ocasió tot s'ordeni una mica».²

1. Carta de Ramon d'Abadal a Jordi Rubió, 8 de març de 1966, Arxiu Jordi Rubió i Balaguer (ARJB), Sant Boi de Llobregat.
2. Carta de Ramon d'Abadal a Jordi Rubió, 5 de setembre de 1962, ARJB.

L'«ocasió» que assenyalava Ramon d'Abadal estava determinada, sobretot, per dos factors: d'una banda, la creació d'Omnium Cultural havia permès que aquesta institució cedís una part del seu local, el Palau Dalmases, per als papers i algunes de les activitats de l'Institut.³ Això, i aquest era el segon factor, obria una certa perspectiva d'estabilitat, comoditat i mitjans que, un temps enrere, haurien estat inimaginables. Ara bé, fer més coses volia dir tenir més mitjans econòmics i això era pràcticament impossible amb una institució que vivia en la situació de semiclandestinitat tolerada. Era un cercle viciós. Si fins aleshores l'IEC s'havia finançat, poc, amb aportacions de «mecenes», aquest camí era cada vegada més difícil, i, si es volia buscar una font de finançament més àmplia i regular, l'Institut hauria de sortir a la llum pública, hauria de ser reconegut per l'Administració pública, cosa que, de moment, semblava impensable. La suspensió de les activitats d'Omnium Cultural, per una ordre governativa, i el tancament consegüent del Palau Dalmases, l'any 1963, van tornar a deixar les coses com abans. L'Institut quedava altra vegada en la més absoluta precarietat i amb l'agreujant que els seus membres no podien accedir als papers i el material dipositats al Palau Dalmases. Tot això ho sabien perfectament les autoritats franquistes, que coneixien amb força precisió les activitats i els membres de l'Institut. Però, com assenyalava un informe «oficial», l'Administració espanyola mantenia una actitud «estranya», que es resumia en la «tolerància alegal» que practicava respecte de la vida de l'Institut:

[...] El Estado parece fingir que ignora la existencia del Institut y el Institut obra como si el Estado no existiera. Así que empezaron a reanudarse las actividades del Institut, hubiera cabido la posibilidad de cortarlas de raíz y aniquilarlas; pero después de tantos años de «clandestinidad tolerada», ello es totalmente imposible. Varias veces se ha intentado arbitrar una solución a este problema, pero las gestiones fracasaron, y creo saber que algunas veces ello se ha debido a obstáculos puestos por el Ministerio de la Gobernación.⁴ No obstante, no pueden transcurrir muchos años con una institución en tan anómala situación jurídica. Actualmente, una «extirpación» del Institut sería algo tan «dictatorial» y sonado, tanto en Cataluña como en los ambientes culturales de España y del extranjero, que no es en modo alguno recomendable. Téngase en cuenta que el Institut publica revistas y libros de investigación, algunos de auténtica categoría, y que se citan y manejan en los trabajos de los especialistas. Tales revistas y libros, por ser técnicos y por sutiles argumentos difíciles de precisar, se publican sin pasar por censura y sin ser perseguidos por ésta, que se limita a prohibir su exhibición en escaparates de librería (es francamente raro que puedan existir relaciones entre el Departamento de Censura y un organismo en tan singular situación oficial; supongo que son relaciones meramente orales). Lo curioso es que me han asegurado que la Dirección General de Relaciones Culturales compra al Institut buen número de los libros que publica ahora para exponerlos en el extranjero. Si esto es cierto, tiene alguna gravedad, pues podría creerse que el Estado, en el extranjero, quiere dar la sensación de que el Institut funciona normalmente, al paso que en España tolera su clandestinidad.⁵

3. Miquel COLL I ALENTORN, «Els primers setanta-cinc anys de l'IEC», a M. COLL I ALENTORN, *Història*/2, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Curial, 1992, p. 505. Hi ha una manca absoluta de fonts documentals per a reconstruir la història de l'Institut d'Estudis Catalans, sobretot per a l'etapa del franquisme. La impossibilitat de consultar els arxius principals relacionats amb aquesta institució, m'ha obligat a fer una reconstrucció parcial i incompleta de la qüestió dels intents de legalització de l'IEC a través de la Diputació de Barcelona. Per tant, m'he limitat a exposar la participació d'Abadal en aquests episodis, tot i la dificultat que representa no poder contextualitzar tot aquest afer.

4. En aquells moments era ministre de Governació el general Camilo Alonso Vega. Hom es pot imaginar què podia pensar aquest personatge de l'Institut d'Estudis Catalans.

5. Martí de RIQUER, *Informe al IX Congreso Nacional del Movimiento*, Madrid, Comisión 1a, 1964. Citat a JOSEP MELIÀ, *Informe sobre la lengua catalana*, Madrid, Magisterio Español, 1976, p. 235 i 236.

L'interès de l'informe es trobava en el diagnòstic que feia de la situació de l'IEC. Però encara era més important la conclusió, perquè permet veure com Martí de Riquer i Ramon d'Abadal van coincidir en el diagnòstic i la possible sortida al problema (és clar que tampoc no hi havia gaires solucions més). Si no hi va haver una intencionalitat a l'hora de posar en marxa els mecanismes de la negociació, almenys l'informe de Martí de Riquer va servir per a avisar un sector del franquisme (el del Movimiento) sobre una possible solució a aquest afer i, a la vegada, era útil per a Ramon d'Abadal, en la mesura que podria trobar un ambient no tan refractari i, també, podia ser entès com un bon termòmetre del que pensava un sector «il·lustrat» del règim. La sortida era la legalització de l'Institut per la via de la Diputació de Barcelona:

Actualmente parece que la coyuntura es buena para intentar una solución definitiva. Me consta que los «mecenas» aludidos empiezan a estar cansados de serlo, lo que pone al Institut en difícil trance económico. La solución de este problema es mucho más sencilla de lo que parece a primera vista, pues se trataría de mantener en vigor el acta fundacional del Institut d'Estudis Catalans, que hace de éste una dependencia de la Diputación Provincial de Barcelona, y al presidente de ésta, presidente nato de aquél. Téngase en cuenta que me refiero al acta fundacional, no a los estatutos que se adoptaron durante el gobierno del general Berenguer, que dan cierta autonomía al Institut, y que creo que hay que proceder prescindiendo de estos estatutos, aunque, de acuerdo con ellos, la solución también sería posible. Una vez encuadrado el Institut de nuevo en la Diputación Provincial, ésta ya se encargaría de centrarlo exclusivamente en tareas eruditas y de quitarle matiz político.⁶

La proposta de Martí de Riquer (limitar el paper de l'IEC al terreny de l'erudició, desactivar la càrrega política i posar-lo sota la tutela directa del president de la Diputació) i els plantejaments «possibilistes» de Ramon d'Abadal, Jordi Rubió o Miquel Batllori (reconeixement legal de la Diputació i l'Administració central, sota la figura d'un corporació científica o una acadèmia) eren coincidents en la seva base: treure l'IEC de la semiclandestinitat i posar-lo en situació de demanar ajuts i mitjans per tirar endavant la seva tasca, i fer-ho per l'única via possible, la negociació. Només calia trobar els termes exactes que definissin la vinculació entre les institucions.

El tancament del Palau Dalmaes feia més urgent que mai buscar una solució al problema de l'Institut i oferir-li possibilitats de sobreviure. Amb aquesta necessitat, i prenent com a referència el clima, del qual Riquer era un bon exponent, la primavera del 1964 Ramon d'Abadal i Miquel Batllori van començar a mantenir contactes, a Madrid, amb càrrecs polítics i personalitats culturals per temptejar el terreny. Entre maig i juny, Ramon d'Abadal va visitar Ramón Menéndez Pidal, el marquè de Lozoya i, sobretot, Jesús Pabón; juntament amb el pare Miquel Batllori, va visitar també Vicente Gállego. De totes aquestes entrevistes en va sortir, aparentment, una proposta concreta: vincular, mitjançant l'adhesió, l'IEC a l'Instituto de España. Amb una relació com aquesta, l'Institut passaria a tenir un estatus quasi legal i, per tant, podria rebre un suport oficial i públic. La basa principal amb què es jugava aquesta carta era el reconeixement oficial que gaudia l'IEC davant la Unió Acadèmica Internacional, la qual cosa li donava un valor considerable. A més a més, el sol fet que l'IEC fes «el gest [...] d'adherir-se a l'I. de E. [Instituto de España] és ja una prova que no és «rojo-

6. Ídem, p. 236 i 237.

separatista"!!!».⁷ En concret, es tractava d'integrar «al Instituto de España, en la forma que mejor pareciese, las tres entidades más competentes para el estudio y fijación de las lenguas gallega, vasca y catalana», i també deia: «[...] Nuestras gestiones van encaminadas a la consagración oficial del Institut d'Estudis Catalans [...] a los fines de la lengua catalana [...] que ha continuado y en su semi-clandestinidad prosigue los estudios sobre el idioma».⁸ Vist des d'un altre angle, «se trata, *nunc et hic*, de superar la actual situación del Institut, cambiando el área en que se mueve, provincial y asfixiante, por un campo más amplio, más abierto y más cómodo: el de la relación con el Instituto de España y con el Ministerio de Educación Nacional».⁹

Mentre, a Madrid, es continuaven fent aquestes gestions, a Barcelona, Ramon d'Abadal reunia els presidents de les tres seccions de l'Institut (Jordi Rubió, Joaquim Carreras i Artau i Pere Bohigas) i el secretari (Ramon Aramon) per explicar-los els contactes mantinguts al voltant de la vinculació de l'IEC a l'Instituto de España. Tot i que s'havien posat en marxa aquestes gestions, Ramon d'Abadal havia continuat treballant en la línia d'arribar a un acord amb la Diputació de Barcelona, «para normalizar la situación legal y económica del Institut; es una negociación delicada y que de momento es mejor no airear».¹⁰ El 4 de juliol, Abadal va tenir una «entrevista muy larga, muy sincera, incluso cordial [amb el president de la Diputació, Joaquim Buxó, marquès de Castelflorite]», i en comentava: «Le informé de nuestras gestiones, que teme él que a última hora encuentren grandes dificultades por el lado de Gobernación. También lo temo yo. Por Gobernación y por la intriga de los "consabidos" de Barcelona».¹¹ Si les negociacions que es duïen a terme a Madrid podien tenir la seva transcendència, el contacte amb la Diputació de Barcelona era «de una importancia enorme para la vida cultural catalana».¹² Abans que les vacances d'estiu interrompessin les activitats, el 9 de juliol, Ramon d'Abadal va visitar Jordi Rubió per donar-li notícies de l'entrevista amb el president de la Diputació.

A la tornada de l'estada al Pradell, el 21 de setembre, Ramon d'Abadal va acordar amb el president de la Diputació de reprendre les negociacions al voltant de l'Institut. Immediatament, Abadal va proposar a Jordi Rubió fer una reunió de la Secció Historicoarqueològica, en què potser ells, «els primitius institucionals», podrien examinar la situació i parlar de l'afer, i també deia: «[...] Fóra molt recomanable [...] la màxima concurrència i en especial la de Soldevila i la de Coll que representen els sectors més polítics de la Secció».¹³ El 23 d'octubre es trobaven Abadal i Pere Bohigas per parlar

7. Carta de Miquel Batllori a Ramon d'Abadal, 10 de juny de 1964, Arxiu Abadal Pradell (AAP), Granollers de la Plana.

8. Carta de Ramon d'Abadal a Ramón Menéndez Pidal, 5 de juliol de 1964, AAP. Paral·lelament a aquesta gestió, Jesús Pabón s'havia entrevistat amb el ministre d'Educació Nacional, Manuel Lora Tamayo, per plantejar-li els termes del projecte proposat (Carta de Jesús Pabón a Ramon d'Abadal, 23 de juny de 1964, AAP). A més a més, Pabón tenia el suport de la gran amistat que existia entre Lora i el doctor Ramon Pasqual i sabia que el ministre consultava tots aquests assumptes al científic català.

9. Carta de Jesús Pabón a Ramon d'Abadal, 16 de juliol de 1964, AAP.

10. Carta de Ramon d'Abadal a Ramón Menéndez Pidal, 5 de juliol de 1964, AAP. L'historiador castellà es va mostrar completament disposat a ajudar en totes aquestes qüestions (Carta de Ramón Menéndez Pidal a Ramon d'Abadal, 15 de juliol de 1964, AAP): «Veo que la integración del Institut d'Estudis Catalans en las corporaciones reconocidas por el Estado, lleva buen camino según Ud. me dice. Si el Ministro o el Marqués de Lozoya me hablan, claro es que le apoyaré según lo creí desde que se inició esta cuestión.»

11. Carta de Ramon d'Abadal a Jesús Pabón, 5 de juliol de 1964, AAP.

12. Ídem.

13. Carta de Ramon d'Abadal a Jordi Rubió, 19 d'octubre de 1964, AJRB.

de l'afer Institut-Diputació», i el dia 30 es convocava un ple per parlar d'aquestes gestions. La reunió estava convocada per al 6 de novembre, i durant aquell dia Ramon d'Abadal va estar preparant un guió per intervenir en la reunió. A mig matí, però, avisava Pere Bohigas que no hi podria assistir per culpa «d'una recaiguda» en el seu asma bronquial, i hi afegia: «[...] Ara bé. Crec profundament que les actuals circumstàncies que coneixeu prou, poden ser molt transcendents per a la vida de l'Institut i l'acompliment de la que entenc és la seva missió com animador i propulsor de la cultura catalana, gosaria dir de la pròpia vida de la cultura catalana»,¹⁴ i continuava:

Desitjaria poder dir-li la meua opinió davant tots els companys. ¿Fóra massa pretencions demanar que s'ajornés tota resolució sobre les gestions entre mans, fins a una pròxima reunió?

Sé que avui són a Montpeller els companys Soldevila i Soler; raó de més.

Convindria —em sembla— molt, que a la sessió en la que s'haguessin de prendre acords resolutius, hi fossin presents la major part possible de membres i, encara, que sapiguessin bé la transcendència del que va a tractar-se, a fi que cadascú pogués decidir amb ple coneixement i responsabilitat.

Si jo hi pogués ésser present, a la sessió resolutòria, em permetria demanar el vot secret perquè cadascú pogués decidir per les seves raons, al marge de qualsevol consideració personal o externa.

La reunió plenària es va ajornar, però el 13 de novembre es va fer, al domicili d'Abadal, la sessió de la Secció Historicoarqueològica que havia proposat a Jordi Rubió un mes abans. Es va plantejar el tema de les negociacions amb la Diputació i el Ministeri d'Educació Nacional, presentat i defensat per Jordi Rubió, i es va obrir un torn de discussió, en el qual Miquel Coll i Alentorn es va oposar resoludament a buscar, en la Diputació o el Ministeri, la via de reconeixement de l'Institut.

A la fi, es va convocar la reunió posposada per al 4 de desembre. Uns dies abans, Ramon d'Abadal va preparar unes notes de cara a la seva intervenció. Per començar, Abadal feia un breu repàs a la fundació de l'Institut i els seus objectius inicials; la conclusió era que «complí molt bé la seva missió». Ara, però, «han passat cinquanta anys», i hi afegia: «El món ha sofert i està sofrint la més gran transformació de la seva història. Mentrestant en fa vint-i-cinc que ens trobem en estat de latència, vegetant, esperant pacientment la vinguda de millors temps.¹⁵ Mentrestant, el món fa el seu camí, no s'atura com nosaltres; la cultura es fa al marge nostre.»

Després d'aquesta entrada per situar-se, Abadal plantejava «unes qüestions marginals» que tenien molt de bàsiques i centrals; eren una radiografia dels mals més importants de l'Institut. Entre aquests, els més importants eren:¹⁶

Situació cultural, la marxa de la cultura, dispersa i sense sentit català. La cultura no pot aturar-se i la gent ha de viure. No hem pogut publicar les Cròniques. Mentrestant sortien la Bernat Metge i Els Nostres Clàssics. No tenim secretaris-redactors. Amaguem els llibres per a no deixar-los a la Biblioteca pública [...].

Les notes següents eren més extenses i, temàticament, s'escapaven de la discussió estricta sobre el futur de l'Institut; en canvi, servien a Ramon d'Abadal per parlar de diferents coses d'actualitat

14. Carta de Ramon d'Abadal a Pere Bohigas, 6 de novembre de 1964, AAP.

15. En aquest punt, Abadal hi havia afegit una nota irònica: «purs, innocents i incontaminats, talment com l'Església espanyola».

16. Ramon d'ABADAL, *Notes vàries per a la redacció dels reports de l'Institut. Novembre-desembre 1964*, AAP.

i emmarcar la seva preocupació per l'IEC en un marc més general. Tenien una càrrega crítica evident pel que feia al passat de la institució, però no eren gaire amables respecte al present i al futur:

La situació falsa actual (il·legal, clandestina). Títol de creació, acord de la Diputació de 4 jul. 1930, caldria legalitzar-lo d'acord amb la llei d'associacions (Noguera).

D'altra manera, no pot ésser més que una dependència de la Diputació. Avui es viu per una tolerància extralegal.

Avui no es compleix la finalitat cultural de l'Institut, perquè no és possible. La cultura la fan homes i els cal viure, se'ns està escapant la gent. No aturarem la cultura; la cultura es va fent fora del nostre esperit.

És evident que l'esperit nacionalista donà a l'Institut la seva gran empena cultural; avui, però, aquest esperit no pot donar-li medis de viure. Morir o pactar, o viure en els llimbs de l'esperança, que és una agonia lenta. Què s'hi guanya?, què s'hi perd? El gran perill del desbordament demogràfic, combinat amb la [?].

Suposem que les il·lusions nacionalistes tinguin realitat: què passarà? Que nosaltres, personalment, serem bandejats. Però la nostra obra serà aprofitada i afillada, renegant dels pares. Si en canvi deixem morir la cultura catalana, ¿es lograrà reviscolar-la? Les tendències mundials. El signe del temps del Concili. La intransigència com a norma.

Això porta a la comparació amb el problema de l'Església. Tradició i renovació. Hem de plegar-nos a un dogmatisme sobrepastat? Hem d'ésser Ottavianis? El nacionalisme és típic dels pobles subdesenvolupats o dels gaullistes i franquistes. No estem fent la «capelleta»?

Cal continuar la història lògica de Catalunya d'anar contracorrent del món? O bé plegar-se al signe del temps?

Plantejament del problema concret. Jo vaig dir-li al President [de la Diputació]: «prescindamos de principios y vayamos a la redacción de textos regulativos, que siempre permiten la discusión o retoques y enmiendas». El diàleg no polític no és claudicació. La col·laboració per un fi concret, no és col·laboració pròpia.

Aquestes notes podien ser considerades com l'entrada general, una visió molt personal de Ramon d'Abadal sobre el paper de l'Institut, passat i present, en una societat que, a pesar del marc polític, anava canviant. Darrere cada un dels punts, Abadal definia una posició política molt concreta, plenament vinculada amb el que, en aquells mateixos dies, escrivia en els seus informes per al comte de Barcelona. El punt de partida era molt clar: l'Institut era una creació de Prat de la Riba i del regionalisme (la Mancomunitat); la seva època daurada va coincidir amb aquest període i amb la «generació de l'Institut». Amb la fi de la Guerra Civil i el triomf franquista, l'IEC havia entrat en un període d'hivernació, del qual, ara, havia de sortir. La conclusió era igual de clara: renovar l'estructura, el personal i els continguts, o esperar que l'agonia s'acabés amb la mort natural de la institució. Ara bé, aquesta renovació no es faria en un nou marc polític, dibuixat per una puixança del nacionalisme català; al contrari, aquest s'encarregaria de buscar noves fórmules (encara que fossin a partir de l'IEC), però no recuperaria l'Institut tal com havia estat abans de la guerra. Com que ni el franquisme ni el nou nacionalisme català feien gran cosa per l'Institut (almenys per l'Institut que ell coneixia, vivia i patia), calia buscar una tercera via. Abadal no podia estar d'acord en la liquidació del 1939 i la creació del fantasmagòric Instituto Español de Estudios Mediterráneos, ideat per Ramón Serrano Suñer; però tampoc no compartia les posicions irreductibles, que interpretaven qual-

sevol contacte amb les autoritats franquistes (fos a escala estatal o provincial) com una claudicació i una traïció als ideals de la pàtria. Entre les dues posicions, n'hi havia una altra, la tercera: negociar sense perdre de vista els interessos i la missió de l'Institut, i fer-ho a partir dels textos fundacionals que definien la naturalesa i l'estructura de l'IEC.

Ramon d'Abadal, però, no oblidava les qüestions i els problemes més concrets i immediats a què s'enfrontava l'Institut l'any 1964, i en tenia una llista ben llarga:

1. Relacions culturals amb els centres internacionals (participació en institucions, congressos, publicacions). Conjuguar amb els centres de Madrid.

2. Dreçar un equip de secretaris redactors, estimulant que n'hi hagués especialment un a cada secció (les seccions i no el ple han d'ésser els centres actius). El ple és el lligam de les seccions i té missions pròpies.

3. Problemes del patronatge de la Diputació (aclarament de la personalitat jurídica, funcions honorífiques i representatives, qüestions que susciten les despeses generals, manteniment de la Secretaria General; manteniment del personal subaltern; manteniment de l'edifici; dietes dels membres).

4. Problemes d'ampliació, d'estructuració.

5. Tota la problemàtica de la llengua i les gestions amb Madrid.

6. La vida miserable actual.

7. Control i contactes generals de la cultura, amb els mitjans següents: Biblioteca d'autors catalans; reunint tota la producció; dreçant un doble fitxer per a persones i per a matèries; publicant un butlletí d'informació adreçat a tots els autors (element de lligam amb els autors comarcals i els residents a l'estranger); registres d'editorials; registre de corporacions culturals.

8. Qüestió de la Casa de Convalescència.

9. Publicacions supletòries (no repetir, no interferir). Textos legals històrics de Catalunya. Cartes de població. Privilegis municipals. Actes de les Corts. Sèries documentals.

Si bé les notes preparatòries tenien un fons molt crític, i pessimista, el report que pensava presentar Ramon d'Abadal en la reunió del 4 de desembre, basat en part en aquestes notes, era molt més moderat i reflexiu. De fet, en les notes preparatòries, Abadal no s'havia limitat a situar els termes de les negociacions a Madrid, i a Barcelona, sinó que, a més a més, per l'amplitud dels punts de què volia tractar, gairebé estava proposant una refundació de l'Institut o, almenys, una readaptació radical als nous temps. La proposta de vincular l'IEC a l'Instituto de España, o la d'arribar al reconeixement oficial de la Diputació de Barcelona, eren mesures imprescindibles per intentar trencar una dinàmica cada vegada més perillosa. Fins al 1964, l'Institut havia pogut justificar la seva vida lànguida i gairebé vegetativa per la manca de recursos, la situació de semiclandestinitat i les persecucions policials. El canvi d'estatus, la sortida més o menys legalitzada a la llum del dia, obligava a fer un canvi imprescindible en la tasca de l'Institut. Rejovenir-lo, fer-hi entrar gent nova, obrir les activitats al món cultural del moment, etc., era l'única possibilitat de supervivència.

En la reunió del 4 de desembre, Ramon d'Abadal volia començar fent una explicació de les gestions que s'havien fet a Madrid (entrevistes amb el marquès de Lozoya, Ramón Menéndez Pidal,

etc.), aprofitant el marc d'una certa obertura sobre el paper de les diverses llengües que conviuen a Espanya (un paper centrat, fonamentalment, en l'alta cultura i la divulgació limitada de productes bibliogràfics i actuacions culturals i científiques). En aquestes conveses, i també en les mantingudes a Barcelona, s'havia plantejat un «escull bàsic, la manca de personalitat jurídica de l'Institut».¹⁷ Després d'aquests antecedents, Abadal exposaria el seu punt de vista:

Davant d'aquesta situació és hora, abans de tirar avant, de plantejar el problema de si es continuen o no les gestions. Cal pensar que tota continuació vàlida exigirà una legalització, que vol dir una pèrdua de sobirania (avui, en teoria, vivim segons l'estatut del 1930, que fallava en la seva base legal). Jo suposo que se'ns permet viure —en un tracte de to diplomàtic— perquè no fem res. Ara bé, aquí es posa el nus de la qüestió, ¿hem de continuar indefinidament no fent res? La missió de l'Institut envers la cultura catalana, ¿és només representar un símbol hieràtic del passat, esperant la vinguda hipotètica d'uns temps millors? (a part que no és pas aquesta la missió fundacional ni àdhuc la del any 1930). Mentrestant, la cultura no deixa de fer-se i de diluir-se cap a altres vies, deslligada ben sovint de tot esperit català. Crec (pura intuïció, perquè el futur humà no admet raons, sinó intuïcions) que, de les essències catalanes, la cultura catalana és l'única que encara pot salvar-se en el món que s'està gestant. Temo que mentre uns estem amb les mans parades, el temps treballa en contra nostra. En últim cas, l'esforç de redreçament el dia de demà haurà d'ésser molt major.

Com jo, sobre el futur, des del punt de vista catalanista, continuo (i d'això ja fa gairebé trenta anys) sense fer-me il·lusions enciseres, aquest redreçament el veig molt problemàtic. Els catalans són dintre Espanya, potser a hores d'ara dintre Catalunya, una minoria no gaire estimada. Som el dèbil (sempre al meu parer, com opinió personal que pot ésser errada, i tan debò ho fos), i crec que, en conseqüència, cal actuar estratègicament com a dèbil, no continuar la història desastrosa de Catalunya amb la il·lusió unes hores «tanto monta» i altres del «tot o res».

Amb aquest estat d'esperit meu, si no hi ha una gairebé unànime valoració en les premisses que sento, no puc tenir autoritat moral per a seguir les gestions.

Aleshores es poden prendre dues resolucions: suspendre-les, per creure que ja està bé tot com està, que el símbol mític val per tot; o continuar-les per altra persona més optimista que el qui us parla, i que ho vegi amb uns altres ulls.

Això és el que volia dir als membres de l'Institut, però les coses van anar per un altre camí. El cert era que portava un esquema preparat sobre el que volia dir i continuava: «confesso que, davant les reaccions que em semblava endevinar en els presents, vaig allunyar-me'n, improvisant».¹⁸ El canvi d'intervenció havia fet que no sortís «de la reunió massa satisfet, tampoc contrariat».¹⁹ De totes maneres, Pere Bohigas ja s'havia afanyat, quatre dies més tard de la sessió de l'Institut, a assegurar que les paraules d'Abadal (tot i ser improvisades i no respondre exactament al guió previst) havien causat un «excel·lent efecte» als assistents, «per la manera serena i clara» com plantejà «el problema de l'Institut [...]», i hi afegia: «Gràcies al vostre tacte i a la vostra objectivitat el debat s'ha iniciat en un ambient serè i de reflexió».²⁰ Per resoldre els dubtes sorgits dels canvis del contingut de la interven-

17. Ramon d'ABADAL, *Report Abadal per a la sessió de 4 desembre 1964*, AAP. Com veurem més endavant, la intervenció d'Abadal va anar per un altre camí, un xic diferent, però el pensament real d'Abadal sobre l'Institut es troba reflectit en aquest report.

18. Carta de Ramon d'Abadal a Pere Bohigas, 11 de desembre de 1964, AAP.

19. Ídem.

20. Carta de Pere Bohigas a Ramon d'Abadal, 7 de desembre de 1964, AAP.

ció del dia 4, Ramon d'Abadal va començar a preparar «un discurs d'aclariment al de l'altre dia», per presentar-lo en una «reunió especial»²¹ convocada per a tornar a discutir sobre aquestes qüestions.

En l'esquema preparat per a la intervenció en la nova reunió, Abadal, que temia que no s'havia explicat bé en la darrera sessió, va començar dient: «vaig expressar-me malament i vaig donar una idea que no responia al meu voler en plantejar la finalitat de l'operació exposada»,²² és a dir, les dues vies de negociació obertes, a Barcelona i a Madrid. En aquesta nova intervenció, Abadal havia sintetitzat bona part de les notes preparades durant el mes de novembre i havia reelaborat el discurs, conservant-ne els aspectes principals. En definitiva, volia plantejar una síntesi de les notes preparatòries de novembre i de l'esquema previst per a la reunió del 4 de desembre, del qual només havia desenvolupat alguns aspectes parcials.

En primer lloc, hi havia «les finalitats pròximes proposades [...]: obtenir una situació estable i digna i un assentament econòmic per a l'acompliment de les finalitats bàsiques que foren: 1. Mantenir la cultura catalana, a base de servir de llaç d'unió, punt de contacte i insuflador de catalanitat envers tots els catalans espargits per casa i pel món, i dedicats als afers culturals en tots els sectors. Inventaris, fitxes, elements de comunicació (Dic. Torres Amat, Biblioteca); 2. Creació d'uns reduïts equips per la funció nuclear d'investigació i producció científica. Els antics secretaris redactors; 3. Obtenir un assentament econòmic que permeti portar a terme les dues finalitats exposades i acabar amb la desagradable irregularitat, que pot prendre caires tràgics, de la situació del nostre personal». Aquests eren els punts concrets sobre el funcionament de l'Institut que Ramon d'Abadal havia començat a analitzar el novembre. Seguint aquell esquema, refòs en el de desembre, ara venien les «motivacions de les finalitats», és a dir, un bloc de comentaris més generals, on Abadal exposava els seus punts de vista bàsics:

Quan la instauració de l'Institut calia crear la cultura, ara va sola i dispersa, cal mantenir-la, animar-la, infondre-li l'esperit de catalanitat. Qui diu cultura, diu llengua.

La cultura i la llengua són les dues coses a salvar de la catalanitat. Del Dret privat se n'ha salvat tot el que mereixia i podia salvar-se'n. Per aquí es salvarà la condició de català; però també cal pensar amb la cultura jurídica, avui desanimada (Facultat de Dret).

Els altres aspectes de la vida, religió, econòmic, social, tendeixen a la generalització, a la desnacionalització (el temps de la moneda, dels ferros-secundari, de les carreteres, de les ensenyances tècniques, de les vindicacions [...]). Adhuc els principis nacionalistes esdevenen superats per conceptes més generals.

Cal sapiguer-se encarar amb les realitats. La història de Catalunya n'està plena, de fracassos, de l'anar contracorrent. La Renaixença fou l'encert aprofitador del corrent romàntic.

Una de les realitats, donat el problema demogràfic, és el fer-se càrrec de la necessitat d'actuar com a minoria nacional, amb ample esperit, no com a capelleta.

Salvem l'esperit, salvem la llengua i la cultura, amb una àmplia comprensió de la catalanitat.

Finalment, Abadal feia una recapitulació i insistia en dues qüestions: el paper dels secretaris redactors per a rejevenir l'Institut, i la sobirania d'aquest com a obstacle per continuar negociant amb les administracions públiques. També, en aquest resum final, tornava a posar damunt el paper alguns dels elements que Ramon d'Abadal ja havia apuntat en les seves notes de novembre:

21. Carta de Ramon d'Abadal al marquès de Castelflorite, 7 de desembre de 1964, AAP.

22. Ramon d'ABADAL, *Esquema per a la sessió del 23-XII-64*, AAP.

La funció productiva de la cultura: «la superior investigació científica de tots els elements de cultura catalana». Avui no es tracta de crear el que ja existeix, menys de monopolitzar (Bernat Metge, Nostres Clàssics i editorials, Diccionari Moll, Fundacions de la Universitat, del Consejo, Acadèmies, etc.), sinó de suplir buits i d'ajudar com voldríem que l'INI i el CSIC fessin en els respectius sectors. Però la necessitat d'endegar un nucli motor, la crec real. L'Institut té l'experiència dels secretaris-redactors del bon temps (casos d'evasió, Calvet, excepcional).

A més, és l'única forma que l'Institut produeixi. Un Secretari general no pot fer de corrector de proves, de macip d'impremta, etc. Tampoc els membres poden fer índex, ni perdre's en les funcions mecàniques.

Encara, tothom ha de guanyar-se la vida. L'Institut no pot ésser la part de la beneficiència en la producció dels membres.

Els secretaris redactors foren i podrien tornar a ésser el dia de demà els inspiradors de la cultura catalana; els futurs membres de l'Institut. Però se'ls hauria d'haver facilitat el camí a les places bàsiques de la cultura.

Per tancar. Creure que això pugui fer-se sense tractar amb el poder públic, que disposa del diner públic i de la llei, és pura il·lusió. Creure que pugui tractar-se sense oferir res, altra il·lusió. Tot tracte suposa el dono i rebo. Tota donació per part de l'Institut suposa una estisorada en la seva autonomia (sobirania). La llibertat del no fer res, la tenim, i encara en entredit. És una mica com aquella llibertat clàssica, tan combatuda pels socialistes d'un segle enrera, del morir-se d'inanició. És un pur mite amb força vital? No ho és? Aquí l'opinió de cadascú. Per la meua part crec que el principi de la sobirania, avui per avui, és l'obstacle major que s'oposa en tots sentits al progrés humà. El tracte i la transacció són l'única base de l'entesa entre els homes.

Si hom volia que l'Institut sortís del pou, calia que cedís una part de la seva sobirania. Si hom volia que l'Institut es posés al dia, calia fer entrar nous secretaris redactors, gent jove i amb empena que impulsessin els treballs de la institució. Aquest era el missatge central de les notes i esquemes preparats per Ramon d'Abadal. Evidentment, no era l'únic a defensar aquesta posició. Jordi Rubió li donava suport i, uns anys més endavant, continuaria les negociacions. El pare Miquel Batllori, que havia dut a terme algunes de les primeres entrevistes a Madrid (i les havia fet sempre en nom de la institució, no en representació d'alguns dels seus membres), també seguia aquesta línia. Pere Bohigas, per la seva banda, va preparar un paper (sense data, però de desembre del 1964 o gener del 1965) que anava en la línia del que ja havia expressat Ramon d'Abadal. Per començar, Bohigas considerava «de màxima importància poder normalitzar la situació jurídica de l'Institut», de manera que aquest pogués actuar obertament davant de les administracions públiques. Si, per fer tot això, calia modificar l'Estatut de la institució, això no significava negar el seu passat, sinó actualitzar la seva situació. I en una posició una mica més matisada que la d'Abadal, Pere Bohigas comentava que «l'Institut ha d'amotllar-se a les circumstàncies actuals —que fa 25 anys que duren, un quart de segle!— si vol garantir la seva continuïtat, sense perdre, això sí, «les característiques bàsiques [...] i la garantia de poder complir la missió que li fou encomanada pels seus fundadors».

A la fi, en una «sessió molt moguda i bastant caòtica», el 29 de desembre, es va aprovar la resolució de nomenar una comissió, integrada per Ramon d'Abadal, Josep M. de Casacuberta i Joaquim Carreras i Artau, «per a prosseguir les gestions a Madrid i a Barcelona». El ple delegava en aquesta comissió i «[...] desitja que les negociacions contribueixin decisivament a obtenir per a

l'Institut el reconeixement, pels organismes de l'Administració espanyola, de la seva condició d'Acadèmia, amb el mateix caràcter que les altres Acadèmies de Barcelona (de Bones Lletres, de Medicina, etc.). Desitja, també, la consecució d'una entesa amb la Diputació de Barcelona que sigui compatible amb la pròpia independència dins l'esfera de la seva actuació com a Acadèmia».²³

Amb el suport del ple de l'Institut, la comissió va començar a treballar tot seguit. El 31 de desembre es va reunir al domicili de Ramon d'Abadal, i amb la incorporació del pare Miquel Batllori. El punt principal que s'havia de discutir eren les gestions a Madrid. A finals de gener, Abadal va començar a preparar el guió de treball de cara a l'entrevista concertada que tenia amb el marquès de Castelflorite, president de la Diputació de Barcelona. A la fi, el 27 de gener, es va produir la trobada d'«una hora i mitja deixant bastant dibuixat el panorama». Dos dies més tard, Abadal passava en net les notes de la reunió i l'endemà, en una reunió amb Joaquim Carreras i Josep M. de Casacuberta, els va explicar les línies generals de l'entrevista. Segons el report, en la conversa amb el president de la Diputació s'haurien recollit pràcticament tots els elements que, durant dos mesos, havien estat font de discussió i negociació entre els membres de l'Institut.²⁴

1. Qüestió primordial a tota entesa és la sistematització legal de l'Institut, que viu avui al marge de la llei (ni és associació, ni és corporació).²⁵

2. Conveniència que l'Institut obtingui la categoria de corporació (amb la renúncia consegüent que sigui una simple oficina o servei de la Diputació), a fi de defugir intromissions governatives.²⁶

3. Consagració de la seva autonomia científica (no independència absoluta, perquè sempre queda el lligam administratiu de creació), amb personalitat reconeguda pels centres científics internacionals.

4. Constatació que la vida de l'Institut està avui a mercè de l'autoritat governativa i viu per la tolerància d'aquesta, a fi d'esquivar tot conflicte propagandístic foraster.

5. Necessitat que la sistematització jurídica (única base d'assentament per a la personalitat legal i, per tant, de tota possible autonomia) vingui del Ministeri [d'Educació]. No cal pensar que el Ministeri l'atorgui sense una entesa prèvia Institut-Diputació.

6. Conveniència que dins la sistematització de la personalitat legal s'involucri la qüestió de la relació bàsica Institut-Diputació (a fi de deixar resolt els recels i les friccions locals que poguessin sorgir d'una banda i l'altra).

23. *Sessió de l'Institut del 20 de gener de 1965. Acords sobre la Comissió delegada*, AAP. L'acord escrit té data de 20 de gener, però la reunió on es va produir el nomenament dels integrants de la comissió es va fer el 29 de desembre, tal com consta en l'agenda personal de Ramon d'Abadal.

24. Existeixen dues versions del report que recull els punts principals de la reunió. La versió catalana és l'*Esquema interpretatiu dels punts insinuats en la conversa privada amb el President de la Diputació (27-I-1965)*. La versió castellana és el *Resumen de puntos tratados en conversación sostenida por los Sres. Marqués de Castell Florite y Abadal en 27 de Enero de 1965*. El primer document sembla l'esquema que Ramon d'Abadal va fer als membres de l'Institut; el segon seria el resum que el mateix Abadal va fer arribar al president de la Diputació, perquè aquest donés el seu vistiplau a tot allò de què es va tractar durant la reunió.

25. «Constatación de la posición falsa en la actual vida del Institut que le deje sometido a los vaivenes de la tolerancia gubernativa.»

26. «Cuestión primordial a todo entendimiento la regularización en forma legal de la situación del Institut.»

7. Necessitat, prèvia a tota sistematització legal, que l'Institut procedeixi a la seva reorganització interna, d'acord amb les necessitats i els imperatius científics del dia i les seves finalitats. Cal poder presentar al Ministeri un estatut, que és la base ineludible de tota l'operació.

8. Conveniència que aquesta reorganització es faci acordant-se particularment amb el president de la Diputació, per a poder obtenir la posterior conformitat.²⁷

9. Necessitat imprescindible que el text de l'eventual decret que atorga la personalitat legal a l'Institut sigui prèviament acordat entre aquest, la Diputació i el Ministeri.

La segona part del document que Ramon d'Abadal estava exposant als seus companys de l'Institut feia referència a la relació Institut-Diputació:

10. El president podria desentendre's del problema (no pas fàcil ni agradable) de l'Institut, posició a la qual l'invitarien els acords del 1930, altrament no legals. Sobre el president recauen, però, dos imperatius d'ordre moral: el fet que fou la Diputació la fundadora de l'Institut amb el fi d'atendre la creació d'una cultura catalana aleshores gairebé inexistent; la responsabilitat actual de la Diputació, com a corporació pública la més indicada per atendre el manteniment i floriment d'aquella cultura. Si fos factible una entesa, el president opina que bona part d'aquesta funció podria ésser *novament* encomanada a l'Institut, però creu també que aquesta comanda comporta i justifica un cert control de la Diputació.²⁸

11. Això no suposaria una minva de l'autonomia científica de l'Institut, que fóra plena. Tampoc suposaria un monopoli de la Diputació sobre els treballs i funcions de l'Institut. Com a corporació autònoma que seria, l'Institut podria emprendre, al marge dels encomanats per la Diputació, tots els treballs culturals que cregués convenients, fos per iniciativa pròpia, fos per comanda de l'Estat, d'altres corporacions o de simples particulars, i sempre dintre el marge i els límits de l'Estatut.

12. El president creu que és bàsic trobar una fórmula jurídica que permeti deixar establert el patronatge i aquell control de la Diputació, fórmula que hauria de figurar en el decret ministerial creador de la personalitat jurídica de l'Institut i ésser traduïda en el seu Estatut.

13. El president no té inconvenient de cap mena que l'Institut tingui eventualment com a co-missionat el senyor Pi Suñer [*sic*] per a la preparació i sistematització de tal fórmula, a fi que tingui, un bon cop obtingut el mutu consentiment, una consistència jurídica.²⁹

27. «El Presidente apunta la conveniencia del conocimiento previo de esta reorganización a fin de facilitar la posterior conformidad.»

28. «El Presidente opina que sobre la Diputación pesan dos imperativos de orden moral: el hecho de que la Diputación fue la fundadora del Institut con el fin de atender a la creación de una cultura catalana; la necesidad de atender en el día de hoy al mantenimiento y floración de aquella cultura. El Presidente desearía poder encomendar de nuevo buena parte de esta función al Institut, pero precisaría para ello llegar previamente a un entendimiento y establecer un cierto control por parte de la Diputación.»

29. «El Presidente admitiría la insinuación de Abadal de que fuese eventualmente comisionado por el Institut el Sr. Pi Suñer [*sic*] para la preparación y sistematización de tal fórmula, a fin de que, una vez obtenido el mútuo consentimiento, tuviese una consistencia jurídica.» Efectivament, Josep M. Pi i Sunyer es va encarregar de fer els primers esborranys per a la reforma de l'Estatut de l'Institut i la seva legalització, de cara a convertir-lo en una corporació que «[...] actuarà como Academia y tendrá su sede en Barcelona. Poseerá plena capacidad jurídica para adquirir y administrar bienes de todas clases, contratar y obligarse y disponer de sus recursos económicos (Proposta de redacció de l'article 1r de l'Estatut de l'IEC, en la carta de Josep M. Pi i Sunyer a Ramon d'Abadal, 29 de maig de 1965, AAP).»

14. La base de partida del lligam Institut-Diputació seria confiar a l'Institut l'assessoria de la Diputació en el sector i sota l'aspecte cultural de les seves activitats. La Diputació es reserva, de totes maneres, el dret de crear i sostenir altres entitats de tipus cultural, sota la seva directa dependència, amb tota llibertat i a plena discreció.

15. La Diputació, en cas d'arribar a una avenença d'entesa, facilitaria a l'Institut els locals necessaris i convenients per al seu funcionament, especialment la Casa de Convalescència, i es faria càrrec de les despeses generals de l'entitat a partir d'un pressupost sotmès a la seva aprovació i el rendiment de comptes corresponent.

16. L'altre vessant de l'afer, el més important en l'actuació, fóra l'encàrrec de la Diputació a l'Institut de la direcció i l'execució d'iniciatives d'alta cultura que l'Institut podria proposar i la Diputació eventualment acollir, condicionant-ne la realització i el finançament en cada cas. El president opina que sobre aquest aspecte, resolt el primer, no es presentarien dificultats importants.

Una setmana més tard, el pare Miquel Batllori tenia una entrevista amb el ministre d'Educació Nacional, Manuel Lora Tamayo. Abans, però, que tingués lloc la trobada, Abadal va escriure al pare Batllori per informar-lo de la seva entrevista amb el president de la Diputació i de les converses mantingudes amb Josep M. de Casacuberta i Joaquim Carreras.³⁰ Tal com ho plantejava Abadal, es tractava d'una jugada complexa, en la qual el Ministeri legalitzaria l'Institut «com a Corporació pública (a la manera de les Acadèmies)», mitjançant un decret que establís aquest principi i, a la vegada, fixés el lligam entre l'IEC i la Diputació i el vincle entre l'IEC i l'Instituto de España: «Vol dir que caldria partir del principi que sobre *el contingut* del Decret ha d'haver-hi entesa prèvia entre el Ministeri, el President de la Diputació i l'Institut, i encara, en el seu cas, amb el President de l'Institut d'Espanya (i consulta oficiosa amb el Director de l'Acadèmia espanyola?)». Per tant, es trobaven davant d'una situació plena de matisos:

És evident que el Ministeri no farà res sense la prèvia consulta i assentiment de la Diputació. Vol dir que el primer problema a resoldre, cronològicament, és el de l'entesa Institut-Diputació, i la solució d'aquest problema és llarga i no pas segura [...].

Aleshores el que caldria recaptar ara del Ministre, no és pas la publicació immediata d'un Decret (altrament pel moment inviable), sinó la conformitat en preparar-lo de mutu acord amb tots els interessats, posant-hi de part seva una col·laboració favorable i activa; i pensant també que l'Institut hauria de rebre de part de l'Estat l'encàrrec especial de la cura de les llengües i en el possible dels aspectes de la cultura catalana que l'Estat cregués en cada moment convenients. Aquí opinem que la manera més apropiada de fer passar l'eventual Decret pel perillós escanyall del Consell de Ministres és portar-lo involucrat en una operació conjunta lingüístico-cultural catalano-basca-gallega. I que la conversa de V. amb el Ministre, més que a determinacions concretes, que potser resultarien prematures, hauria d'ésser exploratòria sobre la visió i el concepte i la disposició del Ministre sobre el problema en general. És a dir, una conversació preparatòria que proporcionés les bases per a anar delimitant i fixant el conjunt de l'operació, que no és pas certament senzilla [...].

El 6 de febrer, en una reunió al domicili de Ramon d'Abadal, Miquel Batllori va exposar els punts principals d'aquella conversa.³¹ En primer lloc, el ministre volia que l'Institut i la Diputació

30. Carta de Ramon d'Abadal a Miquel Batllori, 31 de gener de 1966, AAP.

31. *Conversa del pare Batllori amb el ministre d'Educació el 2 de febrer de 1965*, AAP.

arribessin a un acord sobre el funcionament del primer. En segon lloc, el ministre no creia «convenient equiparar l'Institut amb els gallecs i els bascs per la categoria superior científica», se suposa que de l'Institut. En tercer lloc, «estima difícil i poc seguidor el camí de l'Institut d'Espanya pel tempteig que en féu amb l'Acadèmia de Ciències» de Barcelona (a través del doctor Ramon Pasqual). I, finalment, «està disposat a elaborar un Decret especial per a l'Institut com a encarnant la llengua i la cultura, a instàncies de la Diputació».

En relació amb el que Ramon d'Abadal havia exposat en la carta prèvia al pare Miquel Batllori, sembla bastant clar que les propostes del ministre estaven per dessota de les expectatives creades. La vinculació amb l'Instituto de España no era viable; la conjunció de catalans, bascs i gallecs, tampoc. Semblava que l'única sortida era la negociació amb la Diputació. Tan bon punt l'acord fos possible, el Ministeri intervindria. En aquest punt, les negociacions es van col·lapsar. Aparentment, s'havia arribat al punt màxim de tolerància de les autoritats franquistes. Tot i això, encara es va intentar tirar endavant tot l'assumpte. El 19 de febrer es va convocar un ple de l'Institut per parlar de l'entrevista de Madrid i de la mantinguda amb el president de la Diputació. La sessió va ser «molt moguda però portada a bon fi», segons Abadal, la qual cosa indicaria que es van aprovar les gestions i es va acceptar de continuar per aquesta via. A partir d'aquesta voluntat, es van fer dues coses. D'una banda, es va encarregar a Josep M. de Casacuberta que preparés uns esborranys de modificacions dels Estatuts i el Reglament de l'IEC. De l'altra, Ramon d'Abadal va escriure al president de la Diputació una nota en què explicava la situació després de la reunió de febrer. I és en aquest punt que la dinàmica es va tornar a trencar. El marquès de Castelflorite no va contestar fins a finals de juliol, dient que se n'anava de vacances i que s'enduria la nota d'Abadal (de febrer) per estudiar-la, i hi afegia: «La apariencia es de congelación. Sin embargo, le puedo asegurar que no es así».³² Això significava una cosa molt senzilla: s'havia perdut mig any per a endegar aquestes qüestions. Aparentment, la legalització de l'IEC no era un assumpte ni prioritari ni agraït per al president de la Diputació. A més a més, cal suposar que, a Madrid, tampoc era un afer que fos urgent de solucionar, més aviat al contrari.

Tancat, de moment, el camí de les negociacions amb les administracions franquistes, els membres de l'Institut van estar treballant en qüestions internes. L'afer més important del 1965 va ser l'estudi de les modificacions de l'Estatut de l'IEC i el Reglament. Al llarg d'aquell any, es van anar succeint les reunions, i cada un dels membres de l'Institut va estar preparant les seves opinions i propostes. Després de l'estiu, van començar les reunions generals per discutir aquesta qüestió. La sessió del 15 d'octubre va ser «tempestuosa»; la del 29, «s'encalla en el Pròleg». El 12 de novembre n'hi va haver una altra, marcada per les «deliberacions interminables». El 26 d'aquell mes, una nova reunió «que resulta un caos». El 10 de desembre «tenim la reunió que avança molt relativament per la redacció de l'Estatut». En definitiva, almenys en aparença, el resultat de l'any 1965 era força pobre.

L'any 1966 va començar, com l'anterior, amb discussions internes. En aquesta ocasió, el problema es va plantejar arran de la proposta de desdoblament de la Secció de Ciències i la creació

32. Carta del marquès de Castelflorite a Ramon d'Abadal, 24 de juliol de 1965, AAP.

d'una de nova a la qual seria «encomanat el conreu de matèries tals com la filosofia, el dret, la geografia humana, la sociologia, l'economia i llurs respectives aplicacions».³³ És en aquest moment que Ramon d'Abadal va escriure a Jordi Rubió, per expressar-li el seu desànim més absolut i el seu cansament davant la immobilitat de l'Institut, davant la vellesa, davant d'un futur cada vegada més escàs. Era una carta escrita a l'amic de cinquanta anys, l'únic que li quedava de la seva generació, l'únic amb qui podia compartir uns records molt determinats, amb qui es podia sincerar. La franquesa de les cartes que es van encreuar així ho demostren. Jordi Rubió, tot i els tràfecs i la realitat, intentava mantenir l'optimisme, però també reconeixia que l'absència d'Abadal havia estat decisiva per a les activitats de l'Institut:

[...] No saps prou la falta que fas, a tot arreu. A l'Acadèmia i sobretot a l'Institut, tot i que no penso que visquem només de records, perquè anem publicant. Has vist el gran llibre de botànica d'en Masclans? Ara acaben de sortir els dos volums de l'homenatge a Nicolau. [...] És clar que no tenim les colles que abans voltaven al redòs de l'Institut, però si tinguéssim local i no ens fos negat el dret a subsistir, [?] i podríem treballar públicament d'acord amb la Universitat. Ara som com el llatzaret per a molts. Des que no estàs bo, no hem tornat a tenir les sessions del reglament. Sense tu, no podien tenir eficàcia.

[...] L'Institut ja abans del 36 anava bé. El meu pare sempre m'ho deia. A l'Hospital, amb la Bib. al costat i els seus serveis amb local propi, hauria estat allò que somiàvem. I en part el mal s'hauria corregit si no ens haguessin tancat can Dalmases. Veurem si el nou governador [Tomás Garicano Goñi] persisteix en la línia de l'anterior [...].³⁴

Era una amistat prou fonda perquè Jordi Rubió digués a Abadal, si aquest encara no ho sabia, els anys que feia que seguia de prop i admirava la seva vida d'home d'estudi i lliurat a les tasques del comú, i hi afegia: «Això fa que em senti un poc desvalgut si no puc comptar amb el teu criteri o el teu consell».³⁵ I era prou fonda perquè Ramon d'Abadal s'oferís, immediatament, en una lletra de resposta a «la tan agradable del 9», per tornar a fer les reunions de la Secció Historicoarqueològica al seu domicili, després d'estar «cinc setmanes llargues [...] al llit».³⁶

Les negociacions estaven pràcticament paralitzades. Pere Bohigas havia mantingut una entrevista amb el president de la Diputació, on s'havia tractat dels punts que, ja el 1964, s'havien plantejat, però no havia donat més resultats.³⁷ Si per a les administracions franquistes, l'assumpte estava bloquejat, per al ple de l'Institut, el llistó de les condicions i exigències s'havia posat a un nivell força alt. No només estava disposat a denunciar tota l'estructura «científico-cultural» paral·lela que havia muntat la Diputació per buidar de continguts l'IEC, sinó que també demanava, una vegada per totes, que no s'obstaculitzés la continuació dels seus treballs, i hi afegia: «que sigui alçada la in-

33. J. CARRERAS I ARTAU; O. de BOLÓS, *Comunicació al Ple*, 12 de gener de 1966. Jordi Rubió no era massa partidari d'aquest desdoblament. La Secció Historicoarqueològica, a la qual pertanyien ell i Abadal, [...] no és partidària que les *tècniques* es considerin de la incumbència de l'Institut, i hi afegia: «Ens hi va bé un musicòleg però no un pianista. Tampoc creiem que la Hca. pugui prescindir de la història de la cultura i del pensament, de la geografia històrica, de la H^a. del Dret, de la H^a Econòmica i social [...]» (Carta de Jordi Rubió a Ramon d'Abadal, 27 de febrer de 1966, AAP).

34. Carta de Jordi Rubió a Ramon d'Abadal, 30 d'agost de 1966, AAP.

35. Carta de Jordi Rubió a Ramon d'Abadal, 9 de gener de 1967, AAP.

36. Carta de Ramon d'Abadal a Jordi Rubió, 12 de gener de 1967, AAP.

37. Carta de Pere Bohigas a Ramon d'Abadal, 13 de gener de 1967, AAP; i *Memorandum* (sobre l'entrevista entre el president de la Diputació i Pere Bohigas), 6 de desembre de 1966, AAP.

terdició que ens han fet inaccessible els locals de la Casa de Convalescència».³⁸ Era una reivindicació lògica, però també era començar la casa per la teulada, sobretot després de l'experiència dels anys 1964-1965. De fet, si el franquisme no tenia cap interès a arreglar la situació de l'Institut (i el marquès de Castellflorit n'estava donant bones mostres), dins l'Institut hi havia un corrent d'opinió no gens menyspreable que hauria optat per una posició dura. En el fons d'aquesta actitud hi havia un discurs que justificava la inactivitat de l'IEC per les condicions imposades pel franquisme després de la guerra. Sense local, sense diners, sense reconeixement legal i públic, no es podia fer res. Al costat d'això, hi havia l'argument que tota negociació volia dir capitulació, deslleialtat als principis fundacionals i als principis morals de la institució. Abadal tenia respostes per a tots els dubtes i objeccions:

[...] El local té una importància, però sempre secundària. L'article 1er. de l'Estatut fundacional, redactat per Prat de la Riba, deia així: «[...] tindrà per objecte la superior investigació científica de tots els elements de la cultura catalana». Per a l'acompliment d'aquesta única i suprema finalitat el bon local és un ajut, però no és essencial. És més essencial la dotació econòmica que permeti viure, desenvolupar-se, treballar. I aquesta dotació és el que demanàvem a la Diputació, que ens va fundar. No que no ens obstaculitzí, sinó que ens dongui els medis de viure dignament i d'acomplir la missió que se'ns va encomanar al fundar l'Institut.

És massa estesa la idea que rebre diner públic és un *favor* que fa l'Autoritat que el concedeix i que minimitza al qui el rep. Això és un absurd, el diner públic és dels ciutadans i l'Autoritat té el *deure* d'aplicar-lo bé i amb totes les garanties als fins de la ciutat útils i necessaris. La dotació de l'Institut no fóra més que l'aplicació del diner públic a un servei públic cultural. Si el servei es creu útil i necessari —com es cregué quan la fundació— cal dotar-lo; si no, cal proclamar la inutilitat pública de l'Institut, la seva categoria purament decorativa.

No obstant, la contrapartida és que l'Institut realitzi —o quan menys estigui en condicions d'acomplir-lo— aquest servei. És aquest el cas? Sobre això fa dos anys que demano examen de consciència, i continuo demanant-lo [...].³⁹

Les negociacions, a Barcelona i a Madrid, estaven pràcticament paralitzades. Darrere d'això, l'Institut anava fent la seva vida esllanguida. Enmig d'aquesta situació, l'estiu del 1967 va ser nomenat nou president de la Diputació Josep M. de Müller i d'Abadal, nebot de Ramon d'Abadal. Amb aquesta designació, semblava que, en teoria, l'afer IEC-Diputació, almenys en les instàncies provincials, podria entrar en una via de resolució que, almenys, podia donar uns resultats positius a mig termini. Un dels primers actes en què va haver de participar Josep M. de Müller va ser el cinquantenari de la mort de Prat de la Riba.⁴⁰ Tant Jordi Rubió com Ramon d'Abadal van seguir amb molta atenció el desenvolupament dels actes i la intervenció de Müller, per veure per on podien anar les coses.⁴¹

38. Carta del president de la Diputació, sense signar, 21 de novembre de 1966, AAP. Abadal la va qualificar de «carta ben desgraciada».

39. Carta de Ramon d'Abadal a Pere Bohigas, s. d. (30 de novembre de 1966), AAP. Aquesta carta és la resposta d'Abadal a la carta que l'IEC va enviar al president de la Diputació, el 21 de novembre de 1966.

40. Ramon d'Abadal hi va participar amb un article a *Destino*, «Prat y la historia», núm. 1.564 (25 de juliol de 1967). Dues valoracions negatives d'aquests actes a J. MELIÀ, *Informe sobre la lengua catalana*, Barcelona, 1970, p. 237; i P. BOSCH-GIMPERA; R. OLIVAR-BERTRAND, *Correspondència 1969-1974*, Barcelona, Aymà, 1978, p. 21 i 22.

41. Carta de Jordi Rubió a Josep M. de Müller, 4 d'agost de 1967, AAP. Carta de Ramon d'Abadal a Josep M. de Müller, 2 d'agost de 1967, AAP. Tots dos es posaven a disposició del president de la Diputació per discutir l'afer de les relacions entre l'IEC i la Diputació.

Amb aquestes noves perspectives, era l'hora de fer un nou balanç, encara que fos parcial, abans d'iniciar el que semblava una nova etapa. Aquesta vegada, va tocar de fer-lo a Jordi Rubió:

[...] Moltes vegades penso que l'estructura de l'Institut, molt semblant a la del Centro de Estudios Históricos, ja es demostrà poc flexible quan foren creades les noves seccions, però s'hauria adaptat creant subseccions. Les interrupcions en la vida de l'Institut li han estat fatals; no ha pogut evolucionar al ritme de les coses i ara ens trobem que el ser de l'Institut és un honor, però no posa a la mà dels membres cap ressort nou per a influir en la cultura ni en la ciència catalana, com no sigui amb el seu treball personal. L'any 1907 la universitat era poc eficient; avui ha millorat i en moltes coses ha pres la iniciativa. Jo no seria partidari de canviar la *constitució* de l'Institut: per respecte *al que diran*, tal com sona. Però deixant-ho exteriorment intacte, ha de variar per dins essencialment. Ja fa molts anys que en realitat és una editorial. Gràcies a tu i a en Ferran Soldevila edita treballs *nascuts* a l'Institut, i gràcies a la Societat de Biologia publica estudis que també se'n poden dir fills. La Societat Catalana d'E.H. la formen més aficionats que tècnics. Hauríem de poder fomentar l'*especialitat catalana* d'acostament [a] la universitat catalana quan sigui possible.

Tot això és difícil de dur a terme mentre haguem d'estar a l'*oposició*. Però ho hauríem de preparar per al moment que fos propici. I hauríem de pensar en un altre president. Tu ho deus veure com jo.⁴²

Els darrers mesos del 1967 es van intensificar els contactes entre l'IEC i el president de la Diputació, a la vegada que, com es pot entreveure per la carta de Jordi Rubió a Abadal, dins l'Institut es preparava la candidatura de Rubió a la presidència de la institució. Els contactes amb Josep M. de Müller, facilitats pel seu parentiu amb Ramon d'Abadal, es van intensificar a partir del setembre, en què Abadal va mantenir una llarga entrevista amb el seu nebot. Unes setmanes més tard, van ser Pere Bohigas, Jordi Rubió, etc., els qui van visitar-lo. L'1 de desembre, el ple de l'Institut s'havia mostrat d'acord a continuar les negociacions pel camí que s'havien dut fins aleshores. A començament de gener del 1968, Josep M. de Müller havia mantingut una entrevista, a Madrid, amb el ministre d'Educació Nacional, Lora Tamayo, sobre l'afer de l'Institut. A la tornada, va parlar amb el seu oncle per dir-li que l'entrevista de Madrid havia anat bé,⁴³ i que es posaria en contacte amb Jordi Rubió per començar a discutir la qüestió de l'Estatut de l'IEC i la relació entre aquest i la Diputació. Amb tot això, Ramon d'Abadal estava reclòs a casa seva, no podia sortir per culpa de l'asma (i de l'edat) i havia de demanar a Jordi Rubió que fessin les reunions de la Societat Catalana d'Estudis Històrics a casa seva. Des d'aquest observatori, Abadal anava rebent notícies de les discussions internes de l'Institut al voltant de la reforma de l'Estatut, així com de la lentitud amb què es desenvolupaven els contactes i les negociacions amb la Diputació. Segons la seva opinió, la conjuntura era immillorable per deixar enllestida la qüestió. El president, Müller, tenia la ferma voluntat de trobar una solució; havien passat molts anys des de la fi de la guerra; la vida cultural catalana havia tendit a un cert revifament en el marc del control dictatorial (bona presència de llibres en català al carrer, càtedres i assignatures de filologia catalana a la universitat, teatre en català, etc.), per bé que sempre en condicions força precàries. Per a Abadal, no hi havia condicionaments externs insuperables que frenessin el procés de normalització de l'IEC. Si hi havia obstacles, aquests venien més del costat de l'Institut:

42. Carta de Jordi Rubió a Ramon d'Abadal, 31 d'agost de 1967, AAP.

43. Targeta de Ramon d'Abadal a Jordi Rubió, 23 de gener de 1968, AJRB.

[...] Vist des d'aquest meu retir dóna la impressió que la majoria dels membres de l'Institut consideren la Institució com cosa marginal a la producció científica i especialment a la seves activitats personals. Pensen més amb la parencia que amb l'eficàcia científica i cultural. És clar, tot això és ben diferent de l'Institut que concebia Prat, l'Institut d'aquells bons temps de la nostra joventut. Potser una part es deu a les condicions actuals de la vida; potser al desentrenament de tants anys, al canvi generacional [...]. Jo no veig altre camí de renovació que d'entrada de personal nou, d'adjunts i de secretaris redactors.

Temo que ara vindrà el sabotatge de l'Estatut aprovat. És possible, és comprensible, que el President de la Diputació o el Ministre demanin, més aviat que modificacions, addicions. I aleshores, l'estripar-se les vestidures de la indignació! Millor que m'equivoqui. Hi ha moments que penso que potser sóc jo el que vaig errat i visc fora de temps. Pacència.⁴⁴

Dos anys després, dia a dia, Abadal tornava a lligar l'IEC i la seva situació a la pròpia projecció vital. Dues històries entrellaçades des del llunyà any 1907, quan es va fundar l'Institut. Sense forces físiques per encapçalar (i és dubtós que, en cas que hagués pogut, ho hagués fet) una renovació a fons de l'Institut i impulsar les negociacions amb la Diputació (entre el 1964 i el 1968 havien passat quatre anys de creixents dificultats físiques i problemes de salut), Ramon d'Abadal es va afegir a la iniciativa de Josep M. de Casacuberta i Josep de C. Serra i Ràfols de proposar Jordi Rubió com a president de la institució.⁴⁵ El motiu d'aquesta decisió era molt senzill: tenir un «president que pogués seguir una política»,⁴⁶ en un moment en què, gràcies al nou Estatut, calia nomenar un president general. Bona part dels membres de l'IEC estaven d'acord en la proposta i, tan important com això, Josep M. de Müller donava per feta l'elecció de Rubió. Aquest, que en un primer moment s'hi havia mostrat contrari per raons d'edat,⁴⁷ finalment s'havia decidit a acceptar el nomenament, si així evitava que hi haguessin divisions i «*bandositats* amb altres noms», i hi afegia: «Però em fan por les insídies que no són altre cosa que dissimulacions de personalismes petits».⁴⁸ Amb tot, comptava amb la col·laboració, l'ajuda i el consell de Ramon d'Abadal per tirar endavant la tasca. L'acceptació de Jordi Rubió, a l'expectativa de l'elecció definitiva, coincidí en el temps amb l'aprovació provisional del nou ministre d'Educació Nacional de la redacció del decret que reconeixia l'IEC com a corporació pública, és a dir, legalitzava la seva situació. Per Ramon d'Abadal, feia molta il·lusió que fos Jordi Rubió qui tornés a posar en marxa l'Institut; i li deia: «la teva autoritat, per tothom reconeguda, ho ha de fer possible»,⁴⁹ sobretot si tenien en compte que el nomenament de Jordi Rubió «era l'únic camí que podia portar a la renaixença de l'Institut, que és la taula última» que els quedava «per a salvar la catalanitat de la nostra cultura»,⁵⁰ almenys d'aquella cultura impulsada per l'Institut d'Estudis Catalans dels primers anys, és a dir, l'alta cultura que sempre havien defensat la majoria de components de l'anomenada «generació de l'Institut».

44. Carta de Ramon d'Abadal a Jordi Rubió, 7 de març de 1968, AJRB.

45. Carta de Ramon d'Abadal a Jordi Rubió, 11 d'abril de 1968, AJRB. Carta de Josep de C. Serra i Ràfols a Ramon d'Abadal, 15 d'abril de 1968, AAP.

46. Carta de Josep de C. Serra i Ràfols a Ramon d'Abadal, 15 d'abril de 1968, AAP.

47. Carta de Jordi Rubió a Ramon d'Abadal, 28 d'abril de 1968, AAP.

48. Carta de Jordi Rubió a Ramon d'Abadal, Corpus 1968, AAP.

49. Carta de Ramon d'Abadal a Jordi Rubió, 11 de juny de 1968, AAP.

50. Carta de Ramon d'Abadal a Jordi Rubió, 7 de juliol de 1968, AAP.

Tot i l'optimisme d'Abadal, l'energia de Jordi Rubió i la bona voluntat de Josep M. de Múller, el decret no va ser aprovat i les coses van tornar als seus inicis. Els intents de trobar una via de menor resistència en l'Administració franquista, a partir de noves iniciatives, no va prosperar en els dos anys següents. El problema de base era el de sempre: les poques ganes del franquisme de legalitzar una institució que, des de feia anys, havia de tenir en compte la «magnanimitat» de l'Administració de deixar-la viure en una situació de semiclandestinitat tolerada. De fet, no es va poder trencar el cercle viciós que aquesta situació comportava. Abadal i Rubió, i altres membres de l'IEC, haurien volgut renunciar a un cert grau de «puresa» a canvi de més mitjans per treballar. Aquests mitjans no es podien aconseguir si tot l'IEC no sortia de la seva situació alegal, i el franquisme no tenia cap interès especial a treure'l d'allí, tot i que tampoc no podia engegar la policia a detenir els seus membres i liquidar la mínima infraestructura existent (cosa que ja assenyalava Martí de Riquer en el seu informe del 1964).

T E S I S D O C T O R A L S

ECONOMIA I SOCIETAT A LA CATALUNYA INTERIOR ALS INICIS DE LA BAIXA EDAT MITJANA. VIC 1230-1233

RAFEL GINEBRA I MOLINS

La tesi doctoral que vam presentar el juny del 1996 a la Universitat de Barcelona amb el títol que encapçala aquest resum és bàsicament l'anàlisi a fons del contingut del primer volum de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic o escrivania pública eclesiàstica de la ciutat de Vic. D'aquest volum en vam fer abans l'estudi formal i codicològic i la transcripció, cosa que va constituir la Memòria de Llicenciatura que vam defensar l'any 1994 al Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica de la Universitat de Barcelona.

El primer volum de la Cúria Fumada és un volum en foli de 206 fulls, que conté documents que van des de principis de setembre del 1230 fins al 3 de desembre de 1233. D'aquest període de tres anys i tres mesos, proporciona 3.308 documents que fan referència a relacions, temes i aspectes vinculats al marc geogràfic constituït per Vic i el seu àmbit d'influència més immediat. Cap localitat del nostre entorn, ni de Catalunya, ni de la Península ni de la resta d'Europa, si exclouem algunes ciutats italianes, no pot presentar un volum comparable de documentació d'un període tan concret i tan reculat.

La característica tècnica més destacada de la documentació escollida com a font central de l'estudi és la diversitat, determinada pel fet de tractar-se d'un manual que recull esborranys de les més variades tipologies documentals, però aquesta diversitat gairebé caòtica era la que determinava en bona part la riquesa i el potencial d'aquesta documentació.

L'aprofundiment en qualsevol fons, per heterogeni o caòtic que sembli, revela sempre, i sovint més aviat del que es podria pensar, un ordre, una lògica i una coherència que faciliten la sistematització de l'estudi, i així, en abordar la documentació d'ACF-1, de seguida es posà de manifest l'existència d'una sèrie de tipologies documentals, en general ben definides, que constitueixen la primera i més immediata via d'aproximació analítica a la documentació. Aquesta via s'ha mostrat extremadament rica i ha permès extreure una gran quantitat d'informació clara i coherent sobre les tipologies i sobre les circumstàncies econòmiques i socials a què respon cada una. Aquesta part d'estudi tipològic constitueix la part més extensa del treball, però és potser la part que permet filar més prim i que aporta una informació, unes dades i un coneixement més detallat i precís qualitativament, diplomàticament i, fins i tot, lingüísticament i conceptual.

Abordada i sistematitzada la documentació per aquesta primera via, calia tractar-ne de manera conjunta des d'un punt de vista temàtic. Alguns dels apartats d'estudi temàtic són potser els més suggestius, i els que donen lloc a conclusions més gràfiques i també ben interessants.

Quins són els resultats que es desprenen de l'anàlisi d'aquests 3.308 documents generats a Vic entre el setembre del 1230 i el desembre del 1233?

Malgrat l'empobridora simplificació que suposa un resum sintètic d'un estudi analític, revisem a grans trets les idees o els resultats que ens semblen més notables.

Pel que fa a l'anàlisi formal del volum, cal esmentar només la constatació objectiva que el volum constitueix un recull d'esborranys de treball dels documents, i no pas un recull o registre *a posteriori* de redactats definitius de documents, i el fet de la utilització clara, única i persistent del còmput de la Nativitat i no pas el de l'Encarnació com a voltes s'ha pretès a partir d'extrapolacions o generalitzacions falses.

Pel que fa al resultat de l'estudi tipològic, en l'anàlisi de les tipologies que, en certa manera, codifiquen les relacions socials, el primer que hem constatat, especialment en les autodonacions, els reconeixements de senyoria i les definicions de senyoria, és la sensació que en els documents s'ometen parts essencials de la relació que pretenen documentar i del motiu del document mateix, fins a fer que alguns documents semblin poc lògics i contraris al sentit comú si es pretén agafar-los al peu de la lletra. En l'àmbit diplomàtic, resulta dubtosa la diferenciació real de dues tipologies formalment distintes com són les autodonacions i els reconeixements de senyoria; segons el sentit estricte dels documents, les autodonacions documentarien l'inici de la relació o el vincle de senyoria, de submissió de l'atorgant a la jurisdicció del senyor, mentre que els reconeixements de senyoria representarien la confirmació o el reconeixement documental d'aquesta relació o submissió com a continuïtat, però les dues tipologies formals s'utilitzen indistintament en les dues circumstàncies. De fet, per sentit comú, és obvi que també cal dubtar que la tipologia de les autodonacions com a entrega voluntària del propi cos, infants i béns sigui un acte tan lliure i voluntari com el tenor dels documents vol fer semblar. Resulta dubtosa també la diferenciació entre les altres dues tipologies, les definicions i les definicions/traspassos de senyoria; d'una banda, hi ha casos de documents atorgats sense contrapartida, sense rebre cap pagament, i va en contra de la lògica que els atorgants concedeixin la definició de la senyoria sense cap motiu ni benefici, i sembla, per tant, que els documents silencien algun aspecte significatiu; també la coincidència entre els preus de les definicions pròpiament dites i els de les definicions que suposen traspassos o transferències de senyoria fa dubtar que aquestes tipologies responguin realment a actes diferents. Resulta dubtós, en concret, que les definicions siguin estrictament definicions en el sentit d'afranquiment o redempció, dubte que evidentment relativitza el valor de la tipologia.

Altres detalls en els quals podem insistir a partir d'aquestes tipologies més relacionades amb els vincles senyorials són la lògica vinculació de la senyoria a béns territorials específics, la recurrent constatació de senyories compartides i també el fet que hi ha persones que tenen alhora diferents béns per a diferents senyors i béns en franc alou. Finalment, volem recuperar també el fet, de més difícil interpretació, que ens trobem amb un percentatge doble de dones en les definicions de senyoria en relació amb les autodonacions i els reconeixements.

Els guiatges i les entrades sota protecció, d'altra banda, relacionats amb un altre tipus de vincles com són els de protecció, ens han donat la interessant possibilitat d'analitzar casos reals d'una institució que ha estat tractada majoritàriament a partir de fonts legislatives. Els guiatges que ens

proporciona el volum ens han permès perfilar de manera més precisa el mateix concepte de guiatge. Desviant-nos del concepte clàssic, a partir de l'anàlisi dels guiatges reals els hem d'entendre, per l'època en què ens movem, com a pactes o compromisos de protecció, sigui de persones, béns mobles, béns semovents o béns immobles, sense que, en molts casos, hi hagi cap relació amb el comerç o amb els desplaçaments, com sembla ser el cas en el concepte de guiatge a l'alta edat mitjana. En els guiatges vigatans de la quarta dècada del segle XIII es tracta, més que de protecció en els desplaçaments, d'una garantia suplementària contra les agressions i rivalitats entre senyors locals, i el caràcter vitalici, i en alguns casos indefinit, del guiatge i l'establiment d'un cens el fa virtualment equiparable a simples pactes de vassallatge o reconeixement de senyoria, ja que és precisament la protecció del *senior* al *junior* un dels aspectes inherents i principals de tot vincle de dependència. Un guiatge vitalici i indefinit, amb un cens com a contraprestació i sense la possibilitat d'eixir del guiatge, poc es pot diferenciar d'una entrada sota la senyoria de qui estableix el guiatge.

Una altra vessant important de les relacions socials són les tensions i els conflictes que poden sorgir en aquestes relacions, els mecanismes que la societat té per a resoldre'ls i la manera com ho fa. D'això n'hem hagut de tractar sense perdre de vista que estem treballant amb documentació notarial, que essencialment recollirà les vies de resoldre problemes de manera paccionada, però no la via potser més pròpia, la via judicial. Encara que parcialment, doncs, ens queda com a mínim documentat el recurs a la via paccionada, sigui a través de l'arbitratge o sigui per mitjà de la concòrdia sense intervenció formal d'altres persones que no siguin les parts litigants. Aquesta via paccionada i extrajudicial sembla que s'aplica no sols en conflictes propis de dret civil, sinó també en afers de major gravetat com poden ser agressions físiques o homicidis.

També és interessant, en l'aspecte de resolució de transgressions, la singular tipologia que hem denominat *reparació d'injúries*. En dos únics dies, trenta-set persones reconeixen, pels seus molts pecats, haver fet moltes injúries. Per esmenar-les, en alguns casos es comprometen a fer efectius una sèrie de pagaments i, per si de cas no els complissin, assignen uns béns per a respondre'n, béns que assignen —i sovint explícitament donen—, invariablement, als dos domers de la seu de Vic; en altres ocasions no hi ha estipulació de pagaments, sinó només l'assignació de béns als domers perquè amb aquests esmenin les injúries. És ben poc versemblant que aquests documents es deguin a un sobtat moviment de pietat i escrúpols, i han d'estar relacionats amb alguna disposició eclesiàstica taxativa destinada a regularitzar la situació dels responsables d'algun tipus d'irregularitat concreta. La funció policial de seguiment del procés correspondria als domers de la catedral. Concretament, hem suggerit la possibilitat que els documents derivessin d'una disposició sinodal de Vic promulgada entorn de la Pasqua del 1232. En qualsevol cas, el que queda reflectit és la capacitat i l'autoritat de l'Església per a forçar un nombre significatiu de personatges, molts d'ells persones de pes en l'àmbit econòmic, a reconèixer activitats moralment il·lícites, i establir mecanismes per a la seva regularització, i encara a fer-ho en dues úniques dates d'una mateixa setmana. Això suposa no només una important capacitat de persuasió o de coacció, sinó l'exercici d'aquesta capacitat per a perseguir actuacions econòmiques concretes, i dibuixa els domers com els responsables o garants de la legalitat dels comportaments econòmics que tenen lloc a Vic.

Encara dintre de les relacions socials, pel que fa a les relacions en l'àmbit familiar ens hem centrat, d'acord amb les possibilitats de la documentació, en les condicions que s'estableixen a l'hora de pactar un matrimoni i en els mecanismes de successió. En relació amb el primer tema, resulta destacable la gran concentració dels pactes matrimonials en els mesos d'hivern i molt especialment en el mes de gener, concentració que ha d'estar relacionada o bé amb el moment en què es vol celebrar el matrimoni, o bé amb la disponibilitat de temps per a negociar i fixar aquest tipus de pactes. També resulta molt interessant, en especial pel contrast amb els capítols matrimonials de períodes posteriors, que, en fixar les clàusules de reversió de les quantitats o béns involucrats en els pactes, per al cas de mort d'un dels cònjuges abans que el matrimoni hagi generat descendència sempre s'estableix que tot o una part l'ha de tenir el sobrevivent, mentre visqui tant si roman vidu com si es casa, tant si té fills com si no («in omni vita tua, cum marito et sine marito, et cum infante et sine infante», «in omni vita tua, cum uxore et sine uxore, et cum infante et sine infante»). Això contrasta interessantment amb els capítols matrimonials posteriors, tant d'època moderna com dels darrers segles de l'edat mitjana, en què l'habitual és que s'estableixi la reversió de l'esponsalici en cas de nou casament del sobrevivent. Això suposa una diferència interessant en el grau de «penalització» de les segones núpcies i l'explicació ha de estar no pas en aspectes econòmics sinó en aspectes culturals i de concepció de les relacions personals i de la llibertat individual, i curiosament són els pactes que recull el volum de què hem tractat els que semblen respirar una mentalitat més respectuosa i potser fins i tot més afectiva, amb relació a un pragmatisme més fred i menys emotiu en la formal intransigència dels pactes matrimonials més tardans. Seria molt interessant perfilar la cronologia d'aquestes pautes per esbrinar el context i les circumstàncies que propicien l'evolució.

En relació amb l'altre aspecte que hem esmentat de les relacions familiars, el de la successió, tot i que en el volum no tenim testaments, hi podem entreveure amb bastant precisió el règim successori dels principis de la quarta dècada del segle XIII pel fet que aquesta successió queda establerta sovint mitjançant l'heretament, relacionat o no amb pactes matrimonials. En aquests heretaments la successió es fixa majoritàriament a favor d'un fill mascle, sense que puguem intuir si es tracta del més gran, però hi ha casos en què la successió es fixa a favor d'una filla, tot hi haver-hi fills mascles, sense que els documents ho justifiquin de cap manera, cosa que porta a pensar que no es tracta de cap irregularitat o excepció, sinó que realment no està necessàriament fixada la successió masculina, ni institucionalment ni consuetudinàriament.

També són molt interessants les conclusions a què ens permeten arribar les tipologies que hem considerat principalment relacionades amb aspectes econòmics de la societat vigatana i osonenca de finals del primer terç del segle XIII.

Potser l'aspecte que resulta més sorprenent és la imprecisió, la manca d'esquemes i pautes fixes en les associacions de caire econòmic, en les societats o en els pactes establerts segons les activitats econòmiques, especialment en l'àmbit comercial, imprecisió tant en l'àmbit de les tipologies com en el de les condicions en general. A partir de l'anàlisi de les constitucions de societats, rebuts en societat i rebuts en comanda, el que resulta més destacable és la manca d'un esquema fixat i consolidat a l'hora d'establir tant els períodes com, sobretot, les obligacions de cada una de les parts contractants, i les formes de pactar o distribuir els beneficis de cada una de les parts. No sem-

bla haver-hi un costum establert clar i en cada contracte es fixen de manera més o menys subjectiva i particular els aspectes que de fet resulten més essencials. A partir de la divisió dels guanys a mitges de les constitucions en societat, que resulta la tipologia més homogènia, en els rebuts en societat hi trobem també la partició de guanys a terços, i en els rebuts en comanda trobem, a més, la partició de guanys a quarts, però invertint el sentit de la proporció, ja que en els rebuts en societat tenim dos terços per al gestor del capital i un terç per al que l'aporta, mentre que en altres rebuts en comanda tenim només un quart per al gestor i tres quarts parts per al que aporta el capital. Aquesta divisió 1/4-3/4 seria la pròpia de la comanda *ad usum maris*, però ens trobem alhora amb rebuts en comanda i rebuts en societat en què s'estableix la partició de guanys a mitges com en les constitucions de societat. Així, constitucions de societat, rebuts en societat i rebuts en comanda resulten ser tipologies semblants i mal definides per tal com hi ha formes que hi coexisteixen, però, d'altra banda, resulten tipologies diferenciabls entre si per tal com cada una afegeix, a partir dels casos de partició a mitges de guanys i risc, documents amb pautes de relació econòmica que no trobem en cap de les altres, especialment pel que fa a la manera de partir els guanys. Formulant la conclusió a l'inrevés, la coexistència en les tres tipologies de formes comunes ens porta a concloure que, malgrat ser tres tipologies prou diferenciabls entre si per aspectes formals i de contingut, de fet cada una resulta una tipologia encara poc precisa i amb certa ambigüitat, i en cada una hi coexisteixen formes diferents, especialment pel que fa al repartiment dels guanys i del risc, cosa que sovint fa que es qüestioni la diferència real entre documents de les diferents tipologies.

Sembla, per tant, que les associacions o relacions amb una finalitat de gestió comercial no han donat lloc encara, a l'època i en el marc on ens movem, ni a unes formes fixes en els tractes i les condicions —inversió, gestió, repartiment de guanys i de risc...— ni a unes tipologies documentals ben definides, sinó que tant les tipologies com les formes associatives estan en un procés de definició, a partir, probablement, de la incorporació dels models comercials en ús a les repúbliques italianes.

En un altre ordre, en l'àmbit de les relacions mig econòmiques i mig socials com són les que reflecteixen els contractes de servei i d'aprenentatge, resulta interessant la presència de dones que són contractades com a aprenentes en activitats de les quals esperen obtenir guanys; resulta significatiu que sigui una proporció molt minoritària, però també resulta significatiu el sol fet que hi siguin. També en els contractes, però en un altre aspecte, hem volgut veure una significació en la diferència que hi ha entre els pagaments dels contractes de servei i els dels contractes d'aprenentatge, és a dir, entre els pagaments que han de rebre els que entren al servei d'algú i els que han de rebre els «mestres» de part dels aprenents com a contraprestació del mestratge. En els contractes de servei, tots els pagaments en espècie que han de rebre els contractats o subordinats són pagaments en ordi, mentre que els pagaments que han de fer els aprenents o subordinats al mestre són molt més diversos: ordi, forment, espelta i vi, ordi i blat, ordi i forment i mig bacó, ordi i mig bacó. Ens sembla lícit intentar veure en això un reflex d'una diferència d'hàbits alimentaris, quant a qualitat i diversitat de productes, segons els estaments de la societat, ja que la diferència de productes s'ha de buscar en la direcció oposada dels pagaments: de dalt a baix en els contractes de servei —de contractant a subordinat— i de baix a dalt en els d'aprenentatge —d'aprenent a mestre.

Pel que fa a les transaccions o transmissions de propietats, sense caure en aspectes massa concrets, a partir de les vendes hem documentat una tendència a una sobrevaloració dels esplets i les rendes en relació amb la propietat. Resulta sorprenent comparar els valors de les vendes d'esplets amb els de les vendes de terres, ja que en les vendes de terres el preu mitjà és de 139 sous, mentre que en les vendes d'esplets la mitjana és de 178 sous. Els valors de les vendes d'un nombre generalment baix d'esplets són semblants i, com a mitjana, clarament superiors als valors de les vendes de terres. Resulta una constatació interessant, ja que valorar més les rendes o els productes de la terra que la mateixa propietat —domini útil— de la terra significa una àmplia disponibilitat de terres en relació amb la demanda, però una relativa escassetat del que converteix la terra en rendes, és a dir, del treball agrícola. Per extensió, això reflectiria una demografia relativament baixa, distant de la saturació.

Seguint encara amb les vendes, resulta interessant, tot i que esperable, constatar que la disgregació entre domini directe i domini útil no es fa per la via de la venda. Les vendes exclusivament de domini útil les fan aquells qui posseeixen exclusivament aquest domini, i les vendes fetes per senyors alodials són vendes o bé del domini directe, o bé d'ambdós dominis en terres en què aquests no s'han separat. No hi ha vendes fetes per senyors directes o senyors alodials exclusivament del domini útil, perquè aquestes transmissions no es fan per la via de la venda, sinó per la via de l'establiment.

Això no vol dir, però, i també és interessant haver-ho documentat en el volum, que els establiments només tinguin aquesta funció i que només siguin atorgats per senyors directes que cedeixen el domini útil, sinó que en nombroses ocasions l'establidor és qui ja té només el domini útil. L'establiment no és només el procediment pel qual el senyor cedeix el domini útil retenint el domini directe, sinó que és també el procediment pel qual un senyor útil cedeix el domini útil sobre l'entitat en qüestió, però no de manera plena —aleshores seria una venda—, sinó mantenint una vinculació sobre l'entitat establerta i una relació d'eminència respecte al receptor del nou establiment o subestabliment. Aquesta relació d'eminència és equiparable a la relació entre senyor directe i senyor útil, ja que es concreta de la mateixa manera —drets i censos— i genera un tipus de jerarquització semblant, però conceptualment és diferent per tal com la relació no deriva d'un tipus de jurisdicció o domini —domini directe/domini útil—, sinó de la fragmentació d'un mateix tipus de dret o jurisdicció com és el domini útil, deriva de la cessió del domini útil *efectiu* a canvi d'unes rendes. Es tracta, doncs, de la reproducció de l'esquema de divisió entre domini directe i domini útil: si el senyor eminent i ple propietari inicial ha cedit el domini útil o l'ús reservant-se un dret que anomenem *domini eminent*, també el propietari útil pot cedir de nou aquest domini útil reservant-se uns drets, sempre respectant, és clar, la seva pròpia relació amb el senyor directe. Tot i que en el segon cas no es pot parlar de domini directe de l'atorgant de l'establiment, la circumstància és equiparable i d'alguna manera l'establert/establidor posseeix un cert tipus del que anomenem *domini directe* o *eminent* sobre l'entitat que subestableix i de la qual perd el domini útil *efectiu*. Aquest paral·lelisme conceptual entre el que són establiments i el que són subestabliments queda, de fet, avalat per la mateixa dificultat que hi ha, sovint, de saber si es tracta d'una cosa o l'altra, i ni que es tracti de subestabliments s'omet la relació del senyor útil/atorgant del subestabliment amb el seu

senyor directe pel fet que aquesta relació no queda modificada pel subestabliment i que aquest significa només una nova relació d'eminència del subestablidor envers el nou subestablert.

Passant de la fragmentació de domini a la fragmentació geogràfica, hem volgut veure en el baix nombre de permutes l'índex d'una baixa fragmentació patrimonial en el sentit d'una baixa dispersió dels béns immobles de què disposen els grups familiars. En general, un nombre proporcionalment elevat de permutes reflecteix, d'una banda, patrimonis geogràficament molt fragmentats i alhora un cert equilibri i estabilitat econòmica entre els diferents propietaris, ja que, si no hi ha aquest equilibri, la concentració o reestructuració patrimonial no es farà per la via de la permuta sinó per la via asimètrica de la compravenda. El fet que només hi hagi documentades quatre permutes en tres anys i tres mesos i entre 3.308 documents ha de reflectir o bé una baixa fragmentació patrimonial, o bé un desequilibri econòmic que permet recórrer a la compravenda no sols com a via de reestructurar i agrupar un patrimoni fragmentat, sinó de completar-lo. Les vendes no ens han donat elements per a deduir que tingui lloc, de manera especialment sistemàtica o significativa, aquesta compleció patrimonial, que quedaria reflectida en les afrontacions i en les recurrències de personatges, i ens inclinem a interpretar el baix nombre de permutes com a relacionat amb un baix nivell de dispersió patrimonial.

Seguint encara amb el que són relacions econòmiques, una de les tipologies més riques, en part perquè és la de més pes en tot el volum, és la dels deutoris, que ha aportat informació molt suggeridora sobre diferents aspectes del funcionament econòmic de la societat osonenca del primer terç del XIII.

Un d'aquests aspectes, reflectit de manera casual en la documentació, és el que es deriva dels singulars deutoris de coltells i de teules, que sembla que no es poden entendre com altra cosa que pactes o contractes financers entre productors i intermediaris, entre artesans i comercians; pactes que, malgrat la forma de deutor, serien pagaments a l'avançada de la mercaderia encarregada. El fet resulta interessant, ja que ha de reflectir, d'una banda, una manca d'estocs en poder dels artesans —si no, no tindria sentit ajornar l'entrega del gènere—, i, d'altra banda, una manca de capital invertible en la pròpia producció —si no, no seria lògic que el comprador avancés sistemàticament els pagaments. Dient-ho d'una altra manera, l'intermediari finança ell mateix la producció que encarrega a l'artesà. No tenim documents relacionats amb altres articles, cosa que permetria saber si aquest sistema de producció o de finançament és habitual. Si ho fos, no sols coneixeríem el funcionament de la producció i la seva articulació amb el mercat, en una forma que es desvia del concepte d'artesanat en sentit estricte, sinó que també podríem deduir-ne, de manera significativa, la situació econòmica i social dels artesans.

A part d'això, les dimensions de la tipologia formada pels deutoris permeten intuir de manera bastant clara quines persones o famílies constitueixen el cercle principal de financers i negociants. Es dibuixa especialment un grup format per una sèrie de personatges ultrapirinenços com a creditors, que es relacionen de manera quasi exclusiva amb una sèrie de negociants locals com són els Barrat, Coc, Miró, Cloquer, Espanyol, Comella, Berguedà o Santa Eulàlia en la seva faceta de prestataris o atorgants de deutoris, i tots plegats constituïrien un cercle bastant tancat del que podem anomenar «altes finances», amb operacions creditícies de certa envergadura i en moneda mel-

goresa, vinculades probablement a operacions econòmiques que sobrepassarien el marc local i quotidià, que sembla que és el propi de la majoria de deutoris. Aquests negociants locals serien els que establirien operacions creditícies de menor entitat en l'àmbit local, i per sota d'aquests hi hauria tota una multitud de personatges que recorren als deutoris, sigui en la vessant de préstecs o en la d'ajornament de pagaments.

La vinculació dels deutoris al cicle agrícola queda reflectida de manera perceptible però no molt significativa: la proporció dels deutoris que fixen el pagament o el termini final en el període d'estiu i principi de tardor, que és quan el cicle agrícola dona una major disponibilitat de riquesa, és sensiblement, però no desmesuradament, més elevat que els que el fixen en altres èpoques de l'any.

En relació amb l'activitat creditícia que freqüentment hi ha al darrere dels deutoris, resulta també molt suggeridora la informació aportada per una tipologia relativament marginal com és la que hem anomenat *liquidacions d'usures/penyores*, que té bastants punts de paral·lelisme amb les «reparacions d'injúries». També en aquest cas del que es tracta és de regularitzar pràctiques econòmiques desaprovades, que en aquest cas queden més ben tipificades. A partir de les liquidacions d'usures/penyores es dibuixa el grup dels personatges que practicaven els préstecs susceptibles de ser titllats d'usuaris i les pignoracions, grup en què hi hauria, d'una banda, uns quants personatges molt especialment dedicats a aquesta activitat i, d'altra banda, uns altres personatges que són prestadors relativament habituals, comerciants i mercaders, i que s'involucrarien més esporàdicament en aquesta activitat. En tot cas, l'activitat quedaria restringida al cercle de comerciants o mercaders, quedant-ne al marge els eclesiàstics, i també la noblesa local.

El motiu d'aquesta regularització d'activitats il·lícites, com en l'altra tipologia paral·lela que hem comentat, ha de ser aliè tant al negoci com als contractants, i s'ha de buscar en les instàncies que tenien autoritat per a portar a terme un control policial de les activitats econòmiques i la seva moralitat, de nou l'Església. En la gran majoria de liquidacions d'usures consta que són fetes o bé per manament de l'Església, o bé en poder d'aquesta o de personatges eclesiàstics, i cal fer notar que també aquí són els domers els que articulen el paper de l'Església com a instigadora de l'elaboració d'aquests documents. La liquidació es devia fer per la via de la renegociació del préstec, però és lícit preguntar-se si, al capdavant, es devia complir en rigor el text de la renegociació o si els termes de la renegociació feta pràcticament amb coacció no seguien encobrint interessos fora de límit.

Fins aquí pel que fa a les principals conclusions que es poden extreure de la part d'anàlisi tipològica. Passem ara a extractar els principals resultats dels apartats d'anàlisi temàtica. El primer apartat, el més extens, i també el més àrid d'aquesta part, ens ha permès establir quines persones componen les diferents estructures jeràrquiques de poder a Osona i al bisbat de Vic en aquests primers anys trenta del segle XIII. Hem establert amb notable precisió les cronologies de veguers i sotsveguers, i hem pogut establir també amb precisió la composició de la jerarquia eclesiàstica, tant pel que fa als membres del Capítol —amb els seu diferents càrrecs i dignitats, i administracions—, com pel que fa a domers, capellans, i jerarquies d'un bon nombre de monestirs de l'àmbit del bisbat vigatà i de la resta de Catalunya. Algunes d'aquestes jerarquies monàstiques són conegudes,

però faltava un estudi sistemàtic de la cronologia dels càrrecs reials i de la composició del Capítol i la distribució de dignitats i càrrecs administratius dins del Capítol en aquests anys. En tots aquests casos, a banda d'establir-ne les identitats, hem procurat recollir-ne el màxim d'informació, donant al capdavall una visió bastant precisa i suggeridora de la composició d'aquestes institucions, dels vincles familiars dels seus membres amb les altres jerarquies de poder, com són les derivades de les unitats territorials de jurisdicció, els castells, o del grau de formació dels canonges —alguns amb estudis a Bolonya—; hem constatat també la simultaneïtat de càrrecs d'algun dels membres del Capítol en diferents seus. També ens sembla interessant haver pogut perfilar a través de la documentació notarial vigatana la cronologia i el procés pel qual es concretà de manera efectiva el relleu en la prelatura vigatana, derivat de la interessant renúncia-deposició del bisbe Guillem de Tavertet, afer de què s'havia tractat fins ara a partir de correspondència i documentació papal.

La revisió que hem fet dels castells documentats en el volum, per bé que aporta dades d'una cronologia molt concreta, és també una aportació de cara a anar enriquint la sempre incompleta història dels castells catalans i del que aquests castells signifiquen com a centres de jurisdicció i poder essencials en l'articulació del territori, del poder i de la societat mateixa.

Menys àrid i menys conceptual, i de resultats notablement clars i probablement més extrapolables a la resta dels àmbits catalans, és l'anàlisi del panorama monetari vigatà d'aquests anys, un panorama en què conviuen fins a nou numeraris de procedència i projecció molt diferents. Si, com era d'esperar, el pes molt principal el té la moneda barcelonesa de doblenc començada a batre deu anys abans i que és, es pot dir, la moneda teòricament oficial del país, el que resulta més interessant és la presència significativa de tots els altres numeraris. Aquestes monedes que coexisteixen les hem sistematitzat de manera aproximada a partir de la seva pròpia identitat i de la funció que sembla que fan en el context econòmic osonenc. Així, a grans trets, a banda del doblenc, distingim, d'una banda, una «bona moneda de quatern», moneda pròpia però oficialment anacrònica, que coexisteix en transaccions i actes diversos, però de manera vestigial, i que té un pes especial en les tipologies més continuïstes, i, d'altra banda, hi hauria els diversos tipus de moneda estrangera o «internacional». Dins aquesta moneda estrangera hem distingit dos blocs. D'una banda, unes monedes d'abast més curt, en què hi hauria la moneda melgoresa —que, tanmateix, és mig moneda pròpia per tal com té el focus a Montpeller—, i els morabatins. Els morabatins, malgrat ser moneda estrangera, s'usen en nombrosos documents d'àmbit local i no tenen una funcionalitat molt definida ni especialitzada, mentre que en la moneda melgoresa la diversitat tipològica no és tan gran, però tampoc no hi ha referència al comerç de llarga distància, sinó que segueix movent-se en els dominis de la corona catalana. En aquest grup, i en paral·lelisme amb la melgoresa, hi hauria també l'única referència als rals coronats provençals. D'altra banda, com a segon bloc de monedes estrangeres, hi hauria les diverses monedes musulmanes, que tenen un predomini rotund, com és lògic, en les transaccions o negocis relacionats amb el comerç, bàsicament marítim, internacional. Dins aquest grup hi hauria, sobretot, els besants, amb els millaresos, i les masnudines, encara que en tots els casos el seu ús no se circumscriu exclusivament a aquest tipus de transaccions, sinó que s'empren també de manera més o menys esporàdica en transaccions o negocis locals, especialment les masnudines.

Si aquesta és la visió «estàtica» del panorama monetari a partir de l'anàlisi de les referències d'aquests tres anys, la distribució dels respectius numeraris en les diferents tipologies ha donat elements, creiem, per a establir-ne una visió més dinàmica a través de la contraposició dels esquemes monetaris de les tipologies que s'han de considerar més dinàmiques i els d'aquelles que, per la seva pròpia naturalesa, s'han de considerar més inercials o continuïstes. Així, hem considerat que els extrems que constitueixen els censos dels establiments, d'una banda, i les tipologies relacionades amb societats i comandes, de l'altra, representen, en certa manera, el passat i el futur en relació amb la distribució monetària general que ens dona el volum, especialment pel que fa a la influència i proporció de les monedes secundàries que coexisteixen amb l'«oficial» de doblenc: l'esquema de tipus de moneda que trobem en els censos dels establiments representa un panorama monetari ja depassat —predomini del quatern i importància del doblenc pel que fa a monedes locals, i pes important dels morabatins i les masmudines com a moneda foranocomercial—, l'esquema de tipus monetaris que trobem en tipologies de gestió comercial representa un panorama monetari del futur, o del present més innovador —el doblenc, reduït al 51 % pel seu poc valor, que el fa inútil per al comerç més enllà de l'àmbit local, i el quatern residual, pel que fa a monedes pròpies; i les masmudines residuals, substituïdes per la ultrapirocinca moneda melgoresa i pels besants d'argent musulmans, pel que fa a la moneda estrangera.

Un cop vistes les unitats monetàries, passem a les unitats de mesura. El volum aporta referències a nombroses unitats, principalment de capacitat, però, com era de tèmper, aporta poca informació sobre relacions entre unitats i sobre equivalències, fet que constitueix l'obstacle habitual de cara a abordar l'anàlisi quantitativa i la interrelació de les magnituds que apareixen en la documentació. En aquest sentit, precisament hem constatat l'existència d'uns deu patrons de mesura diferents en un marc i un període tan concret com el que delimita la documentació d'ACF-1. El panorama és, *mutatis mutandis*, el mateix que ens trobem pel que fa a tipus monetaris: un patró de mesures clarament majoritari, que són les mesures del mercat de Vic, que coexisteix amb altres patrons, que, sense ser irrelevants, són clarament de segon ordre i que no podem saber fins a quin punt divergeixen entre si i del principal.

Pel que fa a elements de tecnologia, la informació que proporciona el volum és escassa, gairebé només relacionada amb molins i sense fer gaire llum sobre els aspectes pròpiament tècnics d'aquests molins. Una de les úniques conclusions tècniques a què hem pogut arribar es deriva de les referències a rescloses fetes exclusivament de pedra seca i d'altres fetes totalment o parcial amb pedra i calç, fet que fa qüestionar que, com a vegades s'ha dit, les rescloses de fusta siguin les més primitives, i que un dels elements del molí medieval sigui la resclosa de fusta. L'ús d'un o altre tipus de material, així, no respon tant a criteris d'evolució tècnica sinó a criteris com poden ser la disponibilitat de materials, el règim del curs fluvial en qüestió o els costums locals. La construcció dels molins podia ser incentivada pels senyors fixant condicions favorables d'explotació, però la construcció material seria portada a terme pel futur explotador, i resulta interessant constatar també que aquesta explotació del molí, el domini útil, recau habitualment en una única persona o família sense que puguem documentar, momés esporàdicament, casos de fragmentació d'aquest domini útil, i no només això, sinó que ens trobem casos clars d'acumulació de diferents molins en les mateixes persones o famílies.

L'anàlisi de les vies de comunicació ens ha donat una sèrie notable de punts tant en l'àmbit urbà com en el rural o interurbà de diferents indrets de la comarca, i alguns de fora la comarca, però que resulten insuficients i insuficientment situables o relacionables per a reproduir-los en una xarxa coherent. D'altra banda, l'anàlisi dels elements urbanístics, relacionats tots amb la ciutat —aleshores vila— de Vic, no aporta informació excessivament innovadora. Hem analitzat de manera especial l'estructura del mercadal i la disposició dels elements que la constitueixen —sectors i taules—, i també l'estructura de defensa passiva de la ciutat, els murs i les valls, estructura que sembla que estava deteriorada i que presentava discontinuïtats tant a les valls com als murs, dels quals s'hauria deixat de tenir cura perquè no tenien una utilitat immediata en un context polític en què les rivalitats senyorials difícilment es podien concretar en un assalt a un nucli com Vic i en què les principals tensions a què estava sotmesa la ciutat provenien no pas de fora sinó de dintre, de l'enfrontament entre els senyors de les respectives parts de la ciutat, el bisbe i els Montcada-Bearn.

Si dels elements urbanístics intentem passar als arquitectònics, la informació és pràcticament nul·la i, a banda d'alguna referència a finestres, badadors i espitlleres, només tenim una referència casual a una casa de dos pisos amb una cuina a cada planta.

L'apartat dedicat al comerç exterior és potser dels menys innovadors, perquè és un dels temes per als quals s'han espigolat més dades del volum, però segueix sent, no cal dir-ho, suggeridor. La revisió sistemàtica ens ha permès documentar un bon nombre de destins d'aquest comerç, especialment a la riba meridional i fins oriental de la Mediterrània, on documentem la referència més antiga a relacions catalanes amb Acre. En qualsevol cas, la documentació, tot i ser de terra endins, aporta notícies interessants quant a destins, productes, vaixells, i també mètodes comercials als quals ja ens hem referit més amunt.

Tenen un caràcter molt especial les relacions amb Mallorca, que depassen l'àmbit comercial. Tenim documentats a Vic, en relació amb Mallorca, tant contractes de servei, negocis comercials com d'altres vinculats a terres i béns immobles. Una de les causes principals d'aquesta relació amb Mallorca seria la vinculació a Vic de la família Montcada, i en concret la branca dels vescomtes de Bearn. D'alguna manera, la senyoria dels Montcada-Bearn sobre la partida sobirana de la ciutat i el paper destacat que aquests van tenir en la campanya de Mallorca havia d'afavorir la participació de vigatans en l'empresa, tant abans com després de la conquesta. En aquest sentit, ja en aquests tres anys pràcticament immediats a la conquesta, la documentació del volum, a banda de reflectir un flux de persones cap a les Illes ni que sigui de manera, en principi, temporal, reflecteix també l'existència de vigatans o osonencs establerts d'una manera més o menys fixa a les Illes, o que hi tenen una base «residencial» estable.

Els dos petits apartats dedicats als productes agropecuaris i a les perioditzacions, si bé poden semblar enumeracions de poca importància, constitueixen probablement els reculls més rics de referències documentals del primer terç del segle XIII sobre aquests aspectes. En el primer àmbit, resulta interessant la notable varietat de productes animals, agrícoles i forestals, varietat que evidentment encara no queda exhaurida amb les referències del volum. En el segon aspecte, que abasta dimensions culturals i de mentalitat, resulten interessants i significatives les pautes emprades per a establir terminis i perioditzacions; no resulta ni inesperat ni sorprenent que es recorri majo-

ritàriament a festivitats litúrgiques, ni que, en segon terme, es recorri a fires i, en darrer terme, a terminis o perioditzacions naturals o primàries com les messes o la verema, però l'ús d'aquestes fites cronològiques no deixa de reflectir les pautes que estructuraven d'alguna manera el funcionament, la concepció i l'organització de la vida quotidiana.

Seguint amb aspectes culturals i en un sentit ara més propi, de l'apartat que dediquem a cultura, formació i ensenyament potser el fet més clar és constatar la vinculació gairebé exclusiva de tots aquests tres àmbits en el món eclesiàstic. Aquest apartat és dels pocs en què ens allunyem significativament de la font bàsica de l'estudi per intentar donar sentit a les poques referències que aquesta dona sobre aquests àmbits, i això ha permès intuir, per exemple, l'aglutinació de manera estable de les dignitats de *caput scolae*, primicer i precentor en un mateix membre del capítol, cosa que fa que deixin d'aparèixer explícitament cabiscols, però pel simple fet que les seves funcions les faria el canonge que consta com a primicer o precentor. L'escola catedralícia estaria dividida en una *scola maior* i una *scola minor* i es gestionaria per mitjà d'arrendaments, sense que quedi gaire clar, malauradament, l'aspecte docent, del qual aportem, en canvi, un interessant contracte inèdit d'un mestre de gramàtica, contracte fet un any i pocs mesos abans del període que comprèn el volum.

Molt interessant és també el fet que en la dècada precedent, i ja amb anterioritat a l'estatut aprovat el 1229 pel bisbe i el Capítol per afavorir estades de formació, tenim documentats a Bolonya almenys quatre canonges vigatans i quatre personatges més que formaran part del Capítol els anys que comprèn el volum, nombre que suposa una proporció significativa i que reflecteix un interès clar per a mantenir-se al dia, interès probablement impulsat pel mateix bisbe, que sembla que hauria estudiat també a Bolonya, i que dibuixa un capítol dinàmic, obert i innovador, amb personatges de cultura i de molta talla. Això explicaria el fet, ja esmentat, que dos dels seus membres arribessin a l'episcopat (a Barcelona i a Oloron), i que dos més detentessin dignitats d'ardiaca en altres bisbats, i explicaria també que gosessin arribar a un enfrontament obert amb el bisbe davant de les instàncies de la Cúria Apostòlica, en un afer que segurament seria una intensa lluita de poders i de personalitats.

Per acabar, es pot dir que l'estructura social que es reflecteix en la documentació és aparentment bastant oberta. D'una banda, si bé el paper de la dona a partir de l'anàlisi de la documentació s'ha de considerar diferent, aquesta diferència rau en aspectes quantitatius —d'intensitat d'actuació de la dona en els fets o transaccions que enregistra la documentació—, però no en aspectes qualitatius —de capacitat d'actuar en aquests fets i transaccions—; això reflecteix la virtual equiparació quant a facultats i quant a drets, que, tanmateix, és també clar que no es concreta en un grau equiparable d'exercici d'aquests drets i facultats, divergència l'explicació de la qual probablement cal buscar-la en l'àmbit dels rols prioritaris que culturalment s'atribueixen a la dona; és interessant, en qualsevol cas, que puguem parlar de rols prioritaris i no de rols exclusius ni excloents, i que puguem constatar, a través de la documentació, que les diferències entre l'home i la dona, que hi són, consisteixen que les dones hi actuen menys sovint, que quan l'atorgant és una dona es fa constar més sovint que actua amb el consentiment d'algu altre i que la dona fa constar sovint l'acord del marit, mentre que no es dona en cap ocasió la circumstància inversa, aspectes que són quantitatius.

La mateixa condició de societat oberta sembla reflectir-se en una absència de tensions socials o, fins i tot, de categoritzacions socials per aspectes culturals o ètnics. En aquest aspecte fem notar el molt baix nombre de referències a possibles esclaus, en comparació de segles posteriors, esclaus que serien, també a diferència dels segles posteriors, tots sarraïns. També, en un altre ordre, fem notar la presència d'una única referència explícita a un jueu —«Barzelay judeo»—, i, no menys, la presència d'altres personatges que pel nom és probable que siguin jueus —«Maiomonem Macellarium, consanguineus Raimundi de Vico, Sabbat Maeller» i probablement d'altres— i que consten sense cap precisió específica. Els dos aspectes resulten molt interessants pel fet que uns anys després, cap a mitjan segle, els documents en què surten jueus identificats explícitament com a tals resulten freqüents i cap als anys seixanta s'acabaran constituint sèries a part de llibres notariais per als documents relacionats amb jueus. És probable que en anar adquirint més pes en la vida econòmica local s'anessin generant tensions que provoquessin una més o menys premeditada delimitació i identificació diferencial del col·lectiu. En tot cas, la presència de jueus a Vic els anys trenta del segle XIII no sembla tenir en absolut una dimensió de conflicte ni de tensió, ni en el funcionament econòmic ni en la relació amb les jerarquies eclesiàstiques, i això ho relacionem amb una presència escassa i incipient d'aquest col·lectiu, sense importància ni articulació per a arribar a generar recel. De fet, si hi ha jueus i la documentació no en fa la distinció ni permet deduir-ho de manera fiable, és que aquesta distinció no era significativa, que era un element o una característica intranscendent, irrellevant o poc significativa en la vida quotidiana o en l'actuació econòmica.

En un altre àmbit, també l'estructura jurisdiccional de la societat ens sembla oberta. L'afirmació pot semblar estranya parlant d'una societat teòricament molt feudalitzada, però en alguns aspectes la sobredimensió d'aquesta estructura feudal sembla arribar a depassar, en la seva complexitat, tota capacitat organitzativa comprensible i tota estructuració conceptual raonable, i sembla tendir a un punt en què és difícil saber qui és qui té drets, qui és qui té la jurisdicció real. Les complicacions i fraccionaments de la jurisdicció i de l'autoritat tant en sentit vertical —incorporació de nous graons en la jerarquia senyorial—, com en sentit horitzontal —fraccionament dels diferents nivells de jurisdicció—, semblen depassar tots els esquemes d'una organització i administració raonablement aplicable i funcional. Sembla que molts nivells de jerarquia acaben sent purament nominals, distants o absents, necessàriament inoperants, i contradictoris entre si, i han d'acabar tenint una dimensió, a la pràctica, exclusivament econòmica i, fins i tot en aquest aspecte, més aviat rudimentària, i és bastant difícil saber al capdavant qui exerceix realment l'autoritat, quin és el nivell o la persona que la gent, sobre el terreny, percep i concep com el detentor de l'autoritat i del poder.

Finalment, i enllaçant societat i economia, cal intentar establir el signe de la conjuntura històrica dels anys de què hem estat tractant. El tema no és fàcil si es treballa amb documentació d'una cronologia curta i precisa que no permet veure'n l'evolució anterior ni posterior. Quins són, però, els elements que tenim? D'una banda, tenim unes relacions comercials fluides tant amb la resta de comtats catalans com amb les terres musulmanes de la península i amb les terres ultrapirinenques, sense que s'hi percebin especials impediments polítics ni d'altra mena, i a aquests destins s'hi ha incorporat, de manera especial, el nou àmbit que ha aportat la conquesta de Mallorca; tenim unes tècniques comercials poc fixades però funcionals, i un sistema financer i creditici ben articulat i

relacionat potser també amb l'àmbit productiu. Si bé tenim un nombre elevat de deutoris i alguns ajornaments d'aquests, no sembla que hi hagi elements per a pensar que existeixen dificultats sistemàtiques per a fer front a l'amortització dels deutes, de la mateixa manera que si bé tenim algunes vendes fetes per causa de necessitat o de *famis et nuditatis*, sembla que són casos aïllats que, més que a una conjuntura global poden respondre a conjuntures personals o familiars puntuals, que poden tenir lloc en qualsevol societat sigui quina sigui la conjuntura general. Un altre signe de crisi serien els restabliments amb reduccions de censos, i també en aquest cas, si bé en els pocs establiments que donen prou elements podem constatar en alguns casos aquestes reduccions, és una circumstància minoritària que es pot deure a simples reajustaments.

Si bé no és mai clar si la documentació recull tots els elements i les referències que resultarien significatives, almenys no sembla que doni motius per a deduir-ne de manera clara l'existència d'una conjuntura general negativa o de crisi, sinó que sembla que més aviat hi ha elements per a intuir una conjuntura positiva, de creixement i, encara, de perspectives i marge per a mantenir el creixement tant pels nous mercats en l'àmbit comercial com per una baixa demografia i disponibilitat de terres.

Evidentment, la contrastació dels resultats d'aquest estudi amb la documentació posterior de la mateixa sèrie i amb altres sèries d'altres llocs tant de l'àmbit català com d'altres àmbits ha de permetre la precisió i compleció de molts aspectes i l'establiment d'una visió més dinàmica i diacrònica, però, en qualsevol cas, hem intentat que l'estudi sistemàtic de la documentació del primer volum de la *Cúria Fumada* que hem portat a terme pugui constituir un element vàlid i una eina útil per al coneixement de molts dels aspectes socioeconòmics del primer terç del segle XIII no sols osonenc sinó també català, completant o complementant els estudis temàticament més concrets i monogràfics que s'havien fet fins ara.

COLONITZACIÓ FEUDAL I RESISTÈNCIA ANDALUSINA AL REGNE DE VALÈNCIA. LA FRONTERA MERIDIONAL (1238-1277)¹

JOSEP TORRÓ

En primer lloc, cal assenyalar que es tracta d'un estudi global sobre el procés de colonització desenvolupat a la regió oriental d'al-Andalus conquerida pel comte rei Jaume I d'Aragó durant el període comprès entre la caiguda de la ciutat de València (1238) i l'esclat de la revolta del camperolat andalusí (1276-1277). El treball dedica, no obstant això, una atenció especial al terç meridional del nou regne, des del riu Xúquer i la ciutat de Xàtiva fins a la frontera castellana de la línia Biar-Bussot: una zona que roman densament habitada per la població indígena. És àmpliament coneguda la gran quantitat de publicacions i d'autors interessats en el problema —que encara representa un argument central en la producció historiogràfica sobre el País Valencià i, alhora, manté un estrany «interès social»—, però aquesta tesi ha abordat, precisament, els factors ignorats o menys tinguts en la recerca precedent i, sobretot, ha tractat d'oferir una nova explicació del procés, integrada i racional en la mesura de la capacitat de l'autor. D'altra banda, la recerca té un deute innegable respecte al conjunt de l'obra de Pierre Guichard; de fet, hauria estat inconcebible sense les explicacions que l'historiador francès ha formulat sobre l'ocupació cristiana del regne en els seus treballs i, darrerament, en la seua tesi d'Estat.² Evidentment, les voluminoses aportacions de R. I. Burns també han estat força aprofitades, tot i que des d'una consideració crítica. La base documental, finalment, no s'ha limitat a les fonts habituals, com ara els registres de la cancelleria reial o els Llibres del Repartiment —objecte sovint d'una utilització abusiva i acrítica—, sinó que també ha incorporat la més antiga documentació judicial de dos arxius locals (Alcoi i Cocentaina), la qual ha permès introduir un nou gènere de problemes i una nova dimensió d'anàlisi.

L'objectiu primari d'aquest treball rau, doncs, a descriure les condicions en què es verifica la colonització feudal del regne de València durant el període anterior a l'aixecament indígena del 1276 al 1277 i preferentment pel que fa a la frontera sud, és a dir, la zona on es constitueix el nucli principal de la sublevació. Un coneixement més precís d'aquest procés permet obtenir explicacions satisfactòries de l'esclat insurreccional amb què culmina l'etapa decisiva de la colonització. Més enllà, però, hi ha un altre objectiu de major contingut teòric. Es tracta d'identificar, amb la major concreció possible, els mecanismes d'articulació del cos indígena en el sistema social estès sobre aquest antic racó d'al-Andalus arran de l'esmentat procés de conquesta i colonització.

1. Resum de la tesi doctoral dirigida pels doctors Antoni Furió i Paulino Iradiel, llegida a la Universitat de València l'1 de juliol de 1996 davant el tribunal format pels doctors Miquel Barceló (president), Enric Guinot (secretari), Pierre Guichard, Àngel Poveda i Ricard Soto (vocals).

2. *Les musulmans de Valence et la Reconquête (XIe-XIIIe siècles)*, Damasc, 1990-1991, 2 vol.

La gran qüestió de fons és, així, la de la permanència estable d'un cos social indígena no assimilat i mantenidor de les seues especificitats reproductives. Aquest fet, indubtablement, constitueix la singularitat més remarcable del nou regne en relació amb altres àmbits guanyats llavors per l'expansió europea. El tractament del problema implica, de manera necessària, la conveniència d'identificar, a través del contrast amb les societats colonitzades, les especificitats dels ressorts expansius del sistema feudal i de la seua major potència. En conseqüència, el treball ha observat una orientació general que respon a l'itinerari següent:

a) Conveniència de participar d'un llenguatge i d'un sistema de nocions adients per a una anàlisi integrada de les colonitzacions medievals europees, on ha de ser inserida la del *Sharq al-Andalus*.³ S'ha defugit tant la buidor o l'ambigüitat manifesta (cultura, ètnia, interacció, llibertat, osmosi, prosperitat, simbiosi, tolerància, transició, etc.) com els substancialismes o les singularitzacions improcedents («croada» o «reconquesta» en compte de conquesta, «repobladors» en compte d'immigrants o colons; «mudèjars» en compte d'indígenes o andalusins): totes aquestes expressions contribueixen a bloquejar la possibilitat d'anàlisis racionals. Els conceptes clau del raonament han estat els de conquesta, colonització, migració, assimilació, segregació, resistència, renda i tribut, a banda d'un, poc usual en les recerques sobre el feudalisme, com és el de reserva.

b) Seguiment d'una estratègia d'anàlisi que parteix de la distinció neta entre la societat colonial implantada amb la conquesta i el cos social indígena que roman a la terra, per tal de fer paleses les diferenciacions adients.

c) Formulació, a la fi, d'una proposta explicativa sobre l'articulació del camperolat andalusí en el nou sistema.

D'acord amb els principis acabats d'enunciar, el desenvolupament de la recerca ha tingut en compte, successivament, els aspectes esmentats a continuació:

1. Revisió detallada de la capacitat andalusina de resistència armada i dels efectes de les operacions militars i colonitzadores sobre la població indígena (capítols I i II).

2. Anàlisi estructural de la societat colonial construïda pels immigrants, atenent a: a) el procés d'ocupació de la terra; b) els imperatius d'una producció incipientment especialitzada; i c) la constitució dels nuclis urbans —viles— en la seua triple qualitat de congregacions residencials, comunitats veïnals estratificades i centres d'un mercat regional fortament integrat (capítols III i IV).

3. Anàlisi estructural de la societat colonitzada, on es remarca la dualitat entre els grups d'andalusins desposseïts (anomenats *eixàrics*), deportats i dispersos pels voltants dels centres de colonització, i les aljames que han pogut mantenir els seus patrimonis territorials juntament amb la capacitat per a organitzar la producció dintre el nou marc de les exigències feudals de renda (capítol V).

4. Estudi de la renda feudal i la seua adaptació a les necessitats del procés colonitzador; determinació de la diferència de la renda obtinguda dels colons i de l'obtinguda dels andalusins (capítol VI). Ara, no obstant això, els resultats d'aquest apartat s'exposaran en el marc de les anàlisis precedents, així com en un darrer punt que he reservat per concloure amb la proposta sobre l'articulació.

3. No hi ha encara, tanmateix, condicions per a efectuar tal mena d'anàlisi, tot i que la recent obra de R. BARTLETT, *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950-1350*, Londres, 1994 —que he tingut molt present— representa un estímul de cara a l'enquadrament de recerques disperses.

1

L'argument inicial intenta fer veure que la conquesta i la seua consolidació no són, estrictament, el producte de la presumpta inferioritat de la tecnologia militar andalusina respecte de la dels feudals, sinó de la capacitat del sistema per a generar una migració camperola suficient des de Catalunya i Aragó. No es tracta, però, d'una simple inèrcia de creixement demogràfic: la matèria social de la immigració colonial és el resultat de processos antics de ruptura genealògica, generadora de camperols desheretats o insuficientment dotats de terres, en disposició de posar-se al servei de les accions militars i colonitzadores. L'èxit de la immigració va permetre la segregació i la submissió permanent de la població indígena, creant alhora les condicions per a exercir la sobreexplotació d'aquesta.

D'altra banda, no es pot oblidar que la immigració fou possibilitada pel buidament poblacional d'espais conquerits, obtinguts amb les morts, els captiveris i, sobretot, les expulsions d'andalusins, especialment les efectuades el 1238 i el 1248. La creació i perpetuació de noves fonts de renda per a la monarquia i la classe feudal, com a objectius propis de la conquesta, havien de fer front a una sèrie d'opcions alternatives abans de consolidar-se. La successió de les decisions preses pels vencedors va generar els dos elements que doten de contingut el procés de colonització: d'una banda, la immigració colonial de camperols cristians; de l'altra, la sobreexplotació —es tracta d'una expressió relacional— del camperolat indígena. Una preferència pel segon aspecte resultava, de bon començament, còmoda i avantatjosa, però posava en perill l'estabilitat del domini de les terres conquerides, ja que les aljames autònomes mantenien una forta capacitat insurreccional (es té en compte que la falta d'una immigració camperola va fer trontollar els dominis occidentals a l'Orient Mitjà, a l'Egeu i a Livònia). Tanmateix, privilegiar llavors l'opció immigratòria alternativa requeria el sacrifici d'una indesitjada caiguda de les rendes.

La resolució d'aquesta disjuntiva va culminar en la desfeta andalusina del 1277, i pot qualificar-se de resolució equilibrada en la mesura que els dos components contradictoris de la colonització resten articulats de manera estable fins al segle XVI. Evidentment, no podem creure que aquest desenllaç fos absolutament premeditat; més aviat es va configurar lentament a partir de la rígida realitat de la resistència andalusina. Com ja he dit, aquesta estabilització representa la particularitat més destacable del feudalisme valencià; particularitat que, al meu parer, té l'interès addicional de constituir un dels primers precedents de la inserció perpetuable —sense assimilació— de poblacions indígenes practicada en els posteriors sistemes colonials ultramaritims.

La relació entre la immigració colonial i l'explotació del cos social indígena, entre els colons i els colonitzats, es desenvolupa conflictivament entre el 1238 i el 1276. Em referiré seguidament als trets característics de cada un dels processos i finalitzaré, com ja he dit, amb una explicació de l'articulació finalment assolida.

2

Els immigrants, de procedències diverses, són congregats a centres de colonització vertebrats sobre les planures interiors i litorals, i provoquen la partició i l'embossament dels reductes autònoms

andalusins. La diversitat dels orígens geogràfics dels colons reunits en un mateix nucli queda reflectida en els noms personals, fet que representa una característica general de les migracions feudals. Així doncs, de l'onomàstica dels colons camperols valencians es desprenen, en principi, dues observacions. En primer lloc, l'absència de veritables llinatges: no hi ha a penes gentilicis, sinó vagues referències a llocs de procedència. El nom de l'individu és d'una simplicitat i d'una buidor colpadora, no diu res de l'origen familiar, la nissaga o els lligams, i contrasta vivament amb la sofisticada estructura dels noms andalusins. En segon lloc, els cognoms no són necessàriament indicatius d'una procedència directa: un tal Guillem de Montblanch, per exemple, pot haver nascut a Cervera o a Valls. Hi ha, és clar, el problema de la mobilitat constant de molts colons i, d'altra banda, és difícil determinar en quin moment un atribut onomàstic de procedència es fixa i es transmet com a cognom.

Segons la seua «qualitat» personal, els colons reben dotacions menors o majors: les primeres les anomenen *heretats de treball*; les segones, *heretats de renda*. Les heretats de treball, més petites (normalment fins a 9 ha), estan destinades a ser conreades directament pel beneficiari i la seua família; les altres, al contrari, són concebudes per a alliberar els beneficiaris de l'activitat agrícola i proporcionar-los una renda a través del treball de mitgers, habitualment indígenes. Les primeres són hegemòniques en quantitat i superfície, d'acord amb l'interès d'estendre els heretaments a un elevat nombre de colons, sempre sobre la base d'una regularització formal de l'espai agrari que permet controlar les reparticions de la terra i la seua avaluació fiscal.

Ara bé, aquestes intencions inicials resultaran malmeses, de manera immediata, pel deslliurament inevitable de les dinàmiques d'acumulació. La tendència a l'acumulació de terres no era, certament, imprevisible, i l'administració reial va tractar d'evitar-la amb mesures de bloqueig, estereotipades en les fórmules diplomàtiques contingudes en les cartes de donació dels lots: establiment de la prohibició de vendre'ls a cavallers i clergues, a més d'un termini de deu anys o més per poder alienar-los lliurement. Però tals mesures serviren de ben poc davant les apropiacions furtives de terres quan es presentava l'ocasió (posseessions d'absents i d'orfes, fites imprecises, etc.), o la venda pública de terres abans de termini quan s'imposava per l'endeutament del possessor. Cal tenir en compte que molts dels immigrants s'havien especialitzat en les armes i, sovint a la frontera, no tenien gaire interès per la conservació (pel treball) dels lots que els havien estat atorgats. D'altra banda, els efectes de la transmissió igualitària i del mercat immobiliari —fenòmens profundament relacionats entre si— permeteren mantenir, d'una banda, les possibilitats d'acumulació i, de l'altra, l'estructura de «petita explotació» camperola, sotmesa tanmateix a tendències constants cap a la mobilitat i l'emprobriment.

L'apropiació desordenada de la terra s'havia imposat a la repartició formal pensada per atorgar solidesa a la presència dels colons; i, en precipitar-se l'acumulació de patrimonis, no solament es desenvolupava l'estratificació social, sinó que disminuïa el nombre de colons que, en el futur, podria sostenir-se. Així doncs, a més de la precarietat generada per la falta d'arelament de molts dels nousvinguts, la falta de terres disponibles a les zones colonitzades minvava del tot les possibilitats d'incrementar la immigració. Aquest context dóna sentit als intents reials de reactivar la vinguda de colons, posats de manifest a partir del reconeixement general d'heretats que fou efectuat el 1270. Les noves operacions de colonització tractarien de no repetir alguns dels defectes de les

anterior: es va confiar, així, la seua planificació a professionals, en compte de deixar les reparticions a les mans de gestors locals poc competents i proclius a favoritismes (com s'havia fet els anys 1249-1256). Però la ja esmentada falta de terres adients va obligar a fonamentar aquests projectes en la valoració d'espais nous: projectes d'irrigació a gran escala, bonificació de marjals, romputa de secans; actuacions amb un abast significatiu a la part central del regne, però que a penes tenien marge per a desenvolupar-se a la regió meridional. Com a conseqüència, l'increment de la immigració va tendir a travessar els límits dels territoris reservats a les aljames andalusines.

Paradoxalment, el grau d'ocupació de la terra a les zones colonitzades no es corresponia amb el rendiment agrari. El sistema agrari creat pels colons camperols estava encara lluny d'assolir les possibilitats productives que li oferien no sols les extenses superfícies disponibles, sinó també la incipient especialització dels conreus i la mercantilització, palesa ja en les collites d'ordi (com a farratge) i vinya. L'orientació aprehensible de l'agricultura feudal —fonament remarcant per Miquel Barceló—⁴ observada pels colons no es devia a la demanda directa de renda per si mateixa sinó més aviat a la necessitat indefugible de recórrer a l'intercanvi i, per tant, de mercantilitzar una part important de la producció pròpia per a obtenir els mitjans adquisitius.

L'absorció de les massives emissions reials de billó (1247 i 1271) i l'homogeneïtat dels preus del gra al regne, afavoridora de l'expansió de les xarxes de crèdit, representen proves fermes del caràcter integrat del mercat i del paper determinant que ha assolit en el funcionament del sistema. No hem d'oblidar, però, que la seua generació no és espontània o «natural»: el mercat feudal sorgeix a partir de les limitacions productives derivades de la individualització familiar, de la segmentació del poder adquisitiu provocada per l'estratificació social i, finalment, de les necessitats d'adquisició de béns de consum creades per la centralització residencial. En altres paraules, és un producte directe dels continguts característics de la lògica de domini feudal.

La centralització residencial, en concret, constitueix un element cabdal per a la reproducció del sistema. És per això que, sota una diversitat aparent, les àrees de residència dels colons observen pautes morfològiques idèntiques, basades en l'agregació ordenada i regular d'unitats domèstiques estrictament separades. Són, en definitiva, agrupacions artificials, i és aquest fet el que atorga sentit a la noció de *comunitats* aplicada a les poblacions de colons;⁵ un sentit que no hem de cercar, doncs, en l'homogeneïtat patrimonial ni en un accés indiferenciat als òrgans del Govern local, coses que, com sabem, no corresponen a la realitat. De fet, les accions comunitàries responen, sobretot, als interessos dels prohoms que controlen els ressorts del poder veïnal.

L'exercici d'aquest control, al marge de l'autoritat reial o senyorial, representada pel batlle, té com a funcions principals disciplinar la vida veïnal, fortament conflictiva, i possibilitar la recaptació de la contribució imposada als patrimonis dels colons: la peita. D'altra banda, l'accés dels prohoms al Govern local —és a dir, aquells que no tenen necessitat de treballar la terra— col·loca alguns d'ells en condicions per a captar part dels excedents en circulació, a través d'arrendaments de rega-

4. «La arqueología extensiva y el estudio de la creación del espacio rural», a M. BARCELÓ et al., *Arqueología Medieval. En las afueras del «medievalismo»*, Barcelona, 1988, p. 195-274.

5. Els fonaments artificials de l'articulació dels nous grups humans en «comunitats» a l'Europa feudal a partir del segle xi foren intel·ligentment assenyalats per Alain GUERREAU, *El feudalismo. Un horizonte teórico*, Barcelona, 1984, p. 209-217.

lies i operacions creditícies o especulatives. Els que aconseguisquen establir la seua posició social —que seran ben pocs— i constituir una oligarquia vilatana estable tendiran a enfrontar-se als cavallers i rendistes que mantenen heretats treballades per mitgers andalusins en els àmbits locals corresponents. Les manifestacions d'aquest conflicte, que també tradueixen la maduració de les oligarquies veïnals, només tenen lloc al final del període estudiat, cap al 1276, però anuncien ja una pugna que caracteritzarà el darrer quart de segle, la resolució de la qual serà determinant per al desenvolupament econòmic posterior dels nuclis urbans sorgits amb la colonització.

3

L'altre component de la colonització és l'explotació del cos social andalusí. L'explotació, indubtablement, no s'exerceix de manera privativa sobre els indígenes, però sí de manera més intensa en relació amb la suportada pels colons. És un lloc comú de la historiografia admetre el major pes de les rendes «mudèjars», però no conec cap descripció del funcionament d'aquesta sobreexplotació diferencial respecte a les càrregues lleus aplicades al camperolat cristià. En principi, pot dir-se que es fonamenta sobre la submissió dels vençuts i que no és circumstancial, sinó un objectiu conscient i ben definit, posat de manifest en el desinterès dels feudals per destruir l'especificitat andalusina: no hi ha intents seriosos d'assimilació social.

Més enllà d'aquest tret general, i a banda de l'esclavatge dels captius, les condicions de l'explotació indígena són força diferents. D'acord amb l'origen i l'estatut de les comunitats andalusines constituïdes, podem establir una distinció general en dos blocs. D'una banda, tenim les aljames noves, creades pel rei o els grans senyors amb l'assentament de camperols desposseïts i desplaçats des dels seus llocs d'origen (normalment zones destinades a la immigració cristiana): un fenomen que va tenir lloc, principalment, entre el 1248 i el 1259, però que torna a repetir-se els anys 1268-1270 (conseqüències de la sublevació andalusina de Múrcia) i els anys 1273-1275 (pressió colonitzadora). Les noves aljames tenen molt poc en comú amb les altres; són factícies, poc cohesionades i força estratificades. Radicades, sovint, a les moreries suburbanes o prop de les viles, una de les seues funcions primordials és donar cobertura institucional i assistencial als eixàrics, és a dir, als camperols andalusins desproveïts de patrimoni transmissibles, els quals sobreviuen posant les seues energies al servei de rendistes i petits senyors; dispersos, per això, en multitud de dependències.

D'una banda, tenim la situació de desposseïció i precarietat pròpia dels eixàrics (als quals cal afegir aquells possessors d'heretats mínimes obligats a exercir complementàriament de jornalers o mitgers) i, d'altra banda, les aljames anteriors a la conquesta que lograren mantenir-se sobre les seues terres. La gran paradoxa de l'expulsió del 1248 és que va afectar els submisos i, al contrari, va permetre la permanència i l'autonomia dels resistents, en especial de les aljames muntanyenques de la regió meridional del regne. L'autonomia es fonamentava en la capacitat de transmetre els patrimoni i organitzar el treball d'acord amb les pròpies pautes reproductives. Pel que sembla, estava formalitzada en l'anomenat —significativament— fur de Montesa,⁶ consistia en el manteniment de

6. Montesa fou el castell i territori destinat a acollir el *qā'id Abū Bakr b. 'Isā* i la seua gent d'acord amb el pacte que va precedir la caiguda de Xàtiva (1244-1246).

l'estructura fiscal anterior a la conquesta, concebuda per a una producció no organitzada individualment —a diferència dels conceptes de la renda feudal estricta—, cosa que no va impedir l'afeixugament de les exigències tributàries. Era possible, doncs, efectuar increments quantitatius sense necessitat de modificar les bases imposables.

El pagament de l'alfarda i l'almagram comportava l'assumpció d'una responsabilitat col·lectiva i no tenia efectes radicalment dissolvents sobre l'aljama i els llinatges. Al contrari, sols la coordinació, la solidaritat i l'acció dels llinatges, més enllà de les parelles conjugals estrictes, podien permetre afrontar càrregues que, distribuïdes entre cada una de les unitats familiars, representarien una pressió equivalent, almenys, al doble de l'exercida sobre les famílies dels colons.

L'autonomia de les aljames relictas també es posava de manifest en l'originalitat de la producció agrària respecte a la de les terres dels colons. Així, entre els conreus vinculats al consum domèstic, es privilegiava el panís perquè oferia unes virtualitats —collita estable, elaboració domèstica i menor inversió global de treball— que, precisament, tenien poc a veure amb les característiques produccions feudals. Quant als conreus destinats preferentment a la satisfacció de les càrregues, s'optava, també, per conservar (i probablement potenciar) les principals produccions monetitzables anteriors a la conquesta, com era el cas de les figues seques i les panses. Relacionat amb aquesta comercialització, un aspecte important era el manteniment de la moneda pròpia de la fiscalitat estatal andalusina, que ara s'havia d'obtenir dels mercaders cristians, i la resistència a acceptar la circulació d'un tipus de moneda —el billó— que s'adequava malament, de moment, a les pràctiques i necessitats del camperolat de les aljames.

La capacitat de les aljames autònomes per a concertar «tributacions» o compres dels ingressos reials, tot i que sobre quantitats força ajustades, podia permetre l'obtenció d'un petit marge d'estalvi. Açò no seria possible sense un alt grau d'organització i disciplina de l'aparell comunitari —el *makhzān* i els *shuyūkh* (vells)— sotmès, això sí, a la supervisió exterior dels alamins al servei directe del rei o el senyor. En definitiva, el rei d'Aragó i el seu entorn no menysprearen en absolut l'aprofitament de l'eficient aparell social productiu que la resistència andalusina havia permès conservar. Progressivament, fins i tot, tendiren a protegir-lo i promoure'l. És clar que no deixava de tractar-se d'una qüestió delicada i que la permanència de les aljames autònomes, tot i que cada vegada més aïllades a zones concretes, comportava un evident perill insurreccional. L'eliminació dels pocs *quwwād* que encara tenien castells, entre el 1268 i el 1271, i una preocupació constant pel control i la cura de les fortaleses —que paradoxalment consumia sovint bona part dels tributs de les aljames— pogueren evitar que l'aixecament anunciat del 1276 tingués un èxit major.

Una vegada examinats els processos de la immigració colonial i de l'aprofitament dels colonitzats, m'ocuparé, finalment, de tractar del problema de l'articulació d'ambdós. En primer lloc, cal tenir en compte que el relatiu bon resultat de les operacions de colonització encetades el 1248 havia esdevingut una garantia per al control de les aljames relictas i, per tant, de la seua explotació fiscal. L'autonomia que mantingueren fou posada al servei de la rendibilitat tributària i es connectà

amb els circuits mercantils feudals a través de la comercialització de les produccions destinades a satisfer les càrregues en moneda (figues seques i panses).

Ara bé, ja s'ha dit que el camperolat indígena no s'enquadrava exclusivament, ni molt menys, al si d'aquestes aljames autònomes. Una quantitat molt nombrosa estava desproveïda de patrimoni transmissibles i, per a sobreviure, es veia obligada a treballar les heretats de renda dels cavallers i els altres grans terratinents colonials. En principi, aquesta població d'eixàrics estava constituïda per andalusins desposseïts i reassentats als termes de les viles de colonització, però cal admetre que la seua pervivència a través de generacions posteriors era entrebancada pels límits que la precarietat del seu treball i l'escassetat de la participació en les collites posaven a la seua capacitat de reproducció.

La dualitat fonamental dels andalusins del regne de València responia a dues lògiques diferents del control del treball. El rei i l'alta noblesa, que es reservaren els grups grans i els territoris extensos de les aljames antigues, trobaven més rendible preservar l'autonomia de l'aljama en els termes abans descrits. Tanmateix, per a aquells que controlaven grups i territoris petits, com ara una alqueria aïllada o —més sovint— heretats menors, l'opció anterior resultava absolutament inviable i l'única garantia d'obtenir una renda acceptable per a la seua manera de viure comportava tenir el domini absolut del treball dels eixàrics. Cal tenir en compte, en relació amb aquest fet, que els senyors d'alqueries i d'honors constituïen un dels suports del rei en la seua pugna amb els rics homes i que, per això, era també important per a la corona donar suport a les seues fonts de renda.

Es tractava, doncs, de dues lògiques diferents, però no contradictòries, ja que comportaven estratègies d'optimització dels rendiments adequades a circumstàncies força distintes. Però a banda d'aquesta constatació, la proposta que vull plantejar és que les aljames autònomes, d'una banda, i el fenomen de l'eixaricat, de l'altra, s'articulaven en un sistema general d'explotació colonial del treball indígena que permet explicar l'estabilitat del cos social andalusí durant segles. No pot negar-se, al meu parer, que, sense les aljames autònomes, s'haguera desenvolupat, inevitablement, una tendència a la disminució gradual de la població indígena fins a desaparèixer o quedar reduïda a la insignificança, tal com va ocórrer als regnes de Portugal, Castella, Mallorca i Sicília.⁷ Els patrimonis conservats permeteren perpetuar la fàbrica social andalusina en unes condicions de constricció, als espais reservats per a la seua supervivència, que tendrien a generar a l'exterior un flux d'excedents poblacionals captats per al treball de les heretats dels cavallers i altres terratinents cristians. Aquesta dinàmica permetria corregir la tendència a la disminució dels eixàrics i, sobretot, dispensaria els rendistes beneficiats de la seua explotació d'assumir els costos de reproducció de la mà d'obra, és a dir, d'al·leugerir les particions o atorgar un usdefruit estable de la terra als llauradors musulmans.

La hipòtesi de connexió de les dues lògiques descrites ofereix unes semblances clares, que no ocultaré, amb les polítiques de manteniment de les reserves de mà d'obra indígenes posades en

7. El cas del regne d'Aragó, al contrari, pot constituir un precedent, a menor escala, del valencià. Mereix, no obstant això, estudis específics i més precisos que els actualment existents, atès que, sota la denominació de *eixàrics*, s'inclouen allí situacions diverses no comparables sempre a la desposseïció característica dels valencians.

la pràctica durant la colonització recent d'Àfrica. Unes semblances que ultrapassen les aparen-
ces formals, que caldria explorar amb més profunditat i que justifiquen amb més contingut, pense,
l'aplicació de la noció de reserva a les aljames autònomes del regne de València.

El petit camperolat colonial va restar al marge dels beneficis directes. Però percebia clarament
que els camperols andalusins permetien l'amortització de grans extensions de terres a les mans dels
cavallers, mentre les seues heretats s'esmicolaven sense remei. Durant la guerra dels anys 1276-1277
moltes moreries i llogarets de cavallers, que, per cert, no s'havien revoltat, foren assaltats implaca-
blement. L'esclat de violència no es va deturar ací: els atacs massius s'incrementaren en finalitzar el
conflicte i es perllongaren episòdicament durant més de quinze anys, almenys. L'explotació dife-
rencial, paradoxalment, havia resultat en principi avantatjosa per als colons camperols en la me-
sura que els havia fet gaudir d'unes exigències rendístiques poc oneroses. Però, quan els agerma-
nats del 1521 anaren a batejar musulmans (en el millor dels casos), no es limitaven a efectuar una
humiliació gratuïta: pretenien, confusament si es vol, esborrar la diferenciació de les condicions
d'explotació que, en afavorir els senyors de llauradors andalusins, entrebancaven les possibilitats
de millorar la situació del camperolat cristià, la major part del qual va ser sotmès a les tendències
empobridores generades pel funcionament del sistema feudal.

OLOR I MALALTIA. LES TOPOGRAFIES MÈDIQUES COM A FONT HISTÒRICA PER A L'ESTUDI SOCIAL DELS MIASMES

CRISTINA LARREA KILLINGER

Universitat de Barcelona

En el relat que Joseph Townsend fa del seu viatge a Espanya entre el 1786 i el 1787 destaca la presència de miasmes en el vent barceloní en el seu pas per la plana del riu Llobregat, lloc freqüent de febres malignes. Gràcies a la muntanya de Montjuïc aquests vents carregats de miasmes eren desviats de la seva direcció, de manera que deixaven d'afectar la salut dels ciutadans barcelonins.

La concepció miasmàtica de la malaltia esdevé una pràctica i un saber mèdics dominants entre la segona meitat del segle XVIII i finals del segle XIX. Els miasmes eren considerats els agents responsables de la formació de les malalties infectocontagioses (malària, pesta, tifus, còlera, verola, febre groga, etc.). Consistien en emanacions o exhalacions procedents de la matèria cadavèrica i d'espais públics on destaqués l'amuntegament humà (hospitals, teatres, presons, esglésies, etc.) i la putrefacció (cementiris, escorxadors, etc.), les quals es caracteritzaven per la seva fetor. La pudor era el senyal que permetia als metges localitzar el lloc d'origen de la malaltia i confirmar-ne la presència. És per això que els metges afinen el seu olfacte i el converteixen en un instrument pràctic per localitzar el principi mòrbid i identificar l'olor de les febres.

L'objectiu principal d'aquest article és fer una introducció a l'estudi històric del concepte mèdic de *miasma*¹ i una anàlisi de les topografies mèdiques com a font d'investigació historicosocial.²

ANÀLISI HISTÒRICA DEL CONCEPTE DE *MIASMA*

Miasma és un terme grec que va utilitzar-se durant el segle V aC per referir-se a la taca social que s'esdevenia a partir d'un homicidi amb vessament de sang i del qual no s'havia consumat la venjança.³ Durant el període clàssic de la civilització grega, els miasmes formaven part del pensament religiós i eren considerats una impuresa caracteritzada pels seus efectes devastadors en forma d'epidèmia.⁴ La creença en els miasmes es fonamentava en el desordre social i la brutícia.

Parker considera que les categories de *miasma* i *agos* fan referència a dues maneres diferents de comunicar la noció de perill de la pol·lució religiosa. El *miasma* concedeix menor importància a

1. L'evolució històrica del concepte de *miasma* va ser analitzada en la meua tesi doctoral, *Los miasmas: Antropología histórica de un concepto médico*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1994; pròximament publicada amb el títol *La cultura de los olores. Una aproximación a la antropología de los sentidos*, Quito, Abya-Yala, 1997.

2. El segon capítol de la tesi doctoral se centra especialment en l'anàlisi de les topografies mèdiques, el qual s'utilitzarà per a l'exposició d'aquest article.

3. Jean Pierre VERNANT, *Mito y sociedad en la Grecia Antigua*, Madrid, Siglo XXI, 1987.

4. R. PARKER, *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Oxford, Clarendon Press, 1983.

la divinitat i es fixa més en la perillositat de la brutícia, i destaca en forma de senyal físic en els individus; i, en canvi, l'agos és un acte de profanació, el qual ha d'evitar-se per escapar del càstig diví.

Segons Vernant, el miasma és un símbol de contaminació en la societat grega antiga, mentre que, per Parker, és un concepte de pol·lució en el pensament religiós grec. Per Parker, la pol·lució expressa un sentit de desordre i és el vehicle de la ruptura social. Per ell, el miasma és el resultat de la contaminació pel vessament de sang en un acte homicida⁵ i significa el desordre produït per una mort violenta intencionada que taca materialment l'assassí i que contagia, en forma d'epidèmia, a la resta de la societat. El miasma correlaciona la impuresa i les epidèmies i és la conseqüència de la profanació del tabú de la sang.

En el camp específic de la medicina, en el *Corpus Hippocraticum*⁶ s'utilitza el terme *miasma*, en dues ocasions en el tractat dels vents,⁷ per referir-se a la impuresa que s'estén per l'aire. El concepte més important de la medicina hipocràtica va ser el de *katastasis* o «constitució epidèmica», per referir-se al perfil meteorològic i clínic d'un lloc i període determinats. La dependència geogrficoatmosfèrica de les malalties era el nucli central de la medicina hipocràtica, basada en la racionalització de les constitucions epidèmiques per causes naturals.

Tot i que el terme *miasma* no va ser gairebé utilitzat en els tractats hipocràtics, això no significa que la corrupció de l'aire no fos un tema important en la racionalització mèdica hipocràtica. La causa de les malalties es localitzava sempre en l'aire. Més endavant, Galè va persistir també a reconèixer la causa de les malalties pestilencials en l'aire. Va explicar que les febres pestilencials es produïen a causa de l'aire respirat, producte de la putrefacció, i que tenien el seu origen en l'abundància de cadàvers no incinerats, l'exhalació de pantans i la calor de l'ambient. Lucreci, que compartia amb Hipòcrates i Galè la idea de l'aire com a responsable de les pestes, va explicar la dependència còsmica i metafísica de les malalties, amb la insistència en l'anàlisi de les circumstàncies fortuïtes del verí.⁸

La categoria de *miasma* es recupera amb els primers estudis químics del segle XVII, amb una nova dimensió secular que abandona la impuresa de l'homicidi per apropar-se a la contaminació atmosfèrica, més d'acord amb la noció hipocràtica de les impureses. Del delictes de sang, que respon a les relacions entre l'ordre social i la justícia, passa a significar la impuresa de l'aire, que respon al paper que la societat atribueix al món físic. En un sentit més concret, els miasmes delimiten els espais de l'amuntegament humà on l'aire es concentra i es corromp.

Els precedents en la consolidació de la concepció miasmàtica de la malaltia es troba en dos esdeveniments singulars: el primer, en la recuperació dels textos clàssics impulsada durant l'època del Renaixement, i el segon, en la nova cosmovisió del món centrada en l'anàlisi dels fenòmens còsmics. El nou significat simbòlic dels miasmes expressa la reinterpretació social del món físic, i,

5. Parker es basa en el novè llibre de les *Lleis* de Plató i les *Tetralogies* escrites per Antífont.

6. Els interessats a aprofundir en la medicina hipocràtica poden consultar el llibre de Pedro LAIN ENTRALGO, *La medicina hipocràtica*, Madrid, Revista de Occidente, 1970; així com les obres referides en la bibliografia que GARCÍA NOVO ofereix en la seva traducció en el volum V d'*Epidemias*, Madrid, Gredos, 1989 i a LÓPEZ FÉREZ; GARCÍA NOVO en el volum II de *Sobre los Aires, Aguas y Lugares*, Madrid, Gredos, 1986.

7. E. LITRE, «Des vents», *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, t. VI, París, J.B. Ballière, 1849.

8. J. PIGEAUD, *Le maladie de l'ame. Etude sur la relation de l'ame et du corps dans la tradition médico-philosophique antique*, París, Les Belles Lettres, 1981.

especialment, la dependència que l'home té de l'aire que l'envolta. La mirada mèdica s'interessa per observar el comportament dels astres i la corrupció atmosfèrica, en relació amb un nou ordre geogràfic, per tal d'esbrinar quin era l'origen de les epidèmies.

L'antropocentrisme renaixentista reforça la vinculació entre el comportament dels astres i el naixement de les epidèmies. S'observa com les alteracions còsmiques influeixen en els canvis físics que s'esdevenen en la naturalesa, i, per tant, com els individus es troben sotmesos a les seves lleis. Les malalties són, d'aquesta manera, els resultats de les alteracions entre l'harmonia còsmica i el domini de la naturalesa. El coneixement de les forces que interactuen entre el cosmos i la naturalesa contribueixen a resoldre els misteris que envolten el naixement de les malalties. Però cal assenyalar que la insistència a establir correlacions entre l'ambient i la malaltia ja es trobava fonamentada en els tractats hipocràtics, i reflectida en les explicacions entorn de la constitució epidèmica.

Durant el neohipocratism, que va començar a Espanya amb el corrent del galenisme humanista a partir de la tercera dècada del segle XVI,⁹ el saber mèdic de l'antiguitat, en el qual destacaven els tractats hipocràtics i les obres de Galè, constituïen la font de coneixement empíric principal que proporcionava les dades clíniques als metges. El moviment iatroquímic de la primera meitat del segle XVII va impulsar els principis d'una ciència inductiva respecte d'una tradició arrelada a explicacions cosmogòniques de caràcter metafísic. En el segon moviment renovador de la primera dècada del segle XVIII va començar un corrent antisistemàtic que va recuperar els textos hipocràtics, i que fins a la meitat del mateix segle va defensar la primacia de l'observació clínica. El metge Andrés Piquer, inclòs en aquest corrent, va ser qui va traduir els tractats hipocràtics més rellevants i va afegir-hi algunes observacions complementàries.

En aquest marc, i gràcies als avenços de la química de l'aire, els miasmes representen les impureses que corrompen l'atmosfera i permeten activar les forces que donen lloc a les malalties. Sense capacitat per descobrir la naturalesa material dels miasmes, però sedimentada aquesta creença en una analogia entre les males olors i les malalties, sobreviu a una ciència experimental incipient i assegura una cosmovisió ambiental de la relació entre l'home i el seu medi.

En el primer llibre d'Hipòcrates¹⁰ l'aire es considera, junt amb la dieta, la causa fonamental que dona lloc a la constitució epidèmica. L'aire inclou el fluid que envolta les persones, així com els astres. Es compon de substàncies, la més subtil de les quals es reconeix amb el nom de *espírit*. L'aire constitueix el principi cíclic que assegura la vida i propicia la mort. El més fonamental és distingir quins són els elements que fan que l'aire es torni perjudicial per a la salut de les persones. Pot fomentar la malaltia i alterar els humors, per això,

los mejores médicos y filósofos de la antigüedad conocieron esta influencia general del ayre en la producción de las enfermedades; y lo que es mas, en la alteracion de las passiones, y movimientos naturales de los vivientes.¹¹

9. J. L. LÓPEZ PIÑERO, a PIQUER, *Las epidemias de Hipócrates. Con observaciones prácticas de los antiguos y modernos*, Madrid, Secretaría de Sanidad y Consumo; Secretaría General Técnica; Publicaciones, documentación y biblioteca (1711-1772), 1987.

10. Hem consultat la traducció d'Andrés Piquer, reeditada per López Piñero, i la d'Esteban, García Novo y Cabelloa, publicada a l'editorial Gredos (HIPÓCRATES, *Epidemias V*, Madrid, Gredos, 1989).

11. PIQUER 1987, p. 80.

Encara que aquesta propietat nociva de l'aire és reconeguda en la putrefacció, se'n desconeix la naturalesa. En revisar aquest principi, Piquer fa un resum de les diferents argumentacions que es van donar a l'antiguitat:

De qué naturaleza sea ésta sustancia aérea, que causa las enfermedades del cuerpo humano, no lo sabemos. Los Antiguos dixeron, que era un espíritu sutilísimo, comunicado desde los Astros hasta nosotros, y necesario para mantener la vida de los animales, y de las plantas. Platón en su *Timèo* trató de este espíritu con extension, y le llamó Alma de Mundo. Los Estoycos lo llegaron a tener por la Divinidad misma. Entre los Cristianos algunos Intérpretes Antiguos de las Sagradas Escrituras le tuvieron por aquel Espíritu de Dios, que era llevado sobre las aguas de la Creacion del Mundo; bien que San Agustín, y otros Padres creyeron, que esto debía entenderse del Espíritu Santo [...]. La verdad es, que hay este espíritu corporeo en la universal naturaleza, que comunica con los Astros, y recibe la influencia de ellos, que es necesario para conservacion de la vida de los animales, y la principal causa de las enfermedades.¹²

El desconeixement de la naturalesa de l'aire, i especialment de les lleis que actuen a favor de convertir el principi de conservació en el de degeneració, impulsen les observacions atmosfèriques i les recerques químiques de l'aire. Per això Piquer planteja:

Sentado, pues, el principio de que el ayre es la principal causa de la mayor parte de las enfermedades, y que el espíritu corporeo, que en él reside, obra con ciertas, y determinadas leyes, con las quales unas veces conserva la vida, otras la destruye, solo resta, que averiguemos, descubramos por la observacion atenta cuáles son estas leyes, en qué modo contribuyen à la conservacion del hombre, de qué manera tiran à destruirle, cómo han de detenerse sus ímpetus, quando dañan á la salud, y cómo ha de promoverse su eficacia, quando favorece à la conservacion de la vida.¹³

Aquestes explicacions il·lustren els precedents de la investigació química de l'aire per reconèixer de què es compon la seva naturalesa, i per quines raons es desencadenen les malalties. La determinació de diversos elements químics, com l'oxigen i el nitrogen, permet reconèixer l'activitat estranya de les impureses, les mònades o els corpuscles barrejats en l'aire. Aquestes impureses que l'aire conté i que es reconeixen per la seva fetor, i que procedeixen de pantans o de cadàvers animals o humans, són conegudes amb el nom de *miasmes*.

Les observacions atmosfèriques contribueixen a configurar una geografia mèdica on els miasmes són els principals protagonistes. Els pantans, les maresmes o les mines són els llocs que cal evitar. És preferible que els hospitals, les presons, o els cementiris, es traslladin fora dels nuclis poblats. Aquest cop, els miasmes expressen el risc social de l'amuntegament humà i conformen un nou ordre que regula les relacions que les persones han de mantenir amb els malalts, els presos i els morts.

El saber mèdic, interessat llavors en la prevenció, s'avança a la constitució epidèmica eliminant qualsevol tipus de focus infecciosos a través de la fumigació i de la higiene. Aquestes pràctiques s'apliquen amb diferents objectius: la fumigació, amb el propòsit d'eradicar els miasmes que precedeixen les pestes, i la higiene, amb la intenció d'avançar-se a la constitució miasmàtica, mit-

12. Ídem, p. 81.

13. Ídem, p. 83.

jançant un model de prevenció que incideixi directament en un canvi d'hàbits i costums seguits per la població.

En resum, el desenvolupament de la teoria del miasma passa per tres fases. Una primera fase en la qual aquesta teoria es fonamenta bàsicament en una analogia entre la mala olor i la malaltia. Una segona fase en la qual els metges comencen a observar una inconsistència teòrica precisament en observar que l'analogia mala olor/malaltia és insuficient per explicar l'origen de les malalties. Les conseqüències dels primers èxits experimentals de l'aire i la putrefacció influeixen en les polèmiques que se susciten a favor o en contra de l'existència dels miasmes. I, finalment, una tercera fase, on la ruptura definitiva de la teoria del miasma es produeix arran de la sistematització de la teoria microbiana.

LES TOPOGRAFIES MÈDIQUES

La concepció miasmàtica de la malaltia va permetre construir una geografia¹⁴ de la insalubritat. Les topografies mèdiques constitueixen un material històric de referència per analitzar les descripcions que fan els metges del espai on es troben els focus infecciosos, i, per tant, on es reprodueixen els miasmes.

En les topografies mèdiques s'observa com el metge descriu olfactivament els espais on s'amuntega la gent, així com la brutícia que es multiplica a conseqüència del confinament. Amb la sistematització científica dels miasmes i les reconegudes vinculacions empíriques entre la fetor i la malaltia la vigilància olfactiva s'aguditza¹⁵ amb l'amuntegament de les poblacions, en general, i la dels centres urbans, en particular.

Les topografies mèdiques¹⁶ constitueixen un material empíric fonamental per analitzar les condicions materials de vida en relació amb l'estat de morbiditat/salubritat d'una localitat determinada. Són informes on es recullen dades específiques sobre les condicions de vida dels seus habitants, la geologia i l'orografia del terreny, els índexs de pluviositat i el registre de temperatures, i les patologies més significatives de la zona. Totes aquestes dades es reuneixen amb el propòsit de construir una geografia mèdica del país, qüestió fonamental per conèixer l'estat de salut dels seus habitants.

14. LUIS URTEAGA, a «Miseria, miasmas y microbios. Las topografías médicas y el estudio del medio ambiente en el siglo xiv», *Geo Crítica. Cuadernos críticos de Geografía humana*, núm. 29 (setembre 1980), p. 5-51 i «Higienismo y ambientalismo en la medicina decimonónica», *Dynamis*, vol. v-vi (1980), p. 417-425, va dur a terme un estudi exhaustiu del desenvolupament de la geografia mèdica i el paradigma ambientalista a l'Espanya del segle xix, mitjançant l'anàlisi de les topografies mèdiques.

15. La vigilància olfactiva augmenta quan la fetor deixa de ser desagradable per convertir-se en intolerable. Aquest fet representa una ruptura entre la intolerància olfactiva, que es manifesta mitjançant la fugida i l'emascarament olfactiv (perfumar), i la desodorització, on la seva màxima aspiració és aconseguir la desaparició de qualsevol tipus d'olor.

16. Llorenç Prats destaca la importància que tenen les topografies mèdiques com a font etnohistòrica per al coneixement local. Llorenç PRATS, «Aportaciones de las topografías médicas al conocimiento etnográfico de los Países Catalanes», *Boletín de Historia de la Antropología*, núm. 2 (1989), p. 3-7; i *La Catalunya rànica. Les condicions de vida materials de les classes populars a la Catalunya de la Restauració segons les topografies mèdiques*, Barcelona, Alta Fulla, 1996. Sílvia Carrasco va utilitzar les topografies mèdiques en la reconstrucció del passat alimentari a la ciutat de Sabadell, i en destaca la importància en l'article següent: J. M. COMELLES; O. ROMANÍ [comp.], «Assaig de reconstrucció d'un passat alimentari: Sabadell cap el canvi de segle», *Arxiu d'Etnografia de Catalunya. Dossier: Antropologia de la salut*, 1989, p. 113-136.

La redacció d'aquests informes va ser regulada el 1876, quan la corporació mèdica tenia en compte el que segueix:¹⁷

[...] la altísima importancia de la Topografía ó Geografía médica de la Nación, encomendada à las Reales Academias de medicina, cuyo cometido, por ser debidamente cumplido, necesitan ser favorecidos sus concursos anuales por los trabajos de observación y demás conocimientos científicos que pueden deducirse de las localidades.¹⁸

L'estímul per recopilar dades de l'estat de salubritat d'una localitat determinada responia principalment a dos factors:¹⁹ el primer, que el coneixement de les condicions ambientals era considerat fonamental com a agent causal de les malalties, i només a través d'un major coneixement d'aquests agents es podia dur a terme un control de les malalties; el segon factor, tenia a veure amb el paper que l'Estat feia mitjançant la policia sanitària com a controladora de la moralitat dels seus habitants, i no només del seu estat patològic.

El primer factor que cal considerar és la concepció mèdica de l'època en la qual la lògica causal entre l'origen i l'efecte de les malalties infectocontagioses es trobava directament relacionada amb l'estat de les condicions ambientals. I quan parlem de condicions ambientals ens referim, en el més ampli sentit del terme, als factors com són l'índex de pluviositat, la fluctuació de les temperatures, la morfologia del terreny, els efectes còsmics (volcans, terratrèmols...) i la disposició dels vents. Des d'un punt de vista internalista i fixant-nos només en una anàlisi que sol fer-se des de la història de la medicina, aquesta relació causal entre els agents meteorològics i el nivell de morbiditat té els orígens en els tractats hipocràtics.

El segon factor està relacionat amb una posició externalista al mateix raonament mèdic. Consisteix en una anàlisi des de la filosofia i la història de la ciència, enfocament que ha tingut en compte els factors socials, econòmics i polítics que intervenen en el desenvolupament del pensament científic.

L'estructura interna de totes les topografies mèdiques és bastant similar. Algunes posen més l'èmfasi en un tipus d'apartat que en un altre, però en general totes cobreixen els aspectes més importants que una topografia ha de tenir.

17. A la Real Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Barcelona es va publicar la *Clave que la comisión permanente de Topografías ha propuesto a la Real Academia de Medicina y Cirugía de Barcelona para facilitar la formación de la topografía de los pueblos que componen la provincia de Cataluña*, el 30 de març de 1831. Aquesta proposta va exposar-se en un quadre esquemàtic on es van incloure tots aquells aspectes que havien de tenir-se en compte a l'hora de fer una topografia. Les principals dades es van agrupar en situació geogràfica i estat meteorològic del país, regne mineral, regne vegetal i agricultura, regne animal, economia local, arts i comerç, home en estat de salut i home en estat malalt. Cadascuna d'aquestes agrupacions conté detalladament les dades a les quals s'ha de fer referència. Tota la recollida de dades demostra l'estreta relació que té l'influx atmosfèric en l'estat de salut i malaltia de l'home (sobre la influència del clima en la constitució física i moral de l'home es pot consultar el capítol VIII del llibre d'Elena RONZÓN, *Antropología y antropologías. Ideas para una historia crítica de la antropología española. El siglo XIX*, Oviedo, Pentalfa, 1991, dedicat a les idees antropològiques dels metges del segle XIX).

Per què es triga més de quaranta-cinc anys a regular la redacció d'aquests informes? Pensem que la comissió va elaborar aquesta clau el 1831, i, en canvi, la disposició general no va ser regulada fins al 1876, tal com queda manifest en gran part de les introduccions a les topografies consultades. A més, abans del 1876 ja es tenia constància de l'elaboració d'algunes topografies, la qual cosa demostra que, malgrat la seva no-regulació, la pràctica s'havia estès anteriorment.

18. P. VERGÉS I VERNIS, *Topografía médica de Castellar (San Esteban) o del Vallés*, Manuscrito de la Real Academia de Medicina y Cirugía de Barcelona, armari 5, registre 155.

19. Ambdós factors, intrínsecament relacionats, són fonamentals per comprendre el desenvolupament del pensament hipocràtic en general i la fonamentació d'una teoria anticontagionista com la miasmàtica en particular.

En primer lloc, el metge agraeix a la Real Acadèmia l'estímul rebut pel premi convocat a la millor topografia mèdica. Les al·lusions solen ser molt positives en relació amb la importància que una topografia mèdica pot tenir per al desenvolupament del coneixement mèdic. Alguns cops se cita la referència de Pedro Felipe Monlau sobre la importància que tenen les topografies mèdiques. L'obra més assenyalada com a precursora d'aquest tipus de gènere és el tractat hipocràtic *Sobre los aires, aguas y lugares*.²⁰

En segon lloc, gairebé totes comencen amb una breu ressenya històrica en la qual s'assenyalen els fets i heroïcitats més significatives de la localitat. En el cas d'haver-hi una epidèmia digna de menció sobre la repercussió en la mortalitat de la població, se cita. No falten les dades commemoratives i les accions il·lustres d'una història oficial i positivista.

En tercer lloc, l'apartat fonamental en totes les topografies és el dedicat a la descripció geogràfica general. Des de l'orografia i la geologia del terreny fins a la més minuciosa anàlisi dels climes, la temperatura, la pluviositat, els vents i la humitat. Molts d'aquests apartats solen trobar-se il·lustrats amb taules i gràfics en els quals s'assenyalen els índexs de temperatures i pluviositat fonamentalment de manera comparativa per mesos en un any. En aquest mateix apartat es descriu la fauna i la flora de la zona, acompanyades, en molts casos, d'un quadre en el qual s'apunten els noms de les espècies en llatí, castellà i, algunes vegades, en català.

En quart lloc, la demografia i la morbiditat ocupen un lloc poc extens en les topografies. En moltes aquest apartat està exclòs. En el cas d'incloure'l, solen fer-ho després de la descripció de les condicions meteorològiques o al final de les topografies.

En cinquè lloc, s'ofereix una descripció molt detallada de les condicions materials de vida. Igual que la descripció geogràfica general, el tema dels espais que l'home ocupa, així com els seus hàbits higiènics, els costums, l'alimentació, és fonamental per a la finalització d'una bona topografia. Aquest apartat, el qual presentem en un de sol, es presenta de manera separada: la població, les habitacions, l'alimentació i les begudes, el vestit, els costums, la criminalitat, la prostitució, les creences religioses, les tendències polítiques i les passions.

En el capítol dedicat a la població, el metge descriu l'estat de salubritat dels carrers i dels llocs públics. Així, reconeix el nivell d'insalubritat dels carrers a causa de l'acumulació d'escombraries per la manca de clavegueram adequat. Molts cops es fa referència al mal costum de la gent de tirar les escombraries al carrer i a la perillositat de deixar els cadàvers d'animals abandonats als carrers.

Els llocs públics són susceptibles, a causa del seu amuntegament humà, de ser focus mòrbids. Així, una contínua vigilància de l'hospital, l'escola, la presó i el quarter és fonamental per controlar

20. G. MILLER, «Airs, Waters and Places in History», *Journal of History of Medicine and Allied Sciences*, núm. 17 (1962), p. 129-140, destaca el paper central d'aquest tractat en el *Corpus Hippocraticum*. La primera topografia mèdica moderna va ser publicada a Anglaterra el 1672. Sydenham va reivindicar la tesi hipocràtica que explicava la formació de les constitucions epidèmiques a partir dels canvis atmosfèrics. Aquests canvis depenien de certes alteracions a la terra conegudes amb el nom de *effluvis*. L'èxit d'aquest tractat en la medicina moderna es va fonamentar en la presentació de dades extretes de les observacions de la naturalesa per explicar l'origen de les malalties, sense acudir a especulacions de tipus filosòfic. En canvi, Littré va criticar la poca fiabilitat de les dades presentades en els tractats hipocràtics.

la constitució d'epidèmies. Altres llocs que han de ser controlats són els escorxadors, el mercat i el cementiri, zones on la putrefacció de matèria cadavèrica pot provocar malalties perilloses.

Quan es parla de criminalitat i prostitució, aquestes van acompanyades d'una moralització que el metge que redacta la topografia posa en boca dels bons costums i el millorament de l'estat de la població (màxima dels principis de la higiene). Ambdues consideracions no solen ser usuals en les topografies, encara que en el cas que tinguin lloc van acompanyades d'un apartat dedicat a la policia sanitària.

La tasca de cooperació entre el metge i l'administració de l'Ajuntament és moltes vegades trobada a faltar. Les queixes que els metges fan a les autoritats són obviades o, més aviat, ni escoltades. A això cal afegir que els metges solen queixar-se sovint de la negligència de les autoritats, per la qual cosa la insalubritat de la zona és impossible d'aturar i, per tant, la morbiditat, altament perillosa. Se sobreentén que l'actuació conjunta és fonamental per aconseguir els nivells òptims de salut que fixa el metge. El que no queda en cap moment clar és quins són aquests nivells i quin és realment el nivell d'implicació de l'autoritat.

En descriure's l'estat de les habitacions es fixa en concret en l'amuntegament dels obrers, diferenciant les condicions d'aquests amb els del camp, per exemple. S'estableixen diferències en matèria de salubritat segons les professions i a unes se'ls concedeix el qualificatiu de més saludables que d'altres.

En l'alimentació es detenen a analitzar la dieta general i la incidència que aquesta té en la salut de les persones, tanmateix es remarquen els valors saludables de l'ús adequat del vi amb relació al perill d'embraguesa per l'abús de les begudes alcohòliques, i s'insisteix en la inspecció dels aliments, que solen ser adulterats per al profit econòmic.

Finalment, alguns metges es dediquen a descriure els costums de la gent, la moralitat, les seves inclinacions polítiques i religioses, i les seves passions. Altres vegades, s'acaba fent una anàlisi general de les principals malalties que afecten la població.

En resum, les topografies mèdiques constitueixen una font històrica escaient per a recerques antropològiques, geogràfiques i d'història social i de la medicina, perquè:

1. Reuneixen un gran nombre de dades de les condicions materials de vida que escapen a les consideracions més estrictament acadèmiques i s'apropen a descriure la relació entre la salut i el medi social i físic. És a dir, els metges que redacten aquests informes solen estar generalment fora dels circuits acadèmics i de les polèmiques que es generen al seu si. Les persones estan més preocupades per saber com poden aturar les malalties mitjançant el millorament de les ciutats i dels costums dels seus habitants, que de qüestions relacionades amb l'estudi de l'experimentació de les causes. Atesa l'observació en la seva pràctica diària confereixen una major o menor preocupació per certes variables, les quals tenen major o menor pes en les topografies, segons quin sigui el cas. Aquestes variables se centren fonamentalment en les condicions ambientals i en les condicions materials de vida de les persones. En ambdós casos hi ha un factor fonamental: l'aire. Primer perquè els vents i la humitat són responsables de l'origen de les epidèmies, i una de les característiques que ens altera és la fetor procedent de pantans, cadàvers humans i animals o simplement de

l'amuntegament de les persones a la ciutat, tant als llocs públics, des dels hospitals, les presons, els quaters, les escoles, com a les mateixes fàbriques i als habitatges, atès que produeixen una fetor que moltes vegades és responsable d'algunes malalties. Aquestes es formen i es propaguen per l'aire. I és l'olfacte el que en detecta la presència.

2. Ofereixen molta informació complementària que permet realitzar una anàlisi de les pràctiques mèdiques i del saber popular per tal de conèixer el pensament mèdic de l'època; analitzar la causalitat de les epidèmies, responsabilitat en matèria de malalties, així com altres problemes que es presenten i que no sempre el metge sap com respondre-hi; conèixer les resistències que la població ofereix respecte a certes pràctiques, i indagar en la imatge moral que els metges construeixen en observar les seves denúncies en relació amb el desordre social.

3. Descriuen els espais naturals, com la població, els jardins, els boscos, en els quals es destaquen les emanacions als carrers a causa de l'acumulació d'escombraries, les latrines, els escorxadors, el cementiri, l'abocador, i la denúncia d'algunes pràctiques com la de tirar les aigües brutes de les cases als carrers i la de dur les femtes humanes de les cases al camp al matí; l'estat general dels habitatges particulars, en els quals s'assenyala la manca de latrines, i, finalment, es denuncia l'ús de comunes desproveïdes d'un aliment adequat i el descuit de la concentració de fums de la cuina, responsables de la invasió odorífera de la casa.

CONCLUSIONS

La teoria miasmàtica va desenvolupar-se al si d'un paradigma ambiental de la malaltia, en la qual es va emfatitzar una explicació empírica de caire multicausal. Els metges no van plantejar varietats miasmàtiques en l'anàlisi de les causes mòrbides perquè les hipòtesis miasmàtiques eren insuficients per donar a conèixer el tipus de malaltia que generaven. Per aquesta raó no hi havia miasmes particulars per a malalties específiques. Aquesta característica general dels miasmes va permetre estimular els metges a recopilar dades disperses i observacions generals de l'atmosfera, perquè estaven interessats en la seva localització, i de l'espai social, perquè vinculaven la brutícia, l'amuntegament i el desordre social.

Al segle XIX, i arran de les controvèrsies entre els seguidors de les tesis anticontagionistes i els defensors de les tesis contagionistes, es va comprovar que l'experimentació no podia analitzar l'especificitat mòrbida del miasma, atès que la seva naturalesa era indeterminada. Tots aquests elements van contribuir a la caiguda de la teoria miasmàtica, que finalment va ser superada amb l'èxit experimental del microbi, obtingut per Pasteur.

La teoria miasmàtica va evolucionar d'un discurs eminentment geogràfic relatiu a la insalubritat i obsessió per la localització dels miasmes en un discurs multidisciplinari que incloïa explicacions de caire històric, sociològic i antropològic, ja al segle XIX, i ampliava, d'aquesta manera, el seu àmbit d'actuació.

La percepció olfactiva va desenvolupar un paper important en el saber mèdic i en el desenvolupament del discurs higienista. En la pràctica mèdica l'olfacte esdevé l'instrument sentinella que advertia el metge de la presència dels miasmes, malgrat que era un sentit inapropiat per dur a

terme un diagnòstic fiable a l'hora de distingir l'especificitat patològica. Aquesta importància contrasta amb la desqualificació olfactiva que es va produir al llarg del segle XVIII en l'àmbit de la moralització dels costums. D'aquesta manera, la percepció olfactiva va ser fonamental en la teorització de les causes mòrbides i les mesures d'eradicació, precisament en ser observats els miasmes com a olors patològiques i no només com a elements molestos a la sensibilitat. Però, amb la tendència especialitzada del coneixement medicoquímic, el factor olfactiu passarà a un segon pla, atès que, en afavorir-se la vinculació entre la brutícia i la malaltia, es contribuirà a la desaparició definitiva de la concepció miasmàtica de la malaltia a finals del segle XIX.

L'ESPECIALITZACIÓ VITÍCOLA A LA CATALUNYA DEL SEGLE XIX LA COMARCA DEL PENEDÈS¹

JOSEP COLOMÉ I FERRER²

L'agricultura europea va entrar al segle XIX a cavall d'una crisi econòmica caracteritzada per la tendència negativa dels preus dels diferents productes. En el cas de Catalunya, la crisi agrària va arribar per dues vies diferents: la transmissió per la via del comerç internacional dels efectes de la caiguda dels preus europeus i, en segon lloc, la ruptura del model sobre el qual havia gravitat el comerç exterior català, de la qual fou factor determinant la pèrdua de les colònies americanes.

En aquest context, les cotitzacions dels productes agrícoles en diferents mercats catalans mostren com els preus dels cereals s'enfonsaren a partir del 1814, i assoliren les cotes més baixes durant els anys vint. En el cas dels productes vínics, la tendència a la baixa dels preus s'hauria confirmat els anys 1818 i 1819. Davant la crisi vinícola, l'agricultura catalana va articular una doble resposta: un progressiu canvi de localització pel que fa a les principals àrees productores i un augment considerable de la superfície vitícola.

En efecte, comparant les dades disponibles en diferents comarques, comprovem com a començaments del segle XVIII la vinya feia un paper destacat en l'economia de les comarques de marina, prop dels punts d'embarcament i de les rutes comercials més transitades (comarques del Maresme, Garraf, Baix Camp i Tarragonès). Arran de la crisi que va sacsejar la viticultura catalana el primer terç del segle XIX, el cultiu de la vinya es va expandir per algunes comarques del prelitoral, com l'Alt Penedès i l'Anoia, mentre que a les comarques costaneres la vinya quasi no avançà (Garraf i Tarragonès), o bé retrocedí en termes relatius (Maresme i Baix Camp). A part dels canvis geogràfics observats respecte als centres productors, a partir del 1816 i fins a l'alçament reialista del 1822 s'inicia una important expansió de la superfície vitícola. Posteriorment, entre el 1824 i el 1825, s'enceta un nou cicle expansiu de la viticultura a costa de les superfícies boscoses i ermes, i també per la substitució de conreus herbacis. Aquesta expansió de la vinya en un moment en què els preus tendien a disminuir s'ha de vincular a dos factors.

a) El paper destacat de les exportacions víniques en la consolidació d'un nou model de comerç exterior, orientat a cobrir la creixent demanda de cotó de la indústria tèxtil catalana. A partir dels anys trenta, aquest model s'havia consolidat al voltant de tres rutes: el comerç directe amb

1. Tesi doctoral dirigida per Emili Giralt i llegida el dia 18 d'octubre de 1996 a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, amb un tribunal format per Jaume Torras, Ramon Garrabou, Pere Pascual, Remy Folch i Llorenç Ferrer.

2. Departament d'Història i Institucions Econòmiques de la Universitat de Barcelona.

Cuba i Puerto Rico, la importació de cotó en floca a través de Nova Orleans i dels ports antillans i la ruta del *tasajo* amb Argentina i Uruguai.

b) La major rendibilitat de la viticultura respecte als conreus alternatius. Increment degut a la intensificació de l'ús del factor treball i a l'esforç dels productors per aconseguir una major integració en el mercat. Ara bé, no podem parlar d'una resposta homogènia dels productors vitícoles davant la crisi. De fet, els productors podien optar, o bé per ampliar la superfície vitícola plantant vinya espessa i cercant una producció de certa qualitat, o bé per plantar vinya campa, amb una producció de poca qualitat, però que permetia mantenir els criteris comercials de l'aiguardent i al mateix temps augmentar la renda de la terra que percebien els propietaris, gràcies a la particular estructura de la propietat i de l'explotació de la terra.

Una vegada superat el parèntesi que va suposar la plaga de l'oidi (1854), la viticultura catalana va encetar una nova etapa expansiva, amb la plantació de 68.000 hectàrees de ceps entre el 1860 i el 1883. Aquest nou cicle expansiu, vinculat a la demanda francesa de vins catalans, es va mantenir fins i tot a finals dels anys vuitanta. En efecte, el món vitícola clàssic que s'havia anat perfilant al llarg del segle XIX va conèixer la seva etapa més pròspera gràcies a la conjuntura favorable provocada per la demanda francesa de vi i pel tractat hispanofrancès signat el 1882. Així, entre el 1881 i el 1887, l'atracció del mercat francès, afectat per la invasió de la fil·loxera, va estimular les exportacions víniques catalanes, i va comportar un augment constant de les cotitzacions d'aquests productes. No obstant això, la difusió de pràctiques destinades a adulterar el vi (coloració, reforçament dels vins amb esperits industrials, etc.), conjuntament amb altres factors com la lenta recuperació de les vinyes franceses i l'acumulació d'existències en els seus mercats principals, així com la important competència que exercien els vins italians i algerians, varen comportar que els preus dels productes vínics iniciessin una tendència a la baixa a partir de l'any 1887.

En els darrers anys del segle, la crisi es va accentuar. La progressiva pèrdua del mercat francès, la incapacitat de recuperar el mercat ultramarí i l'onada proteccionista que es va anar estenent durant els darrers decennis del segle varen dificultar l'accés dels vins catalans a nous mercats en un moment en què tendia a augmentar la producció mundial de vi. En darrer terme, de la mateixa manera que havia succeït en altres sectors agrícoles, l'articulació del mercat mundial fou el principal desencadenant de la crisi. Paral·lelament a la davallada dels preus vínics, l'arribada de la fil·loxera a les contrades catalanes va accentuar el procés de transformació del sector.

Al llarg de la tesi s'analitza el procés d'especialització vitícola que varen conèixer algunes comarques catalanes durant el segle XIX, agafant com a referència la comarca del Penedès. En aquest estudi hi tenim quatre eixos: les tècniques vitícoles, l'estructura de la propietat de la terra, el sistema d'explotació i les característiques del mercat de treball.

a) Les tècniques i la infraestructura emprades en les explotacions vitícoles

Una de les principals característiques d'aquest procés d'especialització vitícola, la trobem en el manteniment de les tècniques tradicionals, amb la generalització de l'ús de la poda en rodó i el manteniment de dues o tres llaurades anuals.

El nombre de llaurades amb nombroses variables, com les relacions de producció, la situació de la plantació, el microclima de cada àrea i, bàsicament, la disponibilitat d'animals. En aquest darrer cas, a través de la documentació notarial hem comprovat com la tinença d'un animal de tir estava força generalitzada en les explotacions vitícoles, especialment en aquelles en què es treballaven més de 3 hectàrees de vinya. Per la seva banda, en les explotacions més petites, el manteniment d'un animal de tir permetia obtenir uns ingressos complementaris treballant en altres explotacions que necessitaven incorporar mà d'obra assalariada per llaurar la terra.

Per fer la verema s'hauria de recórrer a migracions temporals, tant intracomarcals com extracomarcals. En aquest darrer cas, la mà d'obra procedia de comarques amb un calendari agrícola que es complementava amb el de la vinya, com en el cas de les comarques cerealícoles. Una vegada finalitzada la verema, tan sols un petit percentatge de propietaris disposava d'instal·lacions adequades per emmagatzemar tot el producte. Aquest fet comportava que les petites explotacions es veiessin obligades a vendre bona part de la producció, sense cap possibilitat d'aprofitar l'alça estacional dels preus que es dona en la segona meitat de l'any agrícola.

b) L'estructura de la propietat de la terra

Una de les principals característiques de les àrees vitícoles estudiades resideix en un elevat grau de concentració de la propietat de la terra i en el paper destacat que fa la petita propietat a l'hora d'articular el model d'especialització econòmica.

Durant la llarga transició del feudalisme al capitalisme es va anar consolidant un procés de diferenciació social al si de la comunitat pagesa en el qual hauria estat determinant la consolidació de grans explotacions en emfiteusi, la transmissió d'aquestes explotacions a través de la figura de l'hereu i les diferents estratègies de tipus matrimonial encaminades a ampliar el patrimoni familiar. En les darreres etapes de la transició cap al capitalisme, la consolidació d'aquestes explotacions va ser afavorida per la inflació que va enfonsar el cens emfitèutic monetitzat. Gràcies a la reforma liberal, molts d'aquests emfiteutes varen poder redimir els censos i accedir a la plena propietat de la terra a canvi d'una capitalització que no va resultar excessiva. Així, els grans emfiteutes aconseguiren apropiarse bona part de l'excedent que al llarg de segles havia anat a parar a les mans de l'estructura feudal. La base d'aquesta estratègia residia en un progressiu enduriment de les condicions contractuals de la rabassa morta, paral·lel a l'expansió de la superfície contractada, de manera que augmentava considerablement el volum de la renda de la terra que percebien.

Respecte a l'aprofitament agrícola d'aquestes grans propietats, cal destacar l'elevat grau d'especialització vitícola que presenten i l'alt percentatge de terres que eren cedides a rabassa morta. D'aquesta manera, els propietaris tendien a explotar directament les terres que podien treballar els actius de la unitat familiar, incorporant-hi treball assalariat de manera puntual únicament en els moments de màxima demanda estacional de mà d'obra.

Al costat d'aquestes grans heretats s'havia consolidat un grup ampli de petits propietaris. La importància relativa d'aquesta franja de propietaris estava vinculada principalment a l'augment de la població i a l'elevada densitat demogràfica d'aquestes àrees, de manera que els grans municipis i

els pobles veïns mostraven un percentatge elevat de petits propietaris, mentre que les zones de poblament dispers i geogràficament més allunyades dels nuclis comercials es caracteritzaven per un pes inferior de la petita propietat de la terra.

La formació d'aquestes propietats amb menys de 5 hectàrees de terra havia comportat un augment de la superfície cultivada, limitant, al mateix temps, l'emigració cap als nuclis industrials que s'estaven gestant. D'aquesta manera, es mantenia una important bossa d'actius agrícoles que es veien obligats a completar els ingressos que obtenien de llurs propietaris per tal de garantir-ne la reproducció. Així, la continuïtat d'un model econòmic basat en l'expansió d'un conreu que, com la vinya, demana una forta inversió del factor treball quedava garantida sobre la base de la petita propietat.

c) L'explotació de la terra i el contracte de rabassa morta

En el cas de Catalunya, igual que succeïa en àmplies zones vitícoles de França i Itàlia, els grans propietaris varen optar per explotar la terra de manera indirecta, cedint bona part de llurs heretats sota el contracte de rabassa morta. D'aquesta manera, al llarg del procés d'especialització vitícola, la rabassa morta va esdevenir l'eina jurídica a través de la qual es va articular l'explotació de la terra i es varen regular les relacions de producció.

El contracte de rabassa morta tenia una doble funció econòmica. D'una banda, feia possible l'expansió vitícola, alliberant els propietaris dels costos d'arrabassar la terra, de plantació i de producció, i del factor risc a què està sotmesa tota explotació agrícola. D'aquesta manera, assegurava una part de la renda que, segons les oscil·lacions dels mercats, s'aniria revalorant al llarg dels anys. Al mateix temps, els propietaris de les terres cedides mantenien el control de la producció a través de les clàusules del contracte i, en cas de menar directament una part de llurs heretats, disposaven d'una bossa de mà d'obra barata, perquè els salaris no havien de cobrir un cost de reproducció que ja quedava assegurat per la part de la renda que retenien els rabassers.

Els rabassers, per la seva banda, solien posseir petites porcions de terra de propietat que resultaven insuficients a l'hora de garantir llur reproducció. D'aquesta manera, el contracte de rabassa morta els permetia d'accedir a noves terres (generalment entre 1 i 3 hectàrees). Així, a través d'una elevada sobreexplotació del treball familiar, asseguraven la viabilitat de les respectives explotacions familiars. Al llarg del segle XIX, però, la creixent pressió sobre el factor terra va inclinar els propietaris a fer augmentar el volum de renda que percebien, de tipus capitalista, i això va contribuir a la lenta consolidació de l'Estat liberal. D'aquesta manera, al llarg de la segona meitat del segle XIX, a les àrees vitícoles s'aniria gestant un estat de conflictivitat social en què els rabassers defensaven un model que consideraven tradicional i que, a través de la figura de l'hereu, els permetia transmetre durant generacions els drets que havien adquirit sobre les terres que treballaven.

d) La reproducció de les unitats familiars pageses i l'estructura del mercat de treball

Una vegada comprovat el paper prominent que la petita propietat i les petites explotacions agràries feien en la vertebració del procés d'especialització vitícola, s'han avaluat les possibilitats

de reproducció d'aquestes unitats familiars pageses (UFP) amb l'objectiu de dibuixar l'estructura del mercat de treball característica de la zona estudiada. Amb aquesta finalitat s'ha partit del supòsit que una explotació vitícol·la es troba estretament vinculada al mercat i, per tant, no pot basar la seva reproducció en l'autoconsum. Calia, doncs, considerar la capacitat d'aquestes UFP per generar un ingrés suficient, com a mínim, per satisfer llurs necessitats de reproducció i consum.

Amb aquesta intenció hem calculat les despeses de producció d'una vinya adulta, el producte brut i la renda neta generada per l'explotació vitícol·la, i hem comprovat que la renda neta d'aquestes explotacions augmentava paral·lelament a la inversió de capital (adquisició d'un animal de tir) i també a les possibilitats d'accedir a la plena propietat de la terra que treballaven. Posteriorment, el càlcul monetari de les necessitats del consum domèstic ha permès estudiar l'evolució de les despeses associades al consum al llarg del cicle familiar i la capacitat de reproducció de les UFP. D'aquesta manera, hem comprovat com les UFP que no disposaven d'animal de tir tan sols haurien pogut garantir llur reproducció en cas de menar una explotació mitjana, d'entre 8 i 13 hectàrees de terra, segons la mateixa estructura de la UFP i la disponibilitat o no d'habitatge propi. Només a partir de la inversió de capital en l'adquisició d'un animal de tir seria possible que una UFP aconseguís garantir la seva capacitat de reproducció en una petita explotació vitícol·la, d'entre 3 i 5 hectàrees de terra. A la comarca del Penedès la major part dels propietaris de la terra posseïen menys de 5 hectàrees de terra i, per tant, s'haurien vist obligats a cercar vies d'ingressos complementaris per tal de garantir llur reproducció. En aquests casos les opcions que es presentaven eren diverses: intentar accedir a noves terres a partir del contracte de rabassa morta, contractar-se com a jornalers o bé cercar ingressos complementaris en activitats no agrícoles.

La possibilitat de cercar ingressos complementaris en el mercat de treball, però, depenia de la disponibilitat dels actius agrícoles i, per tant, de les regles que regulaven la divisió del treball al si de les explotacions pageses. En aquest sentit, l'estudi del paper que feia la dona en les explotacions vitícoles ha permès arribar a noves conclusions:

1. L'accés de la dona al mercat de treball seria més corrent en les famílies extenses, on el seu paper respecte als fills i al manteniment de la llar podia ésser assumit per altres dones de la família amb majors dificultats per realitzar els treballs agrícoles.

2. La participació activa de la dona en el mercat de treball agrari estaria determinada per les mateixes característiques econòmiques de la zona. Així, per exemple, a les contrades on hi havia un cert teixit industrial, les estratègies familiars s'orientaven a completar els ingressos del treball agrícola masculí amb la vinculació de les dones al treball manufacturer.

3. La participació de les dones en les activitats vitícoles estava circumscrita als treballs menys qualificats (com espampolar, per exemple), o al moment de màxima demanda de mà d'obra, la verema, quan els actius masculins no podien satisfer la demanda de treball que reclamava la vinya. La resta de l'any, les activitats vitícoles quedarien cobertes pels actius masculins. Al mateix temps, la forta discriminació sexual que existia pel que fa a les retribucions salarials del treball agrícola podia determinar la no-conveniència econòmica, per al conjunt de la comunitat, que les dones comptessin en el mercat de treball agrícola amb els actius masculins. Per la seva banda, les adolescents de les

zones agrícoles sense cap tipus de teixit industrial acostumaven a cercar ingressos complementaris ocupant-se com a servei domèstic a les cases dels propietaris o dels comerciants dels principals nuclis urbans.

Respecte als mercats de treball masculins, hem comprovat com la major part de les UFP estudiades estaven en disposició d'exportar el treball equivalent a diversos actius masculins adults. El principal mercat de treball masculí procedia de la demanda de mà d'obra generada per les explotacions més importants o pel mateix cicle estacional vitícola, amb les seves puntes dels mesos de gener, febrer, maig i setembre. La segona font d'ingressos complementaris provenia de les possibilitats que ofería la indústria rural. En el cas de les UFP que participaven en aquest mercat de treball, llur estratègia consistia a mantenir l'hereu vinculat a l'explotació de la terra. Així, a més d'ajudar el cap de família en les feines agrícoles, adquiria experiència en la gestió de l'explotació. Per tant, el treball artesanal o industrial quedava reservat als fadrísters, que solament col·laboraven en les activitats agrícoles quan la demanda de treball no podia ésser satisfeta per la resta de membres de la UFP.

En resum, a partir de l'estudi de la distribució de l'ingrés disponible comprovem com bona part de les UFP estudiades es mantenien en uns paràmetres de pura subsistència, i destinaven més del 80 % de l'ingrés disponible a les despeses ocasionades pel consum familiar i amb poca capacitat d'estalvi per fer front a factors extraordinaris com una mala collita o una malaltia. Es tracta, majoritàriament, de famílies de tipus simple amb poca terra per treballar i amb fills menors que no podien aportar cap tipus d'ingrés a l'economia de la UFP.

Al mateix temps, les estratègies seguides a l'hora de garantir el procés de reproducció podien seguir camins diferents. Les UFP de tipus simple al llarg del cicle anaven incorporant la força de treball dels fills i, en una etapa avançada del cicle, podien integrar nous actius a través del matrimoni d'algun dels seus membres. D'aquesta manera, augmentaven les possibilitats de treballar una major superfície de terreny i/o d'obtenir majors ingressos a través del treball assalariat. Una estratègia semblant seria la seguida per les UFP de tipus extens. En aquests casos les variables serien diverses. Així, per exemple, el manteniment de familiars vells permetia una major activitat de les dones joves tant a l'exterior de l'explotació com en el mateix treball agrícola. Finalment, la disponibilitat d'actius agrícoles possibilitava a aquestes UFP ampliar llurs explotacions vitícoles accedint a noves terres a través del contracte de rabassa morta.

A finals dels anys vuitanta, la irrupció de la fil·loxera a les vinyes catalanes va comportar la transformació del model d'especialització vitícola estudiat al llarg de la tesi. La replantació va suposar una revolució ecològica i una transformació tècnica que alterarien les relacions econòmiques i socials que havien definit la viticultura clàssica.

a) La revolució ecològica

L'única forma possible de combatre la fil·loxera fou la substitució de l'antiga vinya europea per peus americans empeltats de les varietats indígenes.

b) Les transformacions tècniques

Entre les innovacions tècniques que es varen aplicar cal destacar la necessitat de llaurar profundament la terra abans de plantar els nous ceps, per tal de facilitar l'arrelament de les plantes, permetre'n un creixement més ràpid i, al mateix temps, augmentar la resistència i productivitat dels ceps. Aquest fet va comportar l'adopció de grans arades de tracció directa, els *malacates*, i, a mitjan anys noranta, el locomòbil, que, mogut amb tracció mecànica, simbolitza la modernització del sector.

A causa d'això ja no eren aplicables les tècniques tradicionals que permetien la reposició de la vinya, de manera que periòdicament caldria assumir les despeses de plantació. Al mateix temps, el manteniment de la vinya en plena producció comportava l'adquisició de nous *inputs* (com els productes anticriptogàmics) i la necessitat d'adobar el terreny amb major freqüència, de manera que, a poc a poc, es generalitzà l'ús dels adobs químics.

Aquestes transformacions suposaven un increment de les despeses monetàries de producció. Tot i així, l'augment dels rendiments per hectàrea que caracteritza la nova viticultura permetia obtenir un producte brut més elevat respecte a la viticultura clàssica. Aquest augment dels rendiments, però, va beneficiar especialment les explotacions menades en conreu directe, mentre que la part de la renda que restava a les mans dels rabassers va augmentar de manera més discreta o, en cas de rabasses pactades a mitges, fins i tot va tendir a disminuir.

c) Canvis estructurals

La crisi de finals de segle va colpejar amb especial violència les petites explotacions vitícoles que no tenien capacitat econòmica per assumir els costos monetaris que suposava engegar la replantació de les seves terres. La situació d'aquestes explotacions de menys de 2 o 3 hectàrees de terra s'agreuà per una doble via. D'una banda, quan les explotacions vitícoles amb menys capacitat d'estalvi varen haver de recórrer al mercat de treball tradicional per tal de garantir llur reproducció, es creà una sobreoferta de treball i els salaris agrícoles monetaris varen tendir a disminuir. En segon lloc, l'elevat grau d'especialització vitícola d'aquestes comarques va comportar que la crisi repercutís sobre el conjunt de l'economia, de manera que els actius d'aquestes petites explotacions tampoc podien recórrer a mercats de treball alternatius com, per exemple, la boteria.

Les petites parcel·les que varen entrar en el mercat de la terra haurien estat adquirides, principalment, per UFP que menaven més de 3 hectàrees. Aquestes explotacions, durant el període d'elevades cotitzacions dels productes vínics i de major demanda de treball en la indústria vínica i sectors complementaris, haurien pogut estar en disposició d'augmentar llur capacitat d'estalvi. D'entre aquest tipus de compradors destacarien aquells que menaven terres a rabassa morta. L'interès dels propietaris per augmentar la renda que percebien de les terres cedides a rabassa, d'una banda, va augmentar el grau de conflictivitat social en aquestes zones i, de l'altra, va estimular els rabassers amb certa capacitat d'estalvi a accedir a la plena propietat de petites parcel·les de terra. En aquest sentit, la venda dels drets que els rabassers posseïen sobre la terra treballada i, també, el crèdit agrícola, haurien fet un paper determinant en aquest procés.

Per tant, la crisi hauria comportat la consolidació de petites propietats vitícoles (entre 3 i 5 hectàrees), en detriment d'aquelles que es movien en els purs marges de subsistència. Paral·lelament a la consolidació d'una petita propietat amb recursos suficients per garantir la reproducció de les UFP, la documentació utilitzada sembla indicar que la crisi de la fil·loxera va reforçar el paper que feien els grans propietaris. Al mateix temps, la conjuntura de preus favorables que va conèixer el sector vitícola català fins a la segona meitat dels anys vuitanta va suposar un procés d'acumulació de capital que va permetre als grans propietaris de vinyes realitzar elevades inversions per tal de dur a terme el procés de replantació en un curt espai de temps. La concentració de coneixements, capital i maquinària a les mans d'aquests grans propietaris va acabar comportant canvis importants en les relacions de producció que havien caracteritzat el procés d'especialització vitícola al llarg del segle XIX.

d) Canvis en les relacions de producció

Al llarg de la segona meitat del segle XIX, amb la progressiva consolidació de les relacions de producció de tipus capitalista i el procés d'organització dels propietaris al voltant de l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre, es varen anar endurint progressivament les condicions contractuals de la rabassa morta, en un intent dels propietaris d'augmentar el volum de renda que percebien de les seves heretats. Aquest procés va anar minant les condicions de vida i la capacitat de retenir l'excedent dels rabassers.

La consolidació d'una nova classe social dominant no podia deixar de provocar tensions. Així, a les zones vitícoles, el principal punt de fricció fou el debat obert respecte de la temporalitat del contracte de rabassa morta. En aquest sentit, dos factors varen resultar determinants: la reacció dels propietaris vitícoles respecte de la Llei del 20 d'agost de 1873 i l'aprovació de l'article 1.656 del Codi Civil del 1889. La primera d'aquestes lleis declarava redimibles totes les pensions i rendes que afectaven la propietat immoble. Malgrat la poca incidència que va tenir, cal subratllar que va suposar un canvi important en la mentalitat dels propietaris vitícoles. Així, es va accentuar la tendència a concretar una durada fixa per als contractes de rabassa morta, de manera que es varen anar extingint els contractes de rabassa escripturats per la vida dels ceps. En segon lloc, els propietaris intentaren protegir llurs drets substituint el contracte de rabassa per contractes de parcel·laria, al mateix temps que augmentaven les pressions de les seves organitzacions per tal de fer possible l'aplicació del judici de desnonament al contracte de rabassa. Però fou en plena crisi de la fil·loxera quan, amb l'aprovació del Codi Civil del 1889, els propietaris veieren reeixir llurs interessos, ja que en l'article 1.656 es reconeixia legalment la possibilitat de desnonar el rabasser.

En certa manera, la crisi de la fil·loxera havia posat fi a l'equilibri social i econòmic preexistent al llarg del segle a les zones vitícoles, fins al punt que sembla adequat referir-se a una crisi global del procés de producció. En aquest context el nou equilibri estaria determinat pel grau de participació en el procés de replantació. D'aquesta manera, l'elevada despesa que aquest comportava va determinar un major protagonisme dels propietaris vitícoles en la direcció de llurs heretats. Aquest fet implicava un nou equilibri de forces socials que aniria en detriment d'aquells que difícilment podien fer front a les despeses que comportava la replantació.

La dificultat per assumir el cost monetari de la replantació i la degradació de les condicions, sota les quals els rabassers podien accedir a la superfície de terra necessària per garantir llur reproducció, són factors determinants a l'hora d'explicar la importància que va adquirir la confrontació social que varen conèixer les zones vitícoles en els darrers anys del segle. Al mateix temps, cal tenir presents altres factors que podríem definir com a culturals. Amb aquest epígraf ens referim a un conjunt de drets de què els rabassers gaudien respecte a la terra que treballaven i que durant els darrers decennis del segle varen anar perdent. Principalment amb la limitació temporal del contracte de rabassa morta, la terra que menaven sota aquesta fórmula contractual difícilment podia ésser considerada com un patrimoni familiar, susceptible d'ésser transmesa al llarg de diferents generacions.

La resposta dels rabassaires en vista de la degradació de les seves condicions de vida es va articular a través d'una doble via: les formes de protesta tradicionals i el nou associacionisme polític. Les formes de protesta tradicional (atacs anònims a la propietat i, en alguns casos, avalots) es mantingueren vives en la consciència popular fins als primers anys del segle xx. Llur objectiu més immediat era la defensa del dret a la terra que treballaven i llur força es basava en la homogeneïtat d'interessos i en els estrets lligams, tant econòmics com de parentiu, entre bona part dels membres que formaven les comunitats pageses.

Paral·lelament, les últimes dècades del segle xix, el moviment associacionista, amb una clara influència dels republicans federals, va anar adquirint protagonisme amb la creació de nombrosos centres federals a les zones vitícoles del Penedès, del Camp de Tarragona i la Conca de Barberà. En aquestes comarques l'acció dels membres de la Federació es va encaminar cap a un doble objectiu: la pressió col·lectiva amb relació als propietaris a l'hora de partir els fruits i, en segon lloc, el control del mercat de treball, descobrint la vaga com una de les seves millors armes.

Aquest estat de conflictivitat es va mantenir fins a l'any 1896, quan el moviment associacionista pràcticament va deixar d'existir. Les causes del seu esfondrament les podem resumir en quatre punts: la divisió dels republicans federals; les tupinades electorals del govern que no permetien als republicans federals accedir als governs municipals; la repressió, tant de la guàrdia rural com de les forces militars de l'Estat, i, finalment, provocada pel mateix procés de replantació, la necessitat d'acostar les posicions entre propietaris i rabassers.

D'aquesta manera, el primer decenni del segle xx s'assentaven les bases, tant socials com econòmiques, d'una nova viticultura que al llarg de la centúria s'ha anat consolidant com un dels sectors més dinàmics de l'economia catalana.

C R Ò N I C A

I CURS D'ESTIU DE LA CÀTEDRA D'ESTUDIS MEDIEVALS COMTAT D'URGELL

GENER GONZALVO I BOU

Els dies 10, 11 i 12 de juliol de 1996 va tenir lloc a Balaguer el I Curs d'Estiu de la Càtedra d'Estudis Medievals Comtat d'Urgell, acabada de crear. En aquest curs, organitzat pel Consell Comarcal de la Noguera, hi van col·laborar la Societat Catalana d'Estudis Històrics (SCEH) i l'Institut d'Estudis Ilerdencs (IEI). La coordinació va ser a càrrec de membres de la Universitat de Lleida i dels Arxius Comarcals de Balaguer i Tàrraga.

Des de fa relativament poc temps, i a iniciativa de la mateixa Universitat de Lleida, de l'IEI i dels esmentats arxius comarcals, s'estan intentant engegar unes línies noves d'investigació al voltant de l'històric comtat d'Urgell, com una manera de renovar la historiografia medieval catalana, des de l'òptica de les comarques occidentals de Catalunya.

Efectivament, el primer pas d'aquestes iniciatives fou un cicle de conferències, celebrades a l'IEI l'any 1992. Posteriorment, es creava la col·lecció de llibres «Comtat d'Urgell», amb la voluntat de publicar, anualment, una monografia o miscel·lània d'estudis dedicats al comtat, i que sobretot reflectissin les noves línies d'investigació sorgides de la universitat. Precisament, en el primer volum de la col·lecció es van publicar les conferències impartides el 1992,¹ mentre que el segon, corresponent a l'any 1996, està dedicat a la publicació dels pergamins del fons municipal balaguerí custodiats a l'Arxiu Comarcal de Balaguer, molts d'aquests privilegis, concedits a la ciutat pels comtes d'Urgell (edició a cura de Dolors Domingo, amb pròleg de Flocel Sabaté).

Així doncs, la pretensió d'aquest I Curs d'Estiu era continuar amb les línies de redreçament de la historiografia al voltant del comtat d'Urgell, tal com deia el programa de mà del curs, «com a receptacle de l'origen carolingi, com a emprenedor puntual en l'expansió sobre les terres de frontera i com a puixant unitat baix medieval». Balaguer s'erigeix així en marc de trobada dels estudiosos i interessats en aquesta realitat històrica. De fet, un primer èxit del curs fou la inscripció de setanta persones, la majoria provinents de Lleida, Balaguer i Tàrraga, però també de Barcelona i d'altres ciutats i viles de dins i fora de Catalunya.

La col·laboració, en aquest projecte, de la Societat Catalana d'Estudis Històrics esdevenia així un suport acadèmic al curs, a més de possibilitar a la Societat de vincular-se als projectes que surten de la tradicional òrbita barcelonina; per això, la Junta de la Societat va creure oportú col·labo-

1. *El comtat d'Urgell*, Lleida, 1995, amb textos de Prim Bertran, Francesca Español, Francesc Fité, Gener Gonzalvo, Flocel Sabaté i Max Turull.

rar en aquest I Curs d'Estiu de Balaguer, tenint en compte, a més, l'alta qualificació científica dels ponents.

El I Curs portava el subtítol «Desenvolupament socioeconòmic dels grans espais baronials a l'Edat Mitjana», amb l'objectiu de conèixer l'edat mitjana real, la que conjumina la feudalitat i la dinàmica urbana, la que combina la singularització jurisdiccional i la progressiva uniformització jurídica, la que fa conuiu l'afermament del poder reial i la consolidació de les puixances baronials i municipals.

Va obrir el curs la ponència del professor Paul Freedman, de la Vanderbilt University (Nashville, Tennessee), sota el títol «Senyors i pagesos al camp feudal». El doctor Freedman va recordar les tesis del professor Pierre Bonnassie sobre els orígens de la feudalitat a Catalunya, entesa com a «revolució feudal» a l'entorn del període 1020-1060, tesi concordant amb la mutació feudal de l'any 1000, que suposaria un canvi sobtat de l'esclavitud antiga cap a la servitud feudal. Freedman, en aquest sentit, va recordar que Bonnassie, en els seus estudis, va utilitzar nombrosos documents procedents de l'antic comtat d'Urgell, sobretot els que tracten de la Seu d'Urgell i l'Alt Urgell, i que, de fet, l'estudi de l'origen feudal al comtat era important, no només des d'un punt de vista local, sinó com a contribució a l'estudi del feudalisme i de la història social de tot Europa.

Segons Freedman, les tesis de Bonnassie són incorrectes. No es pot concentrar tot el canvi del món antic al món feudal a l'any 1000. En realitat, fou un procés lent i llarg, que arrenca de l'antiguitat tardana. Va posar com a exemple l'Imperi carolingi, on no es pot parlar pròpiament de l'existència d'esclaus. A Catalunya hi havia una sèrie de particularitats: el dret visigòtic, la frontera amb l'Islam, etc., però en cap cas es pot parlar d'esclavitud a Catalunya al segle x, segons han demostrat els estudis de Lluís To. Freedman també recordà que en el procés de l'aprisió, les lliures propietats no eren alodials, sinó que els masovers del segle x tenien servituds, i que la senyoria ja existia des del segle x, tal com demostren les investigacions del doctor Gaspar Feliu.

El professor Freedman s'inclina a pensar que els documents del segle xi no demostren del tot els lligams servils. És al segle xiii quan ja es pot parlar de pagesia de remença. D'altra banda, la violència feudal era molt forta al segle xii, tal com demostren els estudis de Bisson i Blanca Garí. Freedman també recordà l'assemblea de Cervera del 1202, on es fa efectiu el dret de maltractament dels pagesos, com una violència oficial, rutinària. En realitat, al segle xi, a l'Urgell i a Catalunya, hi hagué una «semirevolució» feudal. Finalment, Freedman recordà que la Treva de Déu, al segle xi, no tingué un origen i ressorts populars, sinó que fou un moviment eclesiàstic, clarament elitista. En definitiva, la ponència del doctor Freedman se centrà, doncs, a rebatre la cronologia de l'origen del feudalisme proposada per Bonnassie, tot proposant-ne una altra, i a donar una importància, per a l'estudi de la feudalitat europea, als documents medievals del comtat d'Urgell.

La ponència següent, a càrrec del doctor Gaspar Feliu, de la Universitat de Barcelona, i president de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, tenia com a títol «La pagesia i els béns comunals». En primer lloc, Feliu va deixar clar que la documentació medieval no facilita aquests estudis dels béns comunals, que poden ésser objecte d'un millor estudi a l'edat moderna. De tota manera, va posar en relleu que els béns comunals i, en general, l'economia tenen una gran continuïtat entre l'edat mitjana i l'edat moderna; els grans canvis arriben amb els governs liberals del segle xix.

Gaspar Feliu va destacar els recents estudis de Josep M. Bringué sobre el Pallars, amb els quals s'ha pogut aprofundir més en les investigacions al voltant dels béns comunals. En realitat, totes les valls pirinenques eren un bon camp de naixement d'aquests béns, pel seu tancament i sistema endogàmic, que propicià un comunisme, propi de tots els pobles indígenes. Aquests béns estan lligats al naixement dels termes de les viles, entesos com una unitat bàsica del territori, on els veïns tenen dret a explotar els recursos segons les seves necessitats i segons les normes dictades per la comunitat: boscos, pastures, conreus, etc. Per Gaspar Feliu, en aquestes valls dominava el dret de veïnatge, encara que els antics clans hi tenien una certa importància. Tota la terra del terme era en franc alou, com a la Vall d'Aran, des de temps antiquíssims. Aquestes estructures es van mantenir gairebé intactes fins a finals de l'Antic Règim, al segle XVIII. Tot seguit, el professor Feliu va definir els emprius, les possessions de comtes i monestirs, i el difícil encaix dels béns comunals amb els Usatges i el feudalisme. També va definir els béns que eren de propietat privada (cases, corrals, horts, estables, etc.), l'apropiació parcial, anomenada boïga, el pas del sistema de boïga al de camp estable, tot parlant de la dula, i de certs béns a disposició del poble: la caça, la pesca, la llenya, els bolets, etc.

Aquest sistema econòmic fou minat per diversos factors. En primer lloc, per l'explotació comercial del terme, amb un ús excessiu de boscos i pastures. A l'edat moderna s'instaura el vedat o guarda. També perjudica el sistema la venda de fusta (els raïers), les explotacions mineres, les fargues, etc. Igualment, uns altres factors de crisi foren l'endeutament del comú, les guerres, el règim senyorial, les actuacions borbòniques de la tala de fusta per al rei, etc. Podem dir, doncs, que els béns comunals, al segle XVIII, estaven en perill evident de sobreexplotació. Abans, però, els béns comunals ja s'havien eixamplat amb l'expansió cap a les planes (vegeu les cartes de població i franquícia). A Lleida s'establiren les possessions comunals més importants de Catalunya, fruit de les dificultats per a la repoblació d'aquestes comarques. Gaspar Feliu distingeix així entre la Catalunya dels masos (Catalunya Vella) i la Catalunya dels pobles (Catalunya Nova), on els béns comunals són més influents i persisteixen fins al segle XIX. Algunes altres pràctiques comunals foren la regulació de molins i regs, l'avituallament, la fixació de preus, la gabella com a font d'ingressos per al municipi, etc.

Finalment, el doctor Feliu insistí en el factor de l'endeutament dels pobles, amb els censals, com el principi de dissolució d'aquests béns comunals al segle XVIII, a més de contribuir-hi l'increment de la població, el lliure mercat, el poder polític, els impostos borbònics com el cadastre, la reserva de regalies d'aigües i mines, i, finalment, la desamortització del segle XIX, amb el triomf de les tesis liberals.

La tercera ponència va ser a càrrec del doctor Josep M. Sans i Travé, director de l'Arxiu Nacional de Catalunya, sota el títol «Els ordes militars al comtat d'Urgell». El doctor Sans Travé, abans d'analitzar la presència d'aquests ordes al comtat d'Urgell, va fer una llarga intervenció, per tal de definir el concepte d'orde religiosomilitar, les característiques d'aquests i els seus orígens històrics, tant a Palestina, com també a l'Occident cristià i a la península Ibèrica. Aquests orígens cal cercar-los en el Concili de Troyes del 1120, on obtenen una regla específica; és quan es defineix l'ideal del cavaller cristià, que uneix una fe profunda amb l'exercici de les armes per a defensar la Cristiandat. Sens

dubte, els llocs preferits pels ordes militars foren Terra Santa i la península Ibèrica, on es concretava millor la defensa dels pelegrins i la lluita contra els infidels musulmans.

Tot seguit, el ponent va donar alguns detalls sobre els diferents ordes militars: l'orde Teutònic, el Sant Sepulcre i els dos ordes que tingueren una major expansió: el Temple i l'Hospital. A més, Sans Travé ens definí els ordes militars propis de la península Ibèrica: Calatrava, Santiago, Alcàntara i els propis dels Països Catalans: Sant Jordi d'Alfama i l'orde de Montesa. A continuació, el ponent se centrà en els orígens i la introducció dels dos grans ordes —Temple i Hospital— a Catalunya, tot lligant-ho amb l'expansió d'aquests ordes per tot Occident, comptant amb el gran suport que els donà sant Bernat, i que tenien per objectiu recaptar recursos per a les seves operacions a Palestina. A la península, però, ja hem dit que els ordes militars tingueren un tret específic: la lluita contra els musulmans i la defensa de les fronteres. El doctor Sans Travé cità, dins aquest període d'origens, la donació feta pel comte d'Urgell, el 1132, als ordes militars, del castell de Barberà. També analitzà el polèmic testament del rei aragonès Alfons el Bataller, que explica els privilegis que reberen aquests ordes, a partir de les negociacions amb Ramon Berenguer IV.

Una altra part de la conferència se centrà en l'organització interna dels ordes militars: les grans divisions dels ordes, els mestres provincials, el priorat de Catalunya o la castellania d'Amposta, etc. Va definir l'organització de les comandes, els càrrecs dins d'aquesta, els graus o les categories dins de la comunitat, les branques femenines, etc.

La darrera part de l'exposició de Sans Travé fou dedicada a l'estudi dels ordes militars al comtat d'Urgell. En general, aquests ordes tingueren un pes específic menor, en comparació de la resta del Principat: destacaren només les comandes com Tèrmens, Barbens i Corbins. Aquesta poca influència fou deguda que, al comtat d'Urgell, el territori no necessitava una missió defensiva clara, no era terra de frontera. Així, l'objectiu de les comandes d'Urgell era recaptar i obtenir el màxim de recursos econòmics, car, en general, es tractava de terres bones i productives. Un altre factor negatiu fou la poca atenció que els dedicaren els comtes d'Urgell, que preferiren el monestir de Bellpuig de les Avellanes i l'orde cistercenc. Finalment, Sans Travé lamentà que, fins ara, hi ha hagut pocs estudis relatius als ordes militars al comtat, els treballs de Miret i Sans, Josep Lladonosa i Prim Bertran, i que, per tant, era un camp d'investigació que ofereix moltes possibilitats de futur.

El doctor Manuel Riu i Riu, de la Universitat de Barcelona, fou el següent ponent del curs: «Els dominis eclesiàstics al comtat d'Urgell». El doctor Riu, al llarg de la ponència, anà definint els diferents dominis de l'església d'Urgell: el domini episcopal de la Seu (el més important), els dominis de les canòniques, dels monestirs, de les parròquies i, finalment, els béns dels clergues. Aquestes possessions anaren aparellades a l'evolució territorial del comtat (apel·là als estudis de Flocel Sabaté), amb la gran expansió del segle XII. De tota manera, el doctor Riu parlà de la polèmica acta de consagració de la Seu, suposadament del 839, on el bisbat posseïa cent vint-i-nou parròquies. De fet, però, cada canònica i cada monestir tenia el seu propi patrimoni i formava un autèntic trencaclosques de jurisdiccions barrejades, una temàtica que queda encara per investigar.

Sens dubte, però, el gran patrimoni eclesiàstic del bisbat era el de la mateixa Seu, amb unes rendes i uns censos certament considerables, favorables al bisbe i capítol d'Urgell. A banda d'això,

l'Església fou afavorida per les donacions comtals, a més d'obtenir immunitats atorgades per l'autoritat civil i àdhuc privilegis d'exempció procedents del papat. Aquests territoris immunes s'administren de manera autònoma, amb diversitat de jurisdiccions, que als segles xi i xii n'afavoriren la senyorialització. De fet, a l'època feudal hi trobem un mosaic de dominis poc coherents i dispersos, amb propietaris tant laics com eclesiàstics.

El doctor Riu també analitzà els béns de la canònica d'Urgell, independent del bisbe; així, el 1040, vint-i-dos castells del comtat depenien de la canònica, a més de setanta-vuit llocs diferents on tenia alguns drets. Una de les altres canòniques potents fou Santa Maria d'Organyà, amb dominis que s'aniran estenent fins al mateix Balaguer. Rius esmentà també el pariatge d'aquesta canònica amb el vescomte de Castellbò i féu alguns comentaris de les Homilies d'Organyà i les reformes de Sant Ruf d'Avinyó.

Quant a monestirs, al bisbat se n'han comptabilitzat fins a cent vint-i-set, i es poden destacar el de Sant Serni de Tavèrnoles, d'origens visigòtics.

En canvi, els béns de les parròquies no eren tan importants. Manuel Riu ens parlà de la parròquia de Castellciutat. En general, al costat de cada parròquia, hi havia cases, vinya, hort, etc., per al manteniment del clergue; en general, eren dotacions molt humils. D'altra banda, els testaments de bisbes i clergues permeten d'estudiar els seus béns. Així, el doctor Riu esmentà, respecte d'això, els treballs d'Udina Abelló.

El senyor Jaume Riera i Sans es féu càrrec de la ponència següent: «Jaume Villanueva i el comtat d'Urgell». Aquesta intervenció, dins el nostre curs, era la continuació de la conferència que Jaume Riera, arxiver de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, impartí el 28 de març de 1996 a la Universitat de Lleida, amb el títol «La Historia de los Condes de Urgel de Diego Monfar i Sors». En aquella ocasió, Riera intentà demostrar que l'autor d'aquesta obra emblemàtica de la historiografia del comtat d'Urgell no era precisament Diego Monfar, arxiver de l'Arxiu Reial de Barcelona al segle xvii. De fet, doncs, la ponència de Jaume Riera en aquest curs d'estiu tenia una clara solució de continuïtat; ara es tractava d'atribuir a Jaume Villanueva l'autoria d'aquesta obra. En la primera part de la seva ponència, Riera tractà de demostrar les grans similituds estilístiques de l'obra atribuïda a Monfar, amb l'estil de Villanueva emprat en els seus volums del conegut *Viage Literario a las Iglesias de España*. Àdhuc, Riera posà nombrosos exemples dels punts de contacte entre les dues obres, quant als seus continguts. Jaume Riera volgué també desmitificar la figura de Villanueva com un historiador summament crític, citant l'invent del sepulcre del comte Oliba Cabreta a Serrateix, o bé les incongruències de Villanueva en descriure l'arxiu d'Àger.

D'altra banda, Jaume Riera posà èmfasi a demostrar també les similituds entre la *Historia de los Condes de Urgel* i l'obra de Villanueva, *Memorias cronológicas de los condes de Urgel*, la qual cosa refermava la seva tesi sobre l'autoria de la primera obra esmentada.

Riera també analitzà minuciosament els viatges de Villanueva a Urgell, a partir del 1806: visites a la Seu, Bellpuig de les Avellanes, Balaguer, etc. El 1805, Villanueva ja havia investigat a fons l'Arxiu Reial de Barcelona, amb abundoses fonts relatives al comtat d'Urgell. Així, el 1806, la idea de redactar una història del comtat ja era ben madura en la ment de Jaume Villanueva.

Seguint la trajectòria biogràfica del pare Villanueva, Jaume Riera esmentà les dificultats que passà, per ésser de tarannà liberal, la qual cosa l'obligà a un exili entre el 1814 i el 1820, uns anys de reclusió en un convent de València. Tenint en compte que el 1814 Villanueva emprèn les *Memoorias Cronológicas de los Condes de Urgel*, és en aquest període on Jaume Villanueva té el temps i el material per a fingir la *Historia de los Condes de Urgel*, tot atribuint-la a Diego Monfar. També, segons Jaume Riera, aquesta falsificació de Villanueva, a més d'ésser un *divertimento*, s'inscriví dins una lluita cultural amb els sectors absolutistes agustinians, autors de la també famosa *España Sagrada*, tot donant una altra visió de la història de l'Església espanyola, dins uns paràmetres més liberals. En aquest sentit, Villanueva plantejà aquest fals Monfar com una trampa contra els seus enemics culturals i polítics.

Va cloure aquest I Curs d'Estiu de la Càtedra d'Estudis Medievals Comtat d'Urgell, la ponència del doctor Josep M. Font i Rius, catedràtic emèrit de la Universitat de Barcelona, «L'antic dret local de Balaguer». El doctor Font anà desgranant, en la seva intervenció, les síntesis dels seus estudis sobre la història del dret local balaguerí.² Font Rius va distingir tres nivells dins l'entramat de la creació d'aquest dret local. En primer lloc, cal tenir en compte els privilegis, les cartes de població i franquícia, per tal d'estimular les repoblacions, i l'establiment de fires i mercats, dins un context de renaixement de la vida urbana. Són disposicions particulars, emanades de l'autoritat comtal, en aquest cas dels comtes d'Urgell. Un segon nivell el constitueixen la redacció de costums i usos locals, que demostren un millor assentament del dret: regulació del dret privat, penal, administració de justícia, i unes normes incipients de règim municipal. De fet, aquests costums els tenien les ciutats més importants del país: Lleida, Barcelona, Tortosa, Tàrraga, etc. En darrer terme, cal considerar les ordinacions municipals, fruit de l'activitat pròpia del municipi, una reglamentació de la vida interna de la localitat.

La ciutat de Balaguer té exemples dels tres nivells abans esmentats pel doctor Font Rius. Així, disposà d'amplis privilegis i cartes de població, des de la seva recuperació, el 1105, com ho demostren la sèrie de pergamins i el Llibre de Privilegis de l'arxiu municipal de Balaguer. El doctor Font esmentà alguns d'aquests privilegis i cartes de població, com la concedida el 1174 per Ermengol VII, quan l'assentament de la vida urbana era ja una realitat, un cop aconseguida la conquesta de Lleida, amb el consegüent nou període de pau. Font Rius esmentà també el període de crisi, al segle XIII, en les lluites ocasionades per la mort d'Ermengol VIII i l'ascens de la casa de Cabrera. En aquest cas, totes les parts enfrontades concediren privilegis a Balaguer, com a capital del comtat. Del 1311 data el privilegi de reconeixement de la paeria.

Tot seguit, Josep M. Font Rius analitzà les *Consuetudines Balagarii*, que considera de finals del segle XIII. En aquests Costums, s'hi barregen textos i extractes de privilegis, estatus orgànics de la paeria i normes de dret processal. El formen quaranta capítols, amb normes d'índole processal, d'administració de justícia, dret civil i penal, etc. Són interessants els capítols dedicats a regular la paeria. Els costums de Balaguer, d'altra banda, tenen una forta empremta dels usos i costums de Lleida.

2. JOSEP M. FONT I RIUS, «El antiguo derecho local de la ciudad de Balaguer», *Anuario de Historia del Derecho Español*, vol. LII, 1982, p. 5-110.

En darrer terme, el doctor Font ens parlà de les ordinacions municipals de Balaguer. Aquesta reglamentació de la paeria era la que més afectava els veïns, era la més propera: bans, normes sobre mercats, carrers, proveïments, salubritat, moralitat pública, etc., un conjunt de normatives que regulaven la vida quotidiana de la comunitat veïnal. El cos principal d'aquestes ordinacions ja apareix el 1313, i el redactà una comissió de paers i el batlle del comte d'Urgell; un gran capítulat, publicat per Carreras Candi.

Com tots els drets locals, amb el transcurs del temps va anà perdent força jurídica, per l'enfortiment del poder públic, i el renaixement del dret romà i del dret general, amb normes emanades de la Cort General de Catalunya. Avui dia, aquest dret local és un record històric important per a la ciutat de Balaguer, i ens forneix de moltes dades de la seva identitat a l'edat mitjana.

En l'acte de clausura del curs, totes les institucions participants es van comprometre a donar continuïtat a aquestes jornades d'estudi en els anys propers. Des de la Societat Catalana d'Estudis Històrics creiem que l'experiència a Balaguer ha estat altament positiva, i seria bo de seguir col·laborant en aquests cursos d'estiu i en el conjunt de totes les iniciatives que pretenen impulsar els estudis històrics referits a l'antic comtat d'Urgell, i donar així a la SCEH una projecció fora dels cercles barcelonins, tot col·laborant en les tasques historiogràfiques que permetin estudiar la nostra història catalana des d'una perspectiva diferenciada: la de les terres occidentals de Catalunya, sovint massa arraconades pels historiadors del nostre país.

N O T Í C I E S D E L L I B R E S

Carolina BATET I COMPANY. *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La marca de Barcelona als segles X-XI*. [s. l.], Institut d'Estudis Penedesencs, 1996, 131 p.

A començaments del segle x, la marca de Barcelona amb prou feines sobrepassava en alguns punts el riu Llobregat. A finals del segle xi el territori s'estenia fins a les portes de Tarragona i estava organitzat en una xarxa cada cop més densa de castells termenats, que asseguraven a la vegada la defensa, la submissió i l'explotació del territori. Els fets són prou coneguts, però C. Batet els exposa a una llum nova, fixant-se més en l'organització de l'explotació del territori que en els avanços de la frontera.

Contra la visió «optimista» de la reconquesta com a repoblament d'un territori desert en condicions favorables als pagesos, Batet posa l'èmfasi en l'estudi de l'expansió comtal a partir de la documentació publicada; això permet obtenir una imatge sens dubte millorable en alguns aspectes, però suficient com a aproximació global. Més important és, com fa observar Batet, que la documentació disponible és tendenciosa (seria millor dir esbiaixada): permet veure com el territori passa al domini del comte de Barcelona i dels seus magnats, però no diu

res de si la terra era ocupada o no i de com ho era.

C. Batet divideix el procés d'ocupació-domini del territori en dues grans etapes: 904-1010 i 1010-1148; la primera és bàsicament d'expansió; la segona, de densificació. L'estudi d'aquests processos, la constitució de la xarxa castral, és l'objectiu del llibre. Batet creu que les dues funcions d'aquesta, la defensa del territori davant dels musulmans i l'ocupació del territori per a facilitar-ne l'extracció de la renda senyorial, no es presenten successivament, sinó coetàniament, i que la disposició estratègica dels castells indica «tant la necessitat de fornir una línia de defensa i atac respecte als estats veïns musulmans com la voluntat de no deixar cap interstici fora del seu control» (p. 52).

Estudia, a continuació, els principals detentors dels castells, començant per la família vescomtal i les grans institucions eclesiàstiques (Sant Cugat i les seus de Barcelona i de Vic) i els conflictes entre ells, així com els mecanismes de repartiment del poder, especialment el paper de l'aprisió i de l'alou. La disquisició que fa Batet entorn d'aquests termes és encertada en el fons, encara que no gaire clara en la seva exposició: el *castrum*, el castell termenat, no és res més que un alou en el qual es construeix una fortificació reconeguda pel poder comtal.

La documentació és més escassa i d'interpretació més difícil a l'hora de conèixer les rendes que els senyors obtenen dels seus termes castrals: l'embolic de drets sobre la terra (imposicions públiques o eclesiàstiques a les mans dels senyors, drets senyorials, censos alodials) es complica amb els pactes particulars i les cessions obligades a l'hora d'atreure pobladors a una frontera perillosa i agràriament pobre; però segurament és massa reductiu limitar els drets senyorials a delmes i primícies. Tampoc no em sembla prou ben resolta la caracterització del *dominium* i la *potestas* de què disposen els titulars dels castells: acudir a l'autoritat de diccionaris de llatí medieval no em sembla el millor camí per a treure'n l'entrellat. D'altra banda, en l'explicació es barregen drets senyorials i drets alodials i la qüestió dels vicaris, en principi tinents dels castells comtals: potser en aquest cas el desllorigador per a entendre el procés impliqui una doble evolució: un atansament dels vicaris a la situació dels senyors de castells i una posterior subjecció dels senyors de castells al poder comtal en una situació semblant a l'obtinguda pels vicaris. Així, en el procés cap al feudalisme, el comte perdria la propietat dels seus castells, però guanyaria el dret a la fidelitat i l'ajuda de tots els senyors.

De les conclusions crec que cal destacar l'èmfasi posat en el paral·lisme entre l'organització del territori al Penedès i el procés d'*in-castellamento* i la discussió sobre el caràcter pagès o nobiliari de l'aprisió; l'altra qüestió suscitada, el poblament més o menys dens anterior a l'ocupació, no és objecte del llibre i només es pot interpretar com un pont cap a una investigació posterior, ben desitjable i que, per la mostra present, Batet està ben preparada per emprendre.

GASPAR FELIU

Josep FERNÁNDEZ I TRABAL. *Una familia catalana medieval. Els Bell-lloc de Girona, 1267-1533*. Barcelona: Ajuntament de Girona; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, 454 p. (Biblioteca Abat Oliba, 161).

Fa anys, Guy Bois assenyalava a València, en un congrés titulat «L'espai viscut», que la historiografia marxista havia deixat de banda la ciutat, per una ortodòxia mal entesa segons la qual fer història medieval des d'una perspectiva d'esquerres era quasi sinònim d'ocupar-se del món rural, de fer estudis agraris. Amb anterioritat va aparèixer en *L'Avenç* un dossier que portava com a pòrtic la frase «La ciutat a la conquesta del camp». Allà, un grup d'historiadors i historiadores de casa nostra, molts d'ells ben joves, plantejàvem la necessitat d'analitzar, de manera interrelacionada, els elements complexos de l'urbs i del seu entorn. Dit en altres paraules, allò que després s'ha anomenat *les relacions camp-ciutat*.

Entre nosaltres també hi havia Josep Fernández Trabal, qui presentava primícies dels seus menestrals-mercaders-hisendats-juristes-nobles Bell-lloc. Un bon inici per a un final millor: el que en aquelles ratlles s'augurava; així, tal com s'ha còpsat en les seves recerques posteriors, ha trobat en la seva tesi doctoral la forma del treball madur, reflexionat, ben articulat. Una tesi doctoral que, malgrat les dificultats que hom troba per publicar treballs d'aquesta mena en els nostres dies —tal com se'n dol Antoni Riera, director i prologuista de l'obra— ha aconseguit sortir a la llum. I en un bon format, una presentació acurada i una paginació digna, cosa que tot estudiós i bibliòfil agraeix.

Voldria, però, parlar, no tan sols d'aspectes formals, sinó sobretot dels continguts, re-

prenent les frases introductòries. Segons la meua opinió, l'obra de Fernández Trabal és important per diverses raons: 1. La tasca laboriosa d'arxiu, on traspuja la seva estimació documental, reflex clar de la seva professió; 2. L'encert d'haver sabut bastir, des d'una anàlisi microhistòrica, una visió general de la problemàtica de l'època baix medieval catalana; 3. La voluntat d'enfrontar-se en les dinàmiques de la llarga durada, les úniques que, crec, poden ser el fil d'anàlisi de molts dels interrogants als quals encara no tenim resposta; i 4. En especial, considerar les interrelacions camp-ciutat de manera rigorosa, trencant tòpics retrògrads, obrint així el camí a noves vies de recerca.

La tesi s'estructura en quatre grans parts: la primera està dedicada als orígens de la família i la seva evolució inicial, el pas d'artesans a operadors mercantils (1267-1337). En aquesta s'observen els mecanismes de creació de riquesa, especialment mitjançant el comerç en un radi curt i a gran escala. La segona tracta del canvi de mercaders a terratinents rendistes (1337-1385), on es té en compte l'impacte de la crisi epidèmica i el funcionament del rendisme i el prestigi social com a objectiu dels Bell-lloc. La tercera estudia les inversions i la formació del patrimoni rural al segle xv; i la quarta, les estratègies portades a terme a fi de mantenir el prestigi familiar, fins després de la Guerra Civil.

Penso que, afortunadament, mercès a obres com aquesta, i a moltes d'altres que l'han precedit, les quals l'autor ha tingut prou en compte, la historiografia catalana del món feudal ha assolit pujar un graó ben indispensable: allunyar-nos, cada vegada més, de l'herència de la història institucional. És a dir, les qüestions socials i econòmiques prenen pes i protagonisme, no només darrere les jurídiques, les que van lligar i conformar amb excés la visió del feudalisme català. No és gens estrany que l'oligarquia gironina aconseguís tenir un patrimoni rural important, «amb remences i tot», com esmenta Eva Serra dues vegades en ressenyar aquest mateix llibre (*Afers*, núm. 23-24, 1996, p. 386-389). M'agrada que alguns esquemes a poc a poc s'esquerdin, com això dels «remences i tot». No només el patriciat tenia remences. El món feudal era molt més complicat del que suposem, també els mateixos remences en certa manera actuaven com a *domini* si tenien prou poder —especialment econòmic—, subjectant i sotmetent els més pobres, remences com ells, però no tan benestants: els «pagesos grassos», amb actuacions particulars en la Revolta dels Remences, tal com va reflectir Vicens Vives.

CORAL CUADRADA

Josep M. PUIG I SALELLAS. *De Remences a rendistes: els Salellas (1322-1935)*. Barcelona: Fundació Noguera, 1996, 558 p. (Estudis, 9).

Sempre es parla de la importància dels arxius privats, però no sempre s'arriba a traduir aquesta preocupació en fets positius, és a dir, a treballar sobre la documentació que serveix. El llibre que aquí ressenyem és una mostra del valor de la documentació privada i del bon ús que se'n pot fer. La condició jurídica de l'autor hi té certament molt a veure, ja que l'obra consisteix essencialment en el comentari i la relació d'una documentació integrada per la típica documentació notarial (capitulacions notaries, testaments, inventaris), així com per determinats tipus de contractes (constitució de censals, masoveries), per entendre els quals és essencial una bona fonamentació jurídica. Per aquesta raó cal destacar especialment els capítols en els quals l'autor, partint sempre de la informació procedent del propi arxiu familiar, ens presenta de manera clara els elements constitutius dels capítols matrimonials (formes d'heretament, dot, definició de drets, debitori) i dels censals, o subratlla els elements de relació o dependència personal que, més enllà dels termes estrictament econòmics, configuraven el contracte de masoveria. Tots els qui s'interessin per conèixer el món rural català des de la perspectiva jurídica, i de la relació social que aquesta expressa, hauran de llegir els tres capítols (iv, ix i xiii), que assoleixen, per damunt del nivell simplement informatiu, un clar valor metodològic.

La documentació emprada cobreix un llarg període de temps. El primer Salellas mencionat, del qual se sap ben poca cosa, és datat del 1322. L'obra es clou amb els records que l'autor evoca de l'enterrament del seu avi, esde-

vingut el 1935, quan la família ja havia passat a viure com a rendista a Girona. Entremig, més de cinc-cents anys de vida pagesa a les terres del Baix Empordà, vora Cruïlles. És la història de la formació, les dificultats i la consolidació de diferents patrimonis pagesos, que conflueixen en la família Salellas: els diferents masos dels mateixos Salellas, els dels Ribot, els Fàbrega, ferrers de Monells, altres artesans i juristes de Girona. El patrimoni es consolida i s'incrementa per les compres de cases i de camps; travessa problemes financers, plets, vendes i endeutaments, sovint solucionats pel clàssic recurs als censals. Les dificultats són succeïdes per redreçaments ulteriors. Concòrdies i convenis donen sortida a situacions conflictives. El patrimoni es transmet per mitjà de successions i de casaments.

En definitiva, ens trobem davant la descripció acurada i l'anàlisi jurídica de la documentació relativa a cinc-cents anys de vida pagesa de la Catalunya Vella. Certament, es tracta de pagesos benestants, que, en algun cas, voregen la ciutadania honrada. El conjunt palesa la forta continuïtat de les estructures socials, econòmiques i jurídiques del camp català al llarg dels segles, des de la baixa edat mitjana fins al segle xx. No és, però, una continuïtat total. El mateix títol del llibre posa en relleu els dos termes de l'evolució, de la condició social dels titulars de les explotacions agràries que s'estudien. Els remences del segle xiv s'han convertit en els rendistes de finals del segle xx. L'evolució ha estat lenta i complexa alhora, accelerada en la darrera centúria, però ha existit, tanmateix.

En resum, l'obra aporta una abundosa informació sobre uns patrimonis rurals determinats i sobre el conjunt de famílies que els explotaren. El caràcter plurisecular de la informa-

ció la fa encara més valuosa. La precisió amb què s'expliquen les qüestions jurídiques li dona encara un interès metodològic. També cal valorar el fet que l'autor estigui explicant la història dels seus propis avantpassats, i el fet que prèviament la documentació hagi estat ordenada i catalogada dona a l'obra un caire especial.

Aquesta obra conté un índex de conceptes i un annex amb el regest de cent noranta-un pergamins.

PERE MOLAS

Josep ALANYÀ I ROIG. *Besalú, vida i organització d'una juderia*. Besalú: Ajuntament de Besalú, 1996, 95 p.

Basant-se sobretot en la documentació recollida en la tesi doctoral del professor Manuel Grau Montserrat, l'autor recrea en una obra de difusió, però basada en una profunda erudició, el que se sap d'una juderia petita, però de llarga durada (1244-1436), i que ens ha deixat a la vegada una de les millors mostres de l'art i de la vida diària dels jueus catalans: la *miqué* o banys rituals.

La documentació en què es basa el llibre no és tan abundant com seria desitjable i, sobretot, comença molt tardanament: la primera notícia, del 1244, però, mostra ja una juderia ben establerta: diversos jueus de Besalú tenien empenyorades rendes dels senyors del castell de Porqueres. No en podem calcular el nombre en aquest moment, però a la primera meitat del segle XIV l'aljama jueva de Besalú arribà a les 220 persones; com a mínim el 10 % de la població.

Els capítols següents estan destinats a l'organització de l'aljama, les lleis, les institucions i els costums que la regien i la creació del call separat el 1415. Aquesta separació entre cristians i jueus fou una imposició eclesiàstica, la necessitat de la qual no sembla que fos gens sentida pels besalunencs de l'època. El call de Besalú es dissenyà de tal manera que englobés la sinagoga, la *miqué* i els habitatges dels jueus més importants i que fos fàcil de tancar; per desgràcia, no és possible traçar-ne els límits sobre un mapa actual.

Segueixen dos capítols més dedicats a la cultura i als oficis exercits pels jueus, el primer dels quals és més d'àmbit general que no pas referit a Besalú, encara que s'hi recullen els

noms d'un bon grup de metges eminents relacionats amb la població; quant als oficis, s'esmenta l'existència a Besalú de botiguers, giponers i teixidors, però, com afirma Alenyà, es veu ben clar que la principal activitat de la comunitat jueva era el préstec.

Els problemes per fer front als crèdits eren, així mateix, la principal causa d'enfrontaments entre cristians i jueus: les dificultats del segle XIV feren créixer l'animadversió contra les aljames, que culminà amb els assalts del 1391. L'anomenada «disputa de Tortosa» va ser la porta a la butlla de Benet XIII del 1415, que representà la creació del barri jueu separat, del call. A Besalú aquest pràcticament no va tenir temps d'existir: el 1415 l'obligació de residir al call i de tancar-lo fou comunicada a nou caps de casa jueus (i és molt possible que hi hagués alguna família més); vint anys més tard, l'aljama de Besalú havia desaparegut: els seus membres s'havien convertit o havien emigrat. És molt possible que una comunitat tan reduïda no pogués fer front a les despeses de construcció i manteniment del call.

GASPAR FELIU

Josep M. FIGUERES. *Procés militar a Prat de la Riba. Les actes del Consell de Guerra de 1902*. Barcelona: Llibres de l'Índex, 1996.

Josep M. Figueres, un dels principals especialistes en història de la premsa catalana, publica en aquest volum les actes del consell de guerra seguit contra Enric Prat de la Riba, com a director de *La Veu de Catalunya*, per la reproducció d'una nota publicada en el diari francès *L'Indépendant* amb el títol «Separatisme al Rosselló».

En la introducció a les actes, Figueres contextualitza tant la figura d'Enric Prat de la Riba com el moment en què es produí el procés. Quina podia ser l'explicació al fet que un petit article, reproduït en francès, publicat en una pàgina interior, perdut entre les set columnes del periòdic de gran format que era *La Veu*, provoqués l'obertura d'un procés que durà a la detenció i l'empresonament d'una persona de la rellevància de Prat de la Riba? Figueres assenyalava que l'article no passava de ser una suau amenaça dels vinyataires de la Catalunya nord per obtenir uns guanys econòmics, i que, segurament, sense la paraula «Separatisme» hauria estat impossible que s'hagués desenvolupat l'esdeveniment. En aquest sentit, és plausible l'explicació del procés com un intent d'escarmentar un diari que els militars consideraven que els era especialment hostil; en aquell moment, a més, les repercussions punitives podien ser extraordinàriament greus pel fet que, des del mes anterior al procés, el govern havia declarat l'estat de guerra a Barcelona amb motiu de la vaga general del febrer.

La situació política del país en el canvi de segle era ben complexa. El triomf de la Lliga en les eleccions del 1901, un partit que pretenia

ser de masses com també ho era el Partit Radical d'Alejandro Lerroux, va ser interpretat com un repte dels partits dinàstics que alternaven en el govern. D'altra banda, l'estrat militar va veure en el nou partit catalanista la representació del separatisme polític, i la rememoració de l'experiència cubana i la crisi desfermada per la pèrdua d'aquelles últimes colònies. Figueres posa en relleu l'agitació anticatalanista que sacsejava l'ambient de la capital d'Espanya, on qualsevol manifestació de defensa de la identitat nacional catalana era vista com un fenomen independentista semblant a l'esdevingut al Carib.

L'anàlisi de la causa contra el director de *La Veu* és sorprenent per la voluntat d'exhaustivitat dels militars que hi intervingueren. Josep M. Figueres aplega més de cent diligències que mostren la tipologia, metodologia i mecànica del consell de guerra. La síntesi de l'instructor, el tinent coronel Vallespinosa, contra la sol·licitud de llibertat per a Prat de la Riba mostrava de manera clara que l'article no era l'objectiu central del procés. Deia:

[...] el haber contestado este individuo a las preguntas que se le hicieron de que las ideas que sustenta el Diario de su dirección, no son otras que recabar de los poderes públicos la Autonomía política y administrativa de esta Región.

També en aquest sentit, en el pròleg del llibre, Albert Balcells emmarca el procés a Prat de la Riba com un acte d'hostilitat més de les autoritats governatives respecte al catalanisme. *La Veu de Catalunya* havia estat suspesa entre la segona meitat del 1900 i el primer trimestre del 1901 i per substituir-la s'havia hagut d'improvisar temporalment el periòdic *Diari de Catalunya*.

L'empresonament de Prat de la Riba l'abril del 1902 durà només una setmana, en gran manera perquè els actes de suport a l'empresonat se succeïren i es donà una certa mobilització al

seu voltant que contrarià l'objectiu d'escarni perseguit per les autoritats militars. Tot i la curta durada, la presó, tanmateix, el va afectar greument atès el seu delicat estat de salut i les condicions en què tingué lloc.

El juny del 1902 Enric Prat de la Riba va ser indultat i el procés acabà sobresegut.

CARME MOLINERO

Joaquim FERRER; Josep M. FIGUERES; Josep M. SANS I TRAVÉ. *Els papers de Salamanca. Història d'un botí de guerra*. Barcelona: Llibres de l'Índex, 1996, 213 p. (Descoberta núm. 22) (Pròleg de Josep Benet).

El llibre que presentem intenta «posar seny» i racionalitat, tal com diu Josep Benet en el pròleg, en la controvertida qüestió dels papers catalans custodiats al «*Archivo Histórico Nacional. Sección Guerra Civil*» de Salamanca. Una qüestió que ha portat els arxius, per primer cop, a les primeres planes de les discussions periodístiques de tot el país, però malauradament, amb uns termes de «visceralitat anticatalana d'una mentalitat encara franquista» (seguint de nou les paraules de Josep Benet).

Com se sap, aquests arxius catalans foren confiscats per les tropes franquistes en ocupar Catalunya, i es va crear a Salamanca un dipòsit d'aquests papers, amb finalitats purament repressores. De fet, doncs, es tracta d'un botí de guerra, tal com s'apunta en la segona part del títol d'aquest volum. Tot el llibre pretén, doncs, donar arguments científics i racionals per a defensar la solució del problema des del punt de vista dels interessos catalans (clarament, els únics que són legítims): la restitució a Catalunya d'aquests arxius confiscats.

Aquest volum té el mèrit d'estructurar-se en tres parts diferenciades, per tal de donar una visió de conjunt del problema de Salamanca, de manera que el lector tingui bases sòlides per a defensar les posicions que s'han reivindicat des de Catalunya. La primera part, deguda al senador Joaquim Ferrer («La lluita parlamentària per la devolució»), descriu amb detall totes les actuacions parlamentàries al llarg de vint anys, destinades a reclamar la restitució dels

fons; unes accions que començaren amb una interpel·lació presentada pel senador Josep Benet, el 18 de gener de 1978 (p. 11-70).

La segona part del volum, deguda al professor Josep M. Figueres, s'acosta al problema des del punt de vista periodístic («La guerra dels papers», p. 71-160), on s'il·lustra amb claredat tota la polseguera i visceralitat que l'afer de Salamanca ha aixecat en la premsa, tant catalana com espanyola, i on millor podem «assaborir» les grans barbaritats que s'han arribat a escriure. Aquest sucós capítol es clou amb un molt útil recull exhaustiu dels articles i textos d'opinió sobre aquest tema (p. 161-170), una altra antologia d'acudits apareguts en la premsa gràfica (p. 177-189) i una nota bibliogràfica (p. 191).

La tercera i darrera part del llibre («Un arxiu per a la història», p. 193-213), a càrrec del doctor Josep M. Sans i Travé, director de l'Arxiu Nacional de Catalunya, tracta del tema de Salamanca des de l'anàlisi arxivística d'aquesta documentació. L'autor ens detalla les sèries de la documentació de la Generalitat republicana que són a Salamanca, i també les parts d'aquest arxiu que són en altres llocs, com a l'Arxiu Històric Nacional de Madrid («*Sección Fondos Contemporáneos*») i a la Biblioteca Nacional de Madrid. Àdhuc, Sans Travé ens recorda que a Salamanca hi ha més documentació catalana, a banda de la de la Generalitat: fons municipals, documents de la maçoneria, de la CNT-FAI, el PSUC, el CADCI, la UGT, el POUM, ERC, etc., i que, lògicament, també s'haurien de reivindicar. També s'analitzen les gestions del Govern català per a la restitució dels fons (recorda que el 1980 el conseller Max Cahner envià a Salamanca els historiadors i arxivers Jaume Sobrequés i Manuel Mundó, per tal que redactessin un informe) i les actuacions del Departament de Cultura de la Generalitat, que entre els anys 1983-1986 va fer

anar a l'arxiu de Salamanca tècnics arxivers catalans per a la reclassificació dels fons (tasca de la qual sortí un inventari, publicat pel mateix Departament de Cultura el 1992); o bé que s'aconseguí que el Ministeri de Cultura, entre els anys 1986 i 1993 enviés microfilms del fons a l'Arxiu Nacional de Catalunya. D'altra banda, l'autor, donant la seva opinió com a arxiver, remarca la inoportunitat de l'existència d'un arxiu temàtic (com és el cas de Salamanca), recorda que la titularitat dels fons correspon a la institució que ha generat els documents (en aquest cas la Generalitat de Catalunya) i que la Llei d'arxius de Catalunya, del 1985, dictaminà que la documentació de la Generalitat republicana, tant la que es troba dins de Catalunya, com fora del nostre país, s'ha de restituir i ha d'ingressar a l'Arxiu Nacional de Catalunya.

Com a colofó, direm que Josep M. Sans Travé recorda les recomanacions del Consell Internacional d'Arxius de retornar als propietaris legítims els arxius confiscats amb motiu de fets bèl·lics.

En definitiva, el present volum aporta una munió d'arguments, des de la raó i la serietat, que demostren clarament la legitimitat de les demandes catalanes per tal que siguin retornats els nostres arxius confiscats a Salamanca i desvirtuen contundentment les al·legacions fetes en contra d'aquest fet pels sectors més reaccionaris i anticatalanistes de la societat espanyola, que han adquirit molt sovint unes formes virulentes i gairebé insultants envers els catalans.

GENER GONZALVO

R E C E N S I O N S

Antoni FURIÓ. *Història del País Valencià*. València: Alfons el Magnànim, 1995, 658 p.

Periòdicament, els historiadors es troben amb la necessitat de fer una breu pausa en el curs de les recerques i d'oferir síntesis que presenten, tant als especialistes en períodes o temes diferents com als ensenyants i el públic en general, les darreres troballes i les noves interpretacions que se'n desprenen. La notable acumulació d'investigacions sobre la història valenciana, especialment a la dècada dels vuitanta, ha provocat la proliferació d'aquest tipus de treballs en els darrers anys. El llibre que ressenyem s'emmarcaria, també, dins d'aquest esforç d'actualització de la visió del nostre passat. Tanmateix, hi ha un tret que el singularitza: mentre que les síntesis de què disposem són obres col·lectives, una mena d'addició de síntesis parcials sobre períodes i matèries diferents, la present obra ha eixit d'una sola mà. Des dels anys seixanta (amb *Nosaltres els valencians* de Fuster i l'*Aproximació a la història del País Valencià* de Reglà), de fet, cap autor no s'havia atrevit a emprendre ell sol una tasca de semblants dimensions: l'únic precedent (a banda dels treballs esmentats) és la col·laboració de Manuel Ardit en el volum III de la *Història dels Països Catalans*, encara que únicament (?) s'ocupava del segle XVIII al XX.

El llibre de Furió, de tota manera, no vol ser una reedició dels llibres de Fuster o Reglà. Ni es tracta d'un assaig que busque entendre les claus de la debilitat de la consciència nacional valenciana, com era el cas de Fuster, ni un esquema interpretatiu que haja de servir de programa de recerca, com el de Reglà. S'emmarca dins d'un projecte editorial patrocinat per l'anterior equip de l'Institut Valencià d'Estudis i Investigació (IVEI) que consisteix en una col·lecció de cinc monografies que tracten de presentar una síntesi actualitzada sobre la història i la geografia del País Valencià, ocupant-se de qüestions específiques com la literatura, l'art o la ciència.

El llibre d'Antoni Furió aconsegueix amb escreix aquest objectiu. Es tracta d'una excel·lent actualització dels coneixements històrics sobre la societat valenciana al llarg del temps. Però també és alguna cosa més. Sense arribar, com he assenyalat abans, a ser un «llibre tesi», ofereix una visió articulada i coherent sobre el nostre esdevenidor històric com a poble. Aquest fet és remarcable per dues raons. La primera, perquè l'obra no és en cap moment una obra asèptica. Ben al contrari, es tracta d'un llibre fortament compromès; un compromís que es fa palès des de la frase que enceta la introducció: «No es pot dir que el País Valencià l'haja decidit la geografia» (p. 11). La intenció de Furió és, per tant, oferir una explicació sobre les raons que

han conformat el caràcter actual del poble valencià. Aquesta pretensió, a més, i seria el segon tret que caldria destacar, dota el llibre d'un fil conductor que facilita notablement la seua lectura. Al meu parer, la unitat del text és, doncs, la principal virtut del treball; una unitat i coherència que és també, sens dubte, la principal mancança de les síntesis en ús.

El punt de partida del llibre, com els de la resta de la col·lecció, se situa en la conquesta del Sharq al-Andalus empresa pels cristians catalans i aragonesos sota la direcció de Jaume I, i la creació de l'Estat i la societat feudals. És aquest el moment del naixement del poble valencià. Furió renuncia, per tant, a adoptar una perspectiva territorial que l'haguera dut a parlar del paleolític, els ibers o la societat andalusina. Aquesta darrera, de fet, només és tractada quant a la seua aportació, com a poble dominat, a la configuració del regne de València fins a la definitiva expulsió de la població morisca el 1609. L'obra adopta, a partir d'ací, una estructuració secular. Des del 1238 fins al 1939 la matèria històrica és ordenada en vuit capítols: «El punt de partida: la formació del país (1238-1348)», «Les dificultats del Trescents (1348-1412)», «L'esplendor tardomedieval (1412-1525)», «En la perifèria de l'imperi hispànic (1525-1609)», «El reajust del segle XVII (1609-1707)», «De Regne a província: creixement econòmic i centralització política (1707-1808)», «Temps de revolucions (1808-1874)» i «Societat burgesa i moviment obrer (1875-1939)». Tan sols dos curts períodes, per llur especial significació, són tractats més específicament dins dels capítols III i VIII, respectivament el trànsit als temps moderns (1479-1525) i la Segona República i la Guerra Civil. Cal destacar, en aquest sentit, la ponderació amb què són tractats els diferents períodes, ja que cap dels capítols ultrapassa les cent pàgines, i els més breus

(II, IV, V, VI) se situen al voltant de les seixanta. Ha estat, doncs, la quantitat d'informació disponible i la facilitat d'accés de l'autor a aquesta el que ha determinat l'extensió concedida als diferents períodes i no, com sol ser freqüent en la major part dels manuals i les síntesis, la concessió d'una rellevància especial a determinats períodes (normalment determinada per la proximitat temporal a l'actualitat). El llibre es tanca amb un breu epíleg, a manera de conclusió, sobre els temps més recents, sota el títol de «La llarga nit del franquisme i les esperances de la transició democràtica».

Aquesta divisió de la matèria pot resultar una mica convencional. Tanmateix, la convencionalitat s'acaba just ací. Furió renuncia explícitament a organitzar els diferents capítols segons els cànons habituals, és a dir, seguint l'esquema que des de la demografia ens du a les transformacions ideològiques, passant per l'economia, les institucions i els esdeveniments polítics. Per contra, adopta un punt de vista que pretén ser omnicomprensiu, buscant una estructura que li servisca més adequadament per tal de posar de manifest les interrelacions entre les diferents esferes que componen el cos social. Em sembla que ací s'hi troba una de les principals aportacions del llibre, ja que permet d'entendre millor les claus de l'evolució històrica. És necessari remarcar que aquesta perspectiva comporta una enorme capacitat de síntesi i un notable esforç interpretatiu, que són, sense pal·liatius, el millor de l'obra.

El fil conductor del treball s'articula al voltant de la construcció (i la reconstrucció) d'allò que entenem per País Valencià. Furió s'allunya constantment i deliberada dels patrons interpretatius mecanicistes i historicistes que tant sovintegen, no sols en l'imaginari col·lectiu, sinó també entre els mateixos historiadors. Adoptant un punt de vista que pot qualificar-se de «nacio-

nalista», posa de manifest els lligams històrics i culturals que uneixen els països de parla catalana. L'autor, però, defuig els plantejaments simplistes, desmitificant algunes preteses «essències» i remarcant que, per damunt de tot, la realitat del País Valencià és fonamentalment el producte de l'esdevenidor històric. Un esdevenidor, no cal dir-ho, conformat a partir de la confluència i la confrontació d'interessos econòmics, socials i polítics sovint antagònics. De la mateixa manera, el llibre, sòlidament assentat en els avenços més recents de la recerca històrica, és una demostració clara de la inoperància de l'esquema interpretatiu dualista proposat per Reglà i inspirat, en gran manera, en les anàlisis fusterianes.

No tractaré de resumir els continguts del llibre. Seria una feina ociosa en una obra d'aquest tipus i, potser, manllevaria interès per la seua lectura. Em limitaré a ressenyar algunes de les seues aportacions més importants. Els capítols dedicats a l'edat mitjana són, de bon tros, els més brillants del treball, i, molt especialment, el que s'ocupa del segle xv. És lògic que siga així, ja que es tracta del període en el qual l'autor és especialista. Aquest tret (la condició de medievalista d'Antoni Furió) li permet d'adoptar una perspectiva poc freqüent en les visions històriques globals, ja que la seua òptica es troba, per açò mateix, menys condicionada pels resultats dels processos. La constitució de la societat i l'Estat feudals damunt les cendres andalusines mercès al procés repobrador és analitzada tenint en compte les recerques més recents, i ofereix la imatge d'un món inestable caracteritzat per la ineficax resistència musulmana, l'extremada mobilitat de la població i la freqüent indecisió de les elits dominants (i la monarquia en primer terme).

El llibre ens descobreix l'edat mitjana valenciana, caracteritzada pels desequilibris re-

gionals de l'evolució econòmica (marcada per la consolidació de l'agricultura cristiana i l'embranzida manufacturera i comercial), la progressiva marginació territorial de la població mudèjar i la formació de les comunitats veïnals, amb unes poderoses oligarquies al capdavant. En aquest marc, Furió situa la construcció de l'Estat feudal. Un estat que, com a tot Europa, camina en aquest període cap a la consolidació de l'autoritarisme monàrquic. Els esforços del rei per reduir el pes polític de la noblesa (compensat amb l'extensió de la geografia senyorial a costa del patrimoni reial), el paper institucional i financer de les viles i ciutats (amb l'enorme pes del Cap i Casal), la formació de bàndols irreconciliables al si de la classe feudal o de les mateixes comunitats, la creixent intolerància ètnica i religiosa (especialment envers els jueus) són alguns dels trets que defineixen la dinàmica d'aquest procés. La complexa dialèctica que el caracteritza donarà com a resultat la consolidació d'un tipus d'Estat que no és capaç d'articular una sòlida estructura fiscal centralitzada sobre la base de la creació d'un exèrcit reial. El manteniment del poder militar de la noblesa feudal, el dèbil pes polític de les institucions centrals (i la Generalitat, encarregada de l'Administració fiscal, en primer terme) i l'enorme càrrega financera que havien de suportar les viles i, particularment, la puixant València quatrecentista, havien de condicionar el desenvolupament posterior, sobretot des que, a partir del regnat de Ferran II, el regne de València s'insereix en l'heterogeni marc de la monarquia hispànica.

Totes les tensions acumulades esclataren a l'inici del cinccents amb la revolta de les Germanies, la qual serveix a Furió de pòrtic per a l'inici de l'estudi del trànsit a allò que ell anomena «temps moderns». La inserció de la societat valenciana en el nou marc polític, amb la

progressiva desnaturalització i castellanització de les elits, i els avenços del poder monàrquic configuren el fil conductor de l'exposició a partir d'ací. L'autor aconsegueix articular així un discurs coherent que, tot i això, no deixa de trobar-se condicionat per la feblesa dels coneixements històrics sobre el període. És per això que els seus esforços per tal de presentar-ne una visió de conjunt coherent resulten més meritoris. La domesticació dels municipis, amb unes oligarquies cada cop més sotmeses a l'autoritat del rei, la progressiva pèrdua de poder polític de les Corts (la freqüència de la reunió de les quals decau amb el pas del temps) i la creació de poderosos instruments controlats directament per la monarquia, com la Reial Audiència de València, són els signes de la consolidació de l'absolutisme. Aquesta es veurà, a més, empenyada per poderoses forces. L'amenaça turca, agreujada pel paper de quinta columna que hi podia fer l'encara nombrosa població morisca (convertida formalment al cristianisme des de les Germanies, però absolutament refractària als intents d'assimilació religiosa i cultural), donarà pas al naixement de les milícies del regne, que, amb tot, seguiran estretament vinculades al finançament i la direcció dels poders locals. El progressiu endeutament de la noblesa i els municipis serà un altre dels motors de la centralització política.

Amb tot, la síntesi de Furió acaba ressenyant-se massa de la manca de recerques sobre el període, que es fan especialment paleses en l'escassetat de monografies locals. Així, per exemple, l'esbós de l'evolució econòmica no pot anar molt més enllà del repàs pels macroindicadors (preus, producció agrària, etc.) i la constatació que, després d'un fort creixement (acompanyat, com als temps medievals, d'una creixent orientació comercial de l'agricultura), l'embranchida demogràfica i econòmica s'atura

al voltant dels anys vuitanta, iniciant un període de dificultats que preludia la crisi encetada amb l'expulsió dels moriscs. Tot açò fa aparèixer un dels punts més dèbils, al meu parer, del discurs de Furió en tot el llibre: la consideració de les Germanies com una derrota sense pal·liatiu del món urbà. Per una sola vegada l'esquema dualista fa acte de presència. La visió de l'autor es troba en aquest punt massa ancorada a la vella explicació, fins al punt que li passa per alt el desplegament de l'economia urbana (tot i que crec que la dicotomia camp-ciutat, tan cara en el medievalisme valencià, de vegades oculta més que no ensenya). Insistent en el retrocés de les manufactures del cincents, no s'adona del creixement que van experimentar aquestes, àdhuc a la mateixa ciutat de València: ell mateix addueix un testimoni que el 1532 es queixava que la sederia havia passat en poc temps de mil dos-cents a quatre-cents telers (p. 286), i parla més avant (p. 333) que la crisi sedera dels anys vint del segle XVII havia reduït el nombre de telers de quatre mil a quatre-cents; malgrat el caràcter extremadament impressionant i exagerat de les xifres, entre el 1530 i el 1620 l'auge seder adquireix unes proporcions notables.

La frontissa amb el segle XVII està marcada per l'agreujament del problema morisc amb les freqüents incursions barbaresques i per l'auge del bandolerisme. Fenomen al qual no serien alienes les dificultats econòmiques, especialment les de la classe feudal, assotada per una forta crisi de les seues rendes i un creixent endeutament. Al punt de confluència entre ambdós, que va suposar la creació de la milícia, se n'afegiria un altre: l'expulsió dels moriscs. Aquesta mesura, presa per raons polítiques, va obrir una porta a la solució de l'endeutament nobiliari i a una formidable reestructuració demogràfica del país. El buit deixat pels foragitats

va ser cobert, amb dificultats, per gent del país, configurant una distribució de la població que, en gran manera, s'allarga fins a l'actualitat. El preu, però, va ser una forta crisi que no es va superar fins a la meitat de la centúria. Furió, fent-se ressò de les interpretacions dominants en l'actualitat, refusa el qualificatiu de *refeudalització* amb què durant molt de temps s'ha qualificat el procés que va seguir l'expulsió. Al contrari, remarca les transformacions que va sofrir el món agrari, entre les quals destaquen la consolidació de l'orientació comercial i el declivi relatiu de la noblesa (abocada a la col·laboració oberta amb la monarquia per obtenir la seua protecció i a enllaçar les seves estirps amb les de la noblesa castellana). La progressiva domesticació política del regne portada a terme pels Àustries establiria les bases per posar fi definitivament al bandolerisme cap a les acaballes del segle i el faria un terreny propici per al progrés de l'absolutisme (molt més que a la resta dels estats de la Corona d'Aragó).

Des d'aquesta perspectiva, Furió contempla l'esclat de la *jacquerie*, coneguda com la Segona Germania, el 1693 com la continuació per la força de l'etern enfrontament entre senyors i camperols; els primers, amb la intenció de controlar millor les comunitats (i obtenir amb això majors rendes), i els segons, desitjosos d'una major autonomia per frenar les pretensions dels primers i, anant encara més enllà, eliminar les jurisdiccions senyorials, integrant-se en un Estat unitari sota el domini reial. Aquesta pugna, quasi sempre conduïda a través del recurs als tribunals del rei, anirà adquirint un caràcter més violent, paral·lelament al creixement econòmic, i culminarà en la Segona Germania, pòrtic de la Guerra de Successió. El trànsit al segle XVIII es configura així sense solució de continuïtat. Malgrat el caràcter dramàtic que va suposar la guerra i el posterior

decret de Nova Planta, amb la supressió dels Furs i l'ocupació militar, que Furió no dubta a qualificar de derrota col·lectiva, en certa manera l'esdeveniment representa la culminació (cruenta i radical) d'un procés que venia de molt lluny. L'esquematisme dual de Reglà es transforma així en un procés extremadament complex de la configuració de l'Estat absolutista al territori valencià, amb les seues característiques pròpies basades en la integració en una entitat política diferent i el progressiu desarrelament cultural, primer de les elits i després (i en gran manera mitjançant la coacció) d'una part important de la societat. L'impressionant creixement econòmic del XVIII apareix també, per tant, com una continuació de les grans línies de l'evolució dels segles anteriors: una agricultura pròspera, amb una important orientació comercial i una marcada concentració de la propietat de la terra que va crear uns estrats socials enriquits que encapçalen les comunitats locals (i en part també les dominaven); un desplegament de les activitats manufactureres i comercials, amb un tarannà cada cop més pròxim al patró propi del capitalisme, però sotmès a unes fortes contradiccions que dificultaran el trànsit cap a la industrialització, i, en darrera instància, l'erosió continuada del poder econòmic de la noblesa que sols es va beneficiar parcialment del creixement per no haver-se consolidat com a propietària de terres.

La crisi de l'absolutisme a finals del XVIII serà el punt de partida de la revolució burgesa. És aquest un dels camps en què la historiografia valenciana ha progressat més, i més de pressa. El llibre de Furió ens dibuixa, amb una claredat i rigor expositiu envejables, els trets que aquest llarg procés va adquirir al País Valencià. La formació d'una nova classe dominant (en part sorgida a l'empara del mateix procés revolucionari), els interessos de la qual bascu-

len entre la propietat de la terra, el comerç de productes agraris, els contractes amb l'estat i, en menor manera, la inversió industrial, amb totes les contradiccions que açò comporta; les insatisfaccions del camperolat, al qual la revolució no facilita l'accés a la propietat, així com de l'incipient proletariat i les classes populars urbanes; tot plegat conforma el substrat d'on sorgeixen els actors del procés, siguen carlins, moderats, progressistes, demòcrates, republicans o, a última hora, anarquistes. Per Furió, el tarannà fortament centralitzat que l'Estat espanyol havia heretat de l'absolutisme borbònic es va reforçar amb la divisió provincial, que va trencar la unitat administrativa del país, i, el que és més greu, es va anar formant una consciència nacional espanyola que entrebancaria el desenvolupament nacional valencià en el marc que li seria propi. L'autor presenta les línies del desenvolupament econòmic que formen la base d'aquest procés. D'una banda, un creixement agrari que, com als segles anteriors, combina l'extensió (amb una ocupació gairebé completa de l'espai susceptible de ser conreat) amb la intensificació (caracteritzada per l'ampliació dels regadius per mitjans tradicionals, però també nous, com els motors que inunden molts camps valencians); creixement impulsat per sectors fortament vinculats a la comercialització del producte agrari (vinculats políticament als interessos de bona part de la burgesia espanyola), sobretot del vi i l'aiguardent i, encara, de la seda. D'una altra, un auge, gens espectacular però ferm, del sector industrial, especialment al voltant de la ciutat de València i en altres nuclis, com Alcoi. La capacitat d'adaptació de la indústria (reduïda, fins a l'aparició, en les primeres dècades del segle xx, de la siderúrgia saguntina, a la producció de béns de consum) permetrà superar l'entrebanc de la crisi sedera i, en part atenent les deman-

des d'una agricultura en expansió, establir les bases per a la completa industrialització de la present centúria.

En el darrer capítol del llibre, Furió es preocupa d'analitzar dos fenòmens que considera especialment rellevants. D'una banda, l'auge del moviment obrer, sorgit a l'empara de la industrialització i cada cop més important i influent, i, de l'altra, el naixement del valencianisme polític (tot i dedicar bona part de l'anàlisi al desenvolupament d'altres forces polítiques valencianes com el republicanisme blasquista o el catolicisme conservador). Pel que fa a aquest darrer, reflexiona sobre el paper de la renaixença valenciana i el marc social i econòmic en què es va desenvolupar, determinat per la seua escassa implantació; però, alhora, remarca la influència que va tenir sobre les forces polítiques d'obediència estatal (plasmada, per exemple, en els projectes d'Estatut de la República), encara que no acaba d'aclarir el perquè d'aquest ascendent.

El context socioeconòmic es va caracteritzar pel pes adquirit per la burgesia lligada al negoci de l'exportació de la taronja (el conreu que havia estat cridat a omplir amb escreix el buit deixat per la morera), els canvis en l'estructura agrària que van facilitar l'accés a la propietat de la terra d'una gran quantitat d'arrendataris, el creixement urbà i industrial i els inicis de la modernització demogràfica valenciana. El tancament de la revolució burgesa en el període de la Restauració va donar pas a la configuració d'un règim polític en què l'alternança de liberals i conservadors, determinada per un sistema electoral corromput basat en el poder dels cacics locals, va donar lloc a un període de relativa estabilitat fins que les dificultats dels anys finals del xix provocaren l'auge de l'obrerisme i el republicanisme. El creixement imparable d'aquestes tendències políti-

ques (frenat momentàniament per la Dictadura de Primo de Rivera als anys vint) desembocaria finalment en la Segona República, resultat directe, segons Furió, de la incapacitat de l'estat liberal per a respondre al repte polític de modernització que demanaven les profundes transformacions socials produïdes al compàs de l'expansió capitalista i accelerades pel creixement dels anys vint. El fracàs final de l'experiència republicana amb l'esclat de la Guerra Civil el 1936 frustraria aquestes esperances.

El llibre conclou amb un breu epíleg sobre el període de la dictadura franquista. Furió fuig de plantejaments condescendents per fer una dura crítica sobre el seu significat. Des del punt de vista econòmic, és cert que durant el període franquista el País Valencià va culminar el seu procés d'industrialització; tanmateix, l'autor indica que les forces que el van empenyar van ser externes al mateix règim urgint tant pel perill d'instabilitat interna com per la pressió exterior. Davant d'açò, remarca el retrocés que van significar els anys de la postguerra amb la fam i la caiguda espectacular dels nivells de vida i l'aturada de les línies de transformació econòmica que s'havien anat desenvolupant als períodes anteriors (i no cal ni parlar de les greus conseqüències de la política autàrquica en un país de fort tarannà exportador com el nostre). Així mateix, posa de manifest la brutal i indiscriminada repressió exercida sobre els elements més actius del poble i, especialment, sobre la classe obrera. Furió acaba amb un breu esbós de l'oposició política (caracteritzada, entre altres coses, pel revifament del nacionalisme valencià) i la contestació popular que va dur a la caiguda del règim i va encetar el procés de la transició.

No m'agradaria acabar sense destacar la facilitat amb què el llibre es deixa llegir. Malgrat el seu aspecte voluminós, la redacció és àgil i

amena, característica no massa freqüent entre el gremi dels historiadors. En definitiva, es tracta d'una obra imprescindible, tant per als especialistes com per al públic consumidor d'obres de divulgació.

LLUÍS TORRO GIL

Joan Josep BUSQUETA; Enric VICEDO [ed.]. *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània. Sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1996, 584 p.

Encara que no se'n digui res a la portada, la «Presentació» dels editors ens informa que es tracta de la publicació dels treballs d'un primer col·loqui dedicat a l'estudi dels «Sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans» centrat en l'estudi dels béns comunals i d'un «Seminari sobre els Béns comunals a l'Europa contemporània». A més, el volum enceta una col·lecció d'actes de congressos sota el mateix títol genèric de «Sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans», però ni a la portada ni a la portadella no hi consta el nom de la col·lecció com a tal. Una mica més de cura en aquests aspectes no hauria estat sobrer.

En canvi, al meu parer, resulta expletiva la publicació dels resums de les comunicacions fets pels relators (V. Gual i J. Alzina), sens dubte de gran interès a l'hora d'agilitzar el col·loqui, però redundants quan les comunicacions estan publicades íntegres a continuació: molt més interessant hauria estat fer referència als col·loquis posteriors a les intervencions, però d'aquesta mancança no en podem culpar els editors perquè, per desgràcia, les discussions no es publiquen gairebé mai.

El contingut del llibre respon a un temari tan ampli de manera molt desigual, tant en la cobertura de l'espai i del temps desitjats com en les aportacions que s'hi fan. L'època medieval està molt poc representada (ni tan sols merquè una ponència, com les altres edats històriques); la ponència de l'època moderna

(J. Dantí) es limita a Catalunya i només la de C. Montiel, referent a l'època contemporània, abraça tots els Països Catalans. Les comunicacions són tres per a l'època medieval, sis per a la moderna i vuit per a la contemporània, si bé dues d'aquestes fan referència a Navarra i Andalusia respectivament i la província de Lleida s'enduu la part del lleó. Pel que fa a les comunicacions, vora treballs de notable interès, hi ha comunicacions purament descriptives i d'altres que dediquen moltes pàgines a aspectes que només indirectament tenen relació amb els comunals.

En la conferència inaugural, Font i Rius, amb la mestria acostumada, ofereix una guia de la historiografia i les fonts documentals per a l'estudi dels comunals, així com del pensament i la pràctica jurídica pels quals s'han regit. J. Fernández Trabal, en poques pàgines, però clares, indica la minsa bibliografia medieval sobre el tema i els camins d'investigació que cal seguir. J. Dantí, en la ponència referent a l'edat moderna, evoca també la bibliografia existent, però fa una referència especial a l'evolució dels comunals, als plets i conflictes que generaven i a les diverses causes de la seva erosió i desnaturalització. La ponència de C. Montiel sobre l'edat contemporània, amb un plantejament més jurídic que històric, examina la fi dels comunals, així com les imprecisions de la llei i els diferents interessos en joc que portaren a una aplicació molt diferent segons les zones: els comunals es van conservar, o es van vendre en profit de l'estat o dels ajuntaments, o van ser simplement usurpats.

Dins d'aquests plantejaments generals podem afegir els dos intents de quantificar els comunals al segle XIX: el de P. J. Brunet per a les Balears i el de P. Sala per a Catalunya; no els podem considerar massa reeixits; el primer, per

la llastimosa misèria de les fonts, el segon, per unes interpretacions del procés a la Catalunya occidental que em sembla que aporten més fum que llum a la comprensió del tema, especialment per la doble confusió entre vagants i comunals i entre béns comunals i aprofitaments comunals.

Les diverses formes d'aprofitament dels comunals són la part principal dels estudis de X. Eritja i M. Teresa Ferrer per a l'edat mitjana i de J. Forns i X. Vidal per a l'edat moderna; aprofitament que de vegades comporta l'apropiació, sigui per venda o establiment, o pel manteniment fins al segle XIX del dret d'aprisió, posat de manifest per E. Fabregat en el cas de Tortosa.

La conflictivitat entorn dels comunals és un dels temes més recurrents: J. Olivares en dóna una visió general, si bé les seves conclusions potser disposen massa confiança en una font que només és parcial, com el treball de M. A. Sanllehy sobre les concòrdies a l'Aran posa prou bé de manifest. Aquestes visions generals es complementen bé amb la comunicació de Bringué, que examina uns quants litigis amb més deteniment. També cal incloure en aquest grup la comunicació de M. Bosc, R. Congost i P. Guifré sobre tres pobles de l'Empordà, ben representativa de la multiplicitat de conflictes que es podien generar, tant per la indefinició entre terres senyoriales no cedides (vagants) i terres comunals (com és el cas de Cabanes), com per la manera de repartir els comunals, igualitàriament o d'acord amb la terra tinguda (com és el cas de Valveralla); l'altre cas estudiat, Viladamat, no és de cap manera un conflicte pels comunals, sinó per la senyoria eminent, que en aquest cas era col·lectiva.

Una part d'aquests conflictes prové del progressiu interès dels municipis, i també de la

corona, en els béns comunals: el dur enfrontament pels aiguallieixos del Daró i del Ter, estudiat per M. Bosch, és jurídicament una pugna per les noves terres entre la propietat municipal i la reial; el cas de Sineu i Lloret, estudiat per P. Salas (per què es deu entestar a utilitzar *Llorito*?), un litigi entre el municipi i el poble agregat, al qual en principi pertanyien els comunals en disputa. La visió general de J. Bonales sobre la desamortització a la Conca de Tremp posa de manifest el paper que els municipis i els notables locals pogueren fer en el procés. La mateixa conclusió obté I. Iriarte del seu estudi dels comunals navarresos. Els comunals es conservaren on així interessà les classes acomodades, com fou el cas de Navarra. En canvi, a Zújar (província de Granada) es produí una municipalització dels comunals que, segons A. Ortega, permeté una explotació més a fons de l'espart, en benefici dels arrendataris i del municipi; el treball d'Ortega se centra en l'espart, però no queda gens clar que llenyes i pastures, tot i no haver deixat gaire rastre documental, no fossin igualment importants.

Els conferenciants invitats al seminari sobre béns comunals a l'Europa contemporània mostren una constant: parlen més de l'època moderna que de la contemporània. J. M. Nee-son ataca amb poderosos arguments dues idees generalitzades sobre la pagesia anglesa (definida com a classe dels propietaris treballadors directes de la terra): que aquesta havia pràcticament desaparegut quan es generalitzà el procés d'*enclosure*, amb la consegüent privatització dels comunals, i que aquests només eren útils als desposseïts o als pagesos amb molt poca terra.

G. Corona mostra les grans línies del funcionament i del procés de desaparició dels comunals a Itàlia, tan semblants en molts aspectes a l'evolució a l'Estat espanyol.

J.-L. Mayaud comença amb la dubtosa afirmació que els comunals francesos eren més drets d'ús (emprius) sobre propietats feudals, que veraders comunals. Descriu després el procés d'erosió provocat per les idees dels fisiòcrates i l'abundàcia de pagesos sense terra, i també les profundes transformacions provocades per la Revolució Francesa: tot i això, una part dels comunals s'ha mantingut fins als nostres dies.

En definitiva, com sol succeir en les publicacions de congressos, és una obra desequilibrada respecte al contingut anunciat i desigual pel que fa al valor de les aportacions; però sens dubte és una aportació important en una temàtica que fins ara ha estat molt desatesa.

GASPAR FELIU

Pere ANGUERA. *Déu, Rei i Fam. El primer carlisme a Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, 594 p. (Biblioteca Abat Oliva, núm. 157).

Aquesta obra està cridada a ser de consulta obligada per a qualsevol interessat en l'estudi del carlisme a Catalunya, tant per la seva línia interpretativa com per l'abundant aparell bibliogràfic i documental que aporta, fruit d'una acurada selecció i recerca en arxius de tot tipus. Tot i que el tema de recerca és el carlisme a les comarques tarragonines, la diversitat de les fonts treballades i l'amplitud de mires de l'autor fan d'aquest estudi una obra d'abast general.

El carlisme hi és analitzat arran de terra, és a dir, s'estudien els veritables protagonistes de la guerra, i no només els seus dirigents o els seus ideòlegs. El carlisme és despulat de la seva vestimenta ideològica i el que hi veiem són homes de carn i ossos que, per múltiples raons i de manera voluntària o forçada, s'han incorporat a les partides carlines. Això és el que fa d'aquest estudi una recerca innovadora, començant pel títol, cridaner i provocador, de *Déu, Rei i Fam*, a l'hora d'analitzar les resistències a la revolució liberal.

L'autor estructura el seu treball en set capítols i una llarga llista de fonts i bibliografia consultades. Sorpren, a primera vista, la manca d'unes conclusions finals, però aquestes es troben, de fet, en cada un dels capítols esmentats i, sobretot, en el v. Per realitzar aquest comentari, hem dividit el treball en tres grans apartats que no segueixen l'ordre emprat pel seu autor, ja que considerem que els capítols vi i vii són complementaris del ii, i el v mereix una atenció especial, perquè és on s'especifica la tesi principal de l'obra. El primer apartat abastaria el ca-

pítol I, que es dedica a l'estudi dels anys previs a l'esclat oficial de la guerra (1827-1833) i de la multiplicitat d'interessos en joc que la faran possible.

Un segon apartat està format pels capítols II, VI i VII. El capítol II és una visió general de l'evolució de les partides carlines (1833-1840) i de la seva confrontació amb els liberals, destacant-ne el predomini de les petites partides, agrupades només conjunturalment per a realitzar alguna acció d'envergadura. En el VI s'analitza l'actuació d'aquestes partides (segregats, robatoris, sabotatges, etc.), que, segons l'autor, estaven més interessades en la supervivència que en la lluita política. En el capítol VII s'analitza l'actuació d'aquestes partides carlines i, més en particular la d'una, la del capità Pàmies; l'autor disposa de la seva comptabilitat, una font documental de primer ordre i fins ara gens utilitzada.

El primer apartat, format pels capítols III, IV i V, és la base de l'estudi; l'autor hi interpreta el carlisme fent una recerca minuciosa. Estem, doncs, lluny de teoritzacions sense fonament empíric, ja que Pere Anguera dóna un ampli suport documental a les seves afirmacions més teòriques. El capítol III es dedica a analitzar els carlins, però l'aportació més important és la que es fa al voltant de l'estudi d'uns dos mil carlins de les comarques meridionals i que permet de fer a l'autor un retrat robot del carlisme català: «pagesos i menestrals en atur (bàsicament els lligats al tèxtil), solters i en edat militar» (p. 238). El capítol IV complementa l'anterior, i l'autor hi fa una reflexió sobre la geografia i la quantificació del carlisme català; pel que fa a la geografia, l'autor accepta la tesi que el carlisme tenia lloc sobretot a les zones empobrides; pel que fa a la quantificació, després de constatar-ne les dificultats documentals, assenyala que els enrolats a les

partides carlines podien arribar a ser uns onze mil homes.

En el capítol V, el de les conclusions, l'autor explicita quines eren les raons que duïen aquests homes a enrolar-se al carlisme. Apunta que foren múltiples i heterogènies, però que, en cap cas, hi figuraria un pretès catalanisme. Entre les raons que aporta Anguera, cal destacar la manipulació ideològica, en la qual destacaria el paper fet pel clergat, la protecció i tolerància que trobaven en les autoritats locals, el tradicional refús a l'exèrcit, la millor oferta econòmica i de llibertat de les partides; l'actuació de les autoritats liberals superiors, la vesània d'alguns caps liberals; la repressió sobre els familiars carlins, els enrolaments forçats, i la crisi econòmica que patia Catalunya. L'autor conclou la seva anàlisi d'aquest carlisme arran de terra amb aquesta afirmació (p. 422 i 423):

[...] s'aixecaren en armes més per la destrucció i l'ofegament del seu mode de vida generat pel canvi impulsat per les transformacions econòmiques liberals [...], que no pas per la defensa d'uns drets successoris, que equivalien a la continuïtat del model polític de l'antic règim utilitzada com a aixopluc.

RAMON ARNABAT

Joaquim CAPDEVILA; Agustí GARCÍA [cur.]. *La festa a Catalunya. La festa com a vehicle de sociabilitat i d'expressió política*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, 234 p. (Biblioteca Milà i Fontanals, núm. 25).

El llibre que comentem recull les ponències i comunicacions presentades en l'àmbit intitulat *La festa com a vehicle de sociabilitat i d'expressió política* del I Congrés de la Coordinadora de Centres d'Estudi de Parla Catalana que, amb el títol genèric de «Moviments socials i dinàmica associativa», es va realitzar a la seu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs de Lleida la tardor del 1994. El llibre ha estat editat a cura de Joaquim Capdevila i Agustí García Larios, que han realitzat la feixuga tasca de recopilar i homogeneïtzar els heterogenis treballs presentats de cara a la seva publicació.

Com en tota miscel·lània, i el llibre que recull les actes, comunicacions o ponències d'un congrés, seminari o col·loqui no és una altra cosa, els treballs recollits presenten característiques diferenciadores, si bé tots tenen dues característiques comunes. Primera, són estudis que analitzen la festa des de l'àmbit local en el llarg període que va del segle XVIII al segle XX. Segona, tots els treballs reuneixen els requisits exigibles d'un bon treball de recerca. Però potser un dels elements més enriquidors d'aquest llibre sigui el fet que els estudis procedeixen d'àmbits científics diversos: la història, l'antropologia i la sociologia.

El llibre, després de la «Presentació» inicial, s'enceta amb una breu però interessant «Introducció» (p. 7-17), on Joaquim Capdevila i Agustí García Larios ens ofereixen una reeixida presentació dels treballs que formen el corpus del llibre, destacant-ne els aspectes més im-

portants. Aquesta «Introducció» ajuda el lector a situar-se en la temàtica de la festa a Catalunya, dels canvis que aquesta pateix en aquest període (bàsicament, modernització, civilització i desrústicació) i de la continuïtat que en el període esmentat s'ha produït. Ajuda, també, a entendre els treballs que el lector llegirà a continuació, tot inserint-los en el context més general de la festa a Catalunya.

Els treballs pròpiament dits que formen aquest llibre s'inicien amb la ponència de Joan Lluís Marfany, «Notes per a l'estudi de la festa a les terres catalanes» (p. 19-50). En aquesta ponència trobem el marc precís per entendre i inserir la resta de comunicacions, de caràcter més local, en aquest plànol més general de la festa a Catalunya. Marfany constata que al llarg del segle XX, sobretot a la seva segona meitat, es produeix un procés de privatització de progressiu abast geogràfic, com mostra la gran proliferació de les societats de balls a Barcelona, en les quals són representats de manera horitzontal els diferents col·lectius de la societat barcelonina: burgesos, artesans, menestrals... És a dir, aquestes societats s'adapten a la nova estructura social, deixant de banda l'estructura de l'Antic Règim, on hi havia dos tipus de societats: les populars i les aristocràtiques. Com assenyala Marfany, la festa moderna es privatitza, però alhora es fa domèstica, en un procés coherent amb el desenvolupament de la nova societat burgesa. I aquesta nova societat burgesa, o més ben dit les seves classes dominants, promourà un nou tipus de festa col·lectiva, les festes cíviques, per tal d'exaltar els valors i els dirigents de la nova societat liberal.

Entrant ja en l'apartat de les comunicacions, que ocupa la major part de les pàgines d'aquest llibre, podríem agrupar-les en dos blocs: un que tracta de les cultures plebees

del XVIII i dels canvis que aquestes pateixen a l'inici de la revolució liberal; i un altre que tracta de les noves formes de festa i d'utilització de l'oci a partir de mitjan segle XIX i tot el segle XX. En el primer bloc caldria inserir les comunicacions de Mercè Renom, Joaquim Capdevila, Valentí Girbau i Dorothy Noyes; i en el segon, les de Josep M. Llobet, Rafael Núñez, Pere Solà, Josep Santesmases, Laura García, Klaus-Jürgen Nagel i Antoni Gavalda.

Pel que fa al primer bloc, la comunicació de Mercè Renom, «La cultura plebea de la festa, del treball, i de l'organització del temps a Sabadell a tombant del segle XVIII al XIX» (p. 51-73), planteja, a partir del dietari de l'il·lustrat Antoni Bosch i Cardellach (Sabadell, 1758-1829), l'existència d'un doble calendari festiu, un de caràcter popular al voltant de l'artesanat, i un altre d'eclesiàstic, que és el que segueix l'aristocràcia, «els principals», a la segona meitat del segle XVIII. Aquest doble calendari s'anirà diversificant a partir de començaments del segle XIX amb l'aparició de nous grups socials i amb l'aparició de noves formes de celebrar i d'entendre la festa. En una direcció semblant apunta la comunicació de Joaquim Capdevila, «La cultura camperola de la festa. Notes d'una substitució (el cas de les terres de ponent)» (p. 75-102), que assenyala també l'existència de dues concepcions de festa dins la pagesia, entre la pagesia benestant i la pagesia pobre. Al llarg del segle XIX, la pagesia benestant intentarà d'anul·lar les formes d'oci de la pagesia pobre.

Valentí Girbau, en la seva comunicació, «La vivència de la festa al bisbat de Vic a les acaballes de l'Antic Règim» (p. 103-123), planteja els orígens d'aquesta confrontació entre les cultures plebees i eclesiàstica i aristocràtica de l'oci. El conflicte se segueix mitjançant les visi-

tes pastorals dels bisbes Ramon Strauch i Francesc de Veyan, i hom pot constatar el conflicte en la resistència de la cultura plebea a eliminar els elements profans del calendari litúrgic, i com, finalment, les consuetes de diferents pobles del bisbat de Vic constaten una mena de pacte entre l'estament plebeu i l'eclesiàstic pel que fa al calendari. Dorothy Noyes analitza en la seva comunicació «Els perfomances de façana a la Catalunya moderna: ostentació, respecte, reivindicació, rebuig» (p. 125-149) aquest mateix conflicte, però des d'un vessant realment innovador: l'anàlisi d'una sèrie de manifestacions realitzades en l'àmbit de les façanes d'edificis, el que ella n'anomena «performance de façana», sigui per a mostrar rebuig (esqueflots, profanació, avalots...) o per a mostrar respecte (enramades, cercaviles...). Tot i que tracta d'un tema diferent, les nades, i d'un període diferent, el segle XIX, caldria lligar aquest darrer treball amb el que presenta Josep M. Llobet, «La crítica política dins els textos de les nades ceriverines del final del segle XIX» (p. 151-156), a partir de la documentació servada a l'Arxiu Històric Comarcal de Cervera.

Aquesta darrera comunicació ens portà al segon bloc que hem esmentat, tot i que la primera comunicació que comentem hi tingui alguna relació, com veurem. La dinàmica entre diferents cultures pel que fa a la festa, la trobem encara en els nostres dies com assenyala Rafael Núñez en la seva comunicació, «Referents històrics, components antropològics, significacions socioculturals i implicacions polítiques d'un exponent de la immigració a Osona: l'ACA-Penya Flamenca de Manlleu» (p. 157-173). Aquesta comunicació pot ajudar-nos a entendre el fenomen de les penyes flamenques, tan estès a les viles i ciutats catalanes amb forta immigració andalusa. Segons aquest antropòleg, la florida

de penyes flamenques arreu de Catalunya respondria a una voluntat de resistència, de mostrar una identitat cultural diferent a l'oficial catalana. Aquest resistencialisme es fonamentaria en la cultura plebea agrària andalusa, de la qual serien portadors els fluxos migratoris dels anys seixanta i setanta.

La comunicació de Laura García, «L'última de les visites reials de l'Antic Règim a Catalunya: el paper de les institucions, corporacions i diversos sectors socials davant la vinguda a Barcelona de Carles IV a la tardor de 1802» (p. 199-209) ens presenta una nova forma de festa que prendrà embranzida amb el nou estat liberal, les festes civils que tenen per objecte l'exaltació del nou estat i de les noves classes dominants. L'autora centra el seu estudi en l'organització de la rebuda de Carles IV a Barcelona, que estigué organitzada pels gremis i la Junta de Comerç, representants de la nova classe benestant barcelonina. Aquestes festes de civilitat tindran una important represa durant el primer franquisme, com demostra Antoni Gavallda en la seva comunicació «Consideracions entorn de les festes del franquisme a l'Alt Camp» (p. 221-232). Aquestes festes tindran com a objectiu principal recordar als vençuts qui va guanyar la guerra, exaltar el nou règim dictatorial i cohesionar el bàndol guanyador: el dia de l'entrada de les tropes franquistes als pobles, el «18 de Julio», el «Día del Caudillo», i el «Primero de Octubre», en seran les dates més celebrades.

La comunicació de Pere Solà, «El paper de l'associacionisme d'esbarjo a Catalunya a les primeres dècades de l'Edat Liberal (1833-1834)» (p. 175-189), assenyalava com la segona meitat del segle XIX floreix i s'expandeix una nova forma de festa moderna i laica, i les noves formes d'enquadrament de l'oci i l'esbarjo: són els

casinos o cercles recreatius. Aquestes noves societats tindran un doble caire recreatiu i cultural i, malgrat ser majorment creacions burgeses, a partir del Sexenni Democràtic es democratitzaran, és a dir, esdevindran més populars i es convertiran en societats locals que enquadraran verticalment diferents sectors de la població, ja que la divisió, dins d'un mateix municipi, estarà determinada per criteris polítics, no pas socials. Pel que fa a la festa, Solà assenyalava la proliferació de teatres i envelats on se celebra una gran varietat de festes, tot i que el ball hi continuï tenint la presència més important. Una proliferació que anirà acompanyada de la creació d'espais per a l'esbarjo i l'oci als grans nuclis urbans.

La divisió de les societats recreatives i culturals segons els criteris polítics que apuntava Solà ens resta perfectament reflectida en la comunicació de Josep Santesmases, «La festa com a expressió de contraposicions polítiques. L'exemple de "La Societat" i dels sindicats agrícoles de Vila-rodona» (p. 191-198), que analitza la creixent dualitat associativa en aquesta vila de l'Alt Camp al tombant dels segles XIX i XX. D'una banda, hi ha la Sociedad de Trabajadores del Campo de Vilarodona (1887) impulsada per la petita pagesia i que, a començaments de segle, es convertirà també en una societat recreativa (amb cafè i ball) i, de l'altra, l'any 1918 promourà el Sindicat Agrícola i Caixa Rural de Vila-rodona, que es dotà també de cafè i ball, convertint-se en una alternativa a la sociabilitat representada per l'altra entitat.

Finalment, Klaus-Jürgen Nagel, en la seva comunicació, «Festes i costums i el seu ús polític: Exemples de la Catalunya de començaments del segle XX» (p. 211-220), analitza la configuració de la festa i la simbologia del catalanisme de començaments de segle: el Pi de les Tres Bran-

ques, l'Onze de Setembre, la senyera, sant Jordi, *Els Segadors* i la sardana. Aquesta nova simbologia haurà de lluitar, per a imposar la seva hegemonia a Catalunya, amb la que proclamen els republicans lerrouxistes, que plantejaran una simbologia i un calendari festiu diferents.

Un llibre, doncs, que ens aporta una visió polièdrica de la festa a Catalunya analitzada

tant des d'un marc global com local, aspecte que contribueix a enriquir de manera important els treballs que s'hi inclouen. Un llibre que es convertirà en una referència obligada per a totes aquelles persones interessades a conèixer o estudiar la festa a Catalunya.

RAMON ARNABAT

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

Els treballs tramesos al BUTLLETÍ perquè hi siguin publicats s'han d'enviar per duplicat, mecanografiats a doble espai per una sola cara. La SCEH pot acceptar o no l'original o bé suggerir que s'hi introdueixin esmenes; en qualsevol cas, la resposta es donarà abans de dos mesos. Un cop acceptat el treball, l'autor o l'autora ha de trametre'n una còpia en un fitxer del tractament de textos Wordperfect 5 gravat en un disquet d'ordinador de doble densitat (DD) de 3,5 polzades.

En un primer full s'han d'indicar el títol del treball, el nom de l'autor o l'autora i les altres dades que s'hi vulguin consignar («professor de...», «membre de...», «licenciat en...»), a més de l'adreça i el telèfon. El títol del treball, el nom de l'autor o l'autora i una referència curta han d'encapçalar la primera pàgina del text. Les pàgines de les còpies en paper han d'anar numerades.

Dins del text general del treball, el subratllat no s'ha d'utilitzar per a res; la cursiva (crtl.-F8, 2, 4) s'ha de fer servir per a paraules d'altres llengües (incloent-hi el llatí) i per a paraules o frases que es vulguin remarcar. Tampoc no s'hi han d'utilitzar la partició de mots ni les instruccions sobre ratlles «vídues» o «òrfenes».

Les citacions textuais s'han de reduir al mínim. Si van després de dos punts i el fragment acaba en punt, és preferible d'escriure-les en un paràgraf a part i entrades (sagnades) respecte al text general. Les citacions textuais dins del text general han d'anar entre cometes baixes (crtl.-V, «») i en lletra rodona (sigui quina sigui la llengua de la citació); les citacions compostes a part han d'anar en lletra rodona petita (crtl.-F8, 1, 4) i no s'han d'emmarcar entre cometes.

La bibliografia s'ha de consignar al final del treball, ordenada alfabèticament pel cognom del primer autor (és indispensable que hi hagi sempre un autor, un curador, un director, etc., a fi de poder referir-s'hi dins del text com s'indica més avall).

Les referències bibliogràfiques dels llibres s'han de fer de la manera següent: cognom o cognoms de l'autor en versaletes (crtl.-F8, 2, 7), separat amb una coma del nom en minúscula (amb la inicial en majúscula) —si hi ha més d'un autor, cal separar-los amb un punt i coma—, l'any d'edició entre parèntesis (si més d'una obra coincideix en l'any, cal ordenar-les alfabèticament pel títol i afegir a l'any una lletra minúscula en cursiva («1990*a*», «1990*b*», etc.), i tot això seguit de punt. Títol en cursiva, seguit de punt. Lloc d'edició, separat per dos punts del nom de l'editor, i tota la referència ha d'acabar en punt. Exemple: SALES, Núria (1991). *Mules, ramblers i fires*. Reus: Edicions del Centre de Cultura.

Les referències bibliogràfiques d'articles de revista han de portar els cognoms i el nom com els llibres; el títol de l'article s'ha d'escriure en lletra rodona i ha d'anar entre cometes baixes, seguit de punt. El títol de la revista, en cursiva; les xifres corresponents al volum i al número, si s'escau, i la data de publicació, entre parèntesis. Si s'escau, després d'una coma, es poden indicar les pàgines corresponents a l'article, precedides de l'abreviatura *p.* (tant en singular com en plural). Exemple: ASHTOR, Elihayu. «Aspetti della espansione italiana nel Basso Medioevo». *Rivista Storica Italiana*, vol. xc, núm 1 (1978).

Les participacions en obres col·lectives (congressos, homenatges, llibres amb capítols de diferents autors) han de portar l'autor i el títol com les revistes, seguits de punt. A continuació, la preposició *A*, seguida de dos punts. La resta s'ha de tractar com un llibre. Exemple: PUJADES RÚBIES, Isabel. «L'expansió demogràfica de 1857 a 1980: de la ciutat industrial a la ciutat metropolitana». *A: ADROHER, Anna Maria* [cur.] (1989-1990). *Història Urbana del Pla de Barcelona: Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985*. Vol. I. Barcelona: Ajuntament, p. 193-204. Si es tracta d'obres col·lectives, però formades per volums independents que tenen autors diversos, s'han de tractar totes dues com si fossin llibres i s'hi ha de posar «A» entre l'un i l'altre. Exemple: FONTANA, Josep (1988). *La fi de l'Antic Règim i la industrialització: 1787-1868*. *A: VILAR, Pierre* [dir.]. *Història de Catalunya*. Vol. v. Barcelona: Edicions 62.

Les notes han d'anar al peu de la pàgina, numerades correlativament i separades amb un punt i un espai del text que segueix («1.», «2.», etc.); les crides s'han de compondre volades («¹», «²», etc.) i han d'anar immediatament darrere dels signes de puntuació, si n'hi ha. El text de les notes s'ha de compondre en lletra petita, ha de ser curt i ha d'evitar digressions sobre el tema o ampliacions d'aquest.

Es recomana de no fer les referències a les obres de la bibliografia en nota, sinó dins del text general, posant entre parèntesis el cognom de l'autor en lletra minúscula (llevat de la inicial), una coma, l'any de l'edició, una altra coma i la pàgina o les pàgines corresponents precedides de l'abreviatura *p.* Exemple (Bensch, 1989, p. 324 i 325).

En el cas que la bibliografia s'esmenti en les notes —i, doncs, no hi hagi una llista bibliogràfica a la fi de l'article—, la primera vegada s'ha d'escriure la referència bibliogràfica completa com hem explicat més amunt, però amb dues diferències: sense invertir els cognoms i el nom, i amb tota la informació separada per comes. Exemple: Stephen BENSCH (1989), «La primera crisi bancària de Barcelona», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 19, p. 324 i 325.

En el cas que es faci més d'una menció de la mateixa obra, s'hi poden utilitzar només el cognom en versaleta (amb la inicial en majúscula), l'any entre parèntesis, una coma i els números de les pàgines. Exemple de primera menció: Núria SALES (1991), *Mules, ramblers i fires*, Reus, Edicions del Centre de Lectura, p. 25-32. Exemple de les altres mencions: SALES (1991), p. 25-32.

Preguem que els treballs tramesos s'ajustin a aquestes normes, ja que així podrem estalviar molta feina de composició.

